

CITM
Y-94
ISSN • 0130 • 531X

YAYI XIEJIAN

52 1983

Чечен
чогаал
сеткүүлү
52.1983

Тыва
АССР-ниң
чогаалчылар
эвилели

1946
к ЧЫЛДА
ҮНДЕЗИЛЭЭН

НОМЕРДЕ:

Тоожулар, шиилер. чечен чугаалар

С. Сүрүң-оол. Чинге-тараа.
К.-Э. Кудажы. Дээрде кыс.
С. Күжүгет. Истелге.
К. Маспык-оол. Чаш-оол ирей.

Шүлүктөр

С. Сарыг-оол, С. Сүрүң-оол, А. Дар-
жай, М. Өлчей-оол, Э. Кечил-оол,
Б. Доюндуп.

Сылдысчыгаш

О. Сувакпит, М. Кенин-Лопсан.

Шоодуглар болгаш баштактар

К. Натпий-оол, Э. Донгак, В. Мон-
гуш, И. Иргит.

«Мажалык»

В. Хомушкун, А. Монгуш, С. Күжү-
гет, Ч. Монгуш, Ч. Куулар, Ш. Оор-
жак.

Олег Саган-оолдун 70 харлаанынга.
А. Калзан, К. Чамыян, А. Арапчор.

ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРЕР ЧЕРИ
КЫЗЫЛ

Редакция коллегиязы:

А. К. КАЛЗАН, Д. С. КУУЛАР, С. В. КОЗЛОВА,
Ю. Ш. КЮНЗЕГЕШ (харысалгалыг редактор),
О. Ө. СУВАКПИТ, С. С. СУРУҢ-ООЛ,
Г. Н. ПРИНЦЕВА, М. А. ХАДАХАНЭ,
А. А. ДАРЖАИ (редактор).

Тоожулар, шишлер, чечен чугаалар

Салим СҮРҮҢ-ООЛ

ЧИҢГЕ-ТАРАА

Күс эгелээн. Шала чаш теректериниң, шеттериниң, чаш талдарның будуктары саргара бергилээн, харып-даа чамдыктары ала-хөңнүнде черже тоглап турар апарган. А улуг-улуг ыяштар амдыызында ногаан хеви-биле хевээр. Суур иштинде тарымал-даа ыяштарны көөргө ындыг-ла, суур мур-пунда хем унунда арыгны-даа көөргө ындыг-ла.

Биче-дүѳш үези чүве. Чылыы кончуг хүн. Кара-оол ашак-биле даштыгаа олурган бис. Даайым болур кижиги. Пенсия-лап үнге-ле элээн үр апарган. Ам оон кылыр-ла ажылы — бирде бир уруунуң, бирде бир уруунуң ажы-төлүн алчып, ажыл-агыйыңга дузалажып чоруп турар, ол-ла. Бөгүн ол картошка кургадыр хүлээлге алган. Оон-биле кады бирээзи дөрт, бирээзи беш харлыг ийи оол карактаар ужурлуг. Демгилери дем-не арлы берген, кожа бажынның уруғлары-биле ойнап чорупкан. Чүү-даа болза олар ыраваанын-па ыраваан, ынаартан үнү-даа дыңналып кээп, боттары-даа ында-кайда кырган-ачазының чанынга маңнажып кээп, көс-түп каап турлар.

Чүгле иелээн бис, казанча кырында олур бис. Баары-выста картошка чадып каан. Чеми шоолуг эвес, ортумактан куду картошка, ынчалза-даа чииринге канчап-даа ажырбас.

— Мону каяа тарааныңар ол?— деп сонуургадым.

— Мынаар кедээрге — деп, тодаргай эвес хары үндү. Кедээр дээрге-ле тайга эдээнге дээни ол. Ол меңээ билдингир.

Хериминиң ишти хөлчок делгем, он-даа чүсчүктен ажыг боор. Ол хиреде ында чүү-даа чок, чүгле чашпан дуй алган. Борта чоп тарывас силер деп айтырдым.

— Шаанда эгезинде тарып турган бис. Дүжүдү хөлчок эки турган. Картошканың улуу идик майыы хире бар чүве. Ооң соонда картошка үнместээн, улуг эргек бажы дег үүрмек чүве үнөр апарган. Каапкан улус боор ийин бо — деп, ашак допчузу-биле харыылады.

Ийе харын, ындыг база тургулаар, хөрзүннү ажааваска, азыраваска, Кара-оол ашактың чугаалааны ышкаш, кааптарга ынчап баар. Өдекшидип, чемишчидип турган болза, черле чүзүн-даа харамнанмас-тыр ийин. Ол дугайын-даа ыттавадым. Чугаалааш-даа чоор мен, дөмей-ле дузалаптар шаглыг эвес мен.

Оон чугаавыс бир өске аянче шилчиди.

Көрүп олурарымга, бора-хирилээлерниң хөй деп чүвези кара кайгамчык, кара-шаар. Диигейндир ужуп кээп-даа турар. дедир диигейндир ужуп чоруп-даа турар. Ужуп үнзе-даа үр болбас, дораан-на дедир кээр.

— Чүү кончуг хөй бора-хирилээлер боор. Ында чүнү чип турар чоор?— деп, оларның дойлуп турары булунче айытым.

— Ында бе?.. Адыр — дээш, кижим туруп чоруткаш, бажынче киргеш, хөнектес шай, ийи шаажан, тавакта соктап каан чинге-тараа тудуп алган үнүп келди.— Ыяап-ла стол кырынга олура ижерин албас эвес, борта-даа чемненипсе канчап баар деп. Чылыг хүн-дүр — дээш, аыш-чемин, аяк-савазын мээң мурнумда эккеп салды.— Шайлап ора хөөрежир-дир.

Мен анаа баргаш, бажынче-даа кирип четтикпээн мен, олурган ашактың чанынга-ла олура дүшкен кижин мен.

— Бо-дур — дээш, ашак чинге-тарааже айытты.— Моон хоорзунунда хөлзеп турар кушкаштар-дыр. Чинге-тараа дээнде тынын садар болбазыкпа. Ында тогланчы көрүп алган. Оон ангыда ында, херим кыдында кезек черде черлик хонак база бар. Ону база соора көөр эвестер. Чазын үш чүсчүк черге чинге-тараа тарып каан кижин мен, черни демир-хүүрек-биле базып тургаш. Үнгениниң чаагайы хөлчок. Хол кадыры-биле чаа ажаап алдым. Теп, савалап-даа алдым. Соктап-даа чидим. Чип көр.

Шыны херек, шагдагы олчаан ол чемни амзап көрбээн мен. Аякты долбас кылдыр ургаш, сүттүг шайны кырынче куткаш, аартаарымга чыдынын-даа экизин, амданынын-даа чаагайын! Чинге-тараа-биле шайның ижиртингири

аайлыг эвес, улай-улай кудуп, аартап-ла олур мен. Кара-оол ашак чугаалап-ла олур. Далган биле тарааны уттуп бар чыдар-дыр бис. Бо дээрге чем-дир, ынчаарга кайын боор деп хомудаан сеткилин-даа илеретти. Бо дээрге бажыңга кирип келген аалчыга салып бээрге, күзелдин-биле чиир хүндүлүг чем-дир-даа дей-дир. Бир эвес өг-бүлөгө өске бүгү чемиср-биле кады болар турар болза, тодуг-догаа чуртталганың база бир херечизи-дир деп-даа чугаалай-дыр.

Ооң-биле маргыжар арга чок, ооңуу шупту-ла шын.

— Согааш, бала тыппайн мырыңай түрүм көрдүм. Адак соонда, он километр ажыг черде чурттап турар малчын өгдө барын дыңнааш, албан-биле чедип чорааш, ачылан эккелдим. Каш-даа хонмаанда, дедир алгаш барды. Ам та канчаар — дээш, Кара-оол ашак папирос кысып алгаш, улай-улай соргулааш, думчуунуң аксында мыгырталы берген ышты холу-биле ыңай-бээр тарады чайгылады. — Ам бо чүвелер (уругларын ынчаары ол) амданын апкан, амдажый берген. Улуг, бичези чок даңды тараа дижип халчып турар апарган — дээш, ашак бичии үзүктелгеш, мээн быктымче шенектей-дир. — Көрем.

Херимде чунар-демир азып каан. Ооң адаанда бир бора-хирилээ агаарда астына берген, далбаңайнып туруп-туруп, суг агар шөйбек демирни бичии хаайы-биле үстүрө кааптарга, суг төктүп бадып тур. А бора-хирилээ доп-дораан черге хона каапкаш, черде төгүлген сугну иже каап тур. Суг черже сине бээрге, катап ужуп үнгеш, сугну демги-ле чаны-биле аксып, ижип тур. Чамдыкта хап турган сугну, боду агаарга халай берген тура, дозуп ижип турар болду.

Бора-хирилээлерни кым билбес боор. Каяа-даа, кандыг-даа аалдың чанынга оон хөй кушту шагның кайы-даа үс-зинде кым-даа көрбес. Оларның кижини кыш, чай чок сартыктап турары черле билдингир. А ынчаар суг ижип чытканын, кырым сынар, кажан-даа көрбээн мен.

— Хы, элдеп аа? — дидим.

— Мырыңай кайгамчык. Чалгынныг куш-тур бо. Хем мыя бо чыдыр ышкажыл, оон барып ижипсес — дигилеп, Кара-оол ашак база-ла пат кайгаан олур.

Бо кушкаштар хөй-даа болза, оларның амыдыралын чүү кижини сонургап, хүн-бүрү кедеп турган боор. Ындыг-даа болза оларның сайлык ышкаш хем кыдынга, сай кырынга олурарын кижини көрбес. Чүгле чазын, хар эрип калганда, суг чанынга чыглы берген тургулаар. Ынчан олар суг ижер

дээш эвес, чөвүрээ, даш адаандан чаа дирлип турар курт аймаан тып чиир дээш ындыг. Ону мен караам-биле каш-даа көргөн мен.

— Шынап-ла чалгынныг куш-тур бо. Хемче ужа бербейн, чунар-демирден суг дозуп ижинн турарының ужуру чүү дээр силер?

Ол айтырыгга кайывыс-даа харыы тыппаан.

— Четтирдим, дыка-ла эки тараа-дыр. Хөпөктө шайыңар база артпаан боор — дидим.

— Ажырбас, ол кай баар — дээш, Кара-оол ашак туруп келди. Оолдарын көрзүнери ол. Херим чанындан барып бакылады-даа. Оон дедир кылаштап ора, бүзүрелдин копчуг чугаалай-дыр:— Келир чазын чүглө чинге-тараа эвес, бо херимниң доо ужунга арбай тарыыр мен.

— Аа богда, ынчап-ла көрүңер, даай. Согааш, баланы мен чазадып берейн...

ӨРЕЛИГ КИЖИ

Бир эртеп эжик соктаан. Ынчан ссс шак-даа четпээн. Мээң кадай черле ындыг, даң бажында турар. Туруп келгеш, күске ышкаш, шылырткайып-ла турар: эжик-хаалга хаккыладыр, шала чүлгүүр, көзенектер ажыдар, аяк-сава кангыралдыр — чем кылыр. Че, харын, кылбас-ла чүвези чок ийин. Ол туруп келген соонда, канчаар-даа кызыдарыңга, катап удуур ужур-даа чок.

Удаан кижиге бооп дыңнап чыдыр мен. Дөргүл-төрөл хөйлө болгай, кайызын келбес дээр. Баштай дыңналыр-дынналбас аяар соктады. Кадай ыттавады. Оон демгизинден элээн дыңзыг, үш катап токкулатты. Кадай бук диведи. Оон соонда дыка дыңзыг, харын-даа чудуруу-биле чырттылатты. Кадайнның даажы ам-на барды.

Мындыг даң бажында ол хире соктап кээрин бодаарга, ыяавыла херектиг кижиге.

— Кымыл?

Та кым, ынаар бир кижиге ыттады, чүү-даа болза, эр кижиге үнү. Эжиктиң сенчизи хылырт кылынды.

— Экин, угбай?

Кирип келген кижиниң үнүн дыңнаарымга, ылап-ла танырым үн, ынчалза-даа чогуу кымыл дээрзин эки-ле билбедим.

— А богда, буруулуг-ла болдум, даң бажында силерни дүвүредиптим — дидир.— Тос шактың автобузу-биле район үнөр кижиге мен. Ынчангаш ынчалдым — дээш, келген кижиге айтыра-дыр:— Бажың ээзи бар ирги бе?

Мээң кадайың сеткилинге ол сөстөр таарзынмаан боор, арай донгун харыылай-дыр:

— Бажың ээзи?— дээш, кезек үзүктелди.— Бажың ээзиниң бирээзи мен-не мен.

— Аа богда, күжүр угбам, мен арай соора сөглөптим. Бажың ээзи силер болбайн канчаар. Меңээ эр ээзи херек ийин. Мен оларны бар ирги бе деп айтырдым.

Ол кижиниң үнүн ам-на танып кааптым. Эрес-оол-ладыр. Аныяк эр-дир ийин, чаа-ла үжөн хар чедип турар. Бир катап гастроном чанынга согуна саткан, хөй улус оочур-лаан бис. Мен оон соонга турган мен. Кижиниң хөйү чүдөк чүвө-лө болгай, кол нуруузу кадайлар. Мен сетка долдур согонаны садып алдым, алды килограмм чедө берген чүвө. Эрес-оол барык-ла шоодай долдур урдуруп алгаш, кил-дети. Ийин пуд бичии-лө четпес болду. Бир килограммның өртөө 50 копеек. Мынчап кээрге, шупту 20 чыгыы рубль төлөөр ужурулуг. Кижим карманнарын үжеттиңип шаг болду. Чок, куруг, чүглө рубль четпес көпеектер адыжында кангырадып тур.

Садыгжы далаштырып эгелээн:

— Дүргөдөп көрүңер, бо чон манай берди.

Эрес-оолдун арны кызыл өрт, хейде-лө беш-алды карманнарынче катап-катап холун суп, дашты-ништин суйбап туруп-туруп, бодунуң хуузунда ийин сөс чугаалады:

— Кончуг сойлук...

Сойлук дээрзи та кым: та боду, та кадайы. Оон менден диленди:

— Өршээп көрүңер, ат болдум. Карманымга акша бар чүвө, тудуш чээрби беш. Чогул. Та канчап барган... Дузалап көрүңер, дораан эккеп бээр мен.

Кым-даа кижиге ындыг чүвө таваржып болур. Чээрби акша тутсупкан мен. Черле холум божу кончуг, ботта бар болза, кымдан-даа харамнанмас кижиге мен: бирлеп, ийилеп, бештеп, оннап, чамдыкта оон хөйлеп-даа эш-өөр ап-ла турар. Ол хиреде бодумнун куруг кылаштап, өскелерден чегдинип турар таварылгалар база эвээш эвес. Чээп алган кижилерниң бээри бээр, чаңгыс сөстүү-даа бар; бербейн, бажы-биле баар-даа кижилер бар. Мен ол дугайын кадайга

ыттаар эвес мен, бүдүү иштимде бодап чоруп турар-ла болгай мен. Кадайга чугаалаптарга, хоржок чүве, кижини кончуй бээр.

Бир эртен база-ла бо үеде, чеди шак үезинде, телефон долгап келди.

— Даай — дидир эвеспе. Черле чаны ындыг чүве, кижини болганын «даай» деп чоруур.— Даай, дүүн өөрүм-биле хөө-режипкеш, хөлүн эрттирипкен-дир мен. Эзирик сергедир черде кире берип-тир мен — дээш, агартынарын кызытты.— Кудумчуга улуг эзирик чораан дээш эккелген. Мени уштуп ап көр — деп бо-ла. Үнүн танып-ла кагдым.

Кадайга чугааладым, хаайынга-даа какпады. «Сээң эдсержир эш-өөрүңнүн билир чүвези ол-ла болгай. Эккел-ле дээр, эккел-ле дээр. Ма дээр сөзү чок, ыятпас. Акша бербес мен» деп мындыг. Ам канчаар, таныжым орус кадайдан чээрби беш акша чээп алгаш, «чээнимни» (шынында төрөлим эвес болдур ийин, кончуг чоок эжим) барып уштуп алдым. Оон бээр он-даа чыл чеде берген ийин, демги «чээним» өрезий ам-даа эгитпээн. Кудумчуга удур-дедир утку-жуп орувуста, мени көрүп кааш, «чээним» өскээр эеп чоруй баар. Чамдыкта ояр-кыяр аргажок үскүлөжн бергенивисте, чүгле экилежир, кижиге тулдур көрс албас, дүрген-не менден чарлып алырын оралдажыр. Чеже-даа эки болза, ол дугайы ол кижиниң сеткилинге эпчок-ла чүве ыйнаан.

Тывалар «кара аяк харыылыг» дээр-ле болгай. Чок болза «кижини кырында өрө чыдывас, ыт мойнунда баг иривес» — дижир. Кижилерниң чавыдалы аңгы-аңгы. Бир хүн бар-даа туруп болур, бир хүн куруг-даа кылаштап чоруп болур. Мындыг таварылгада чүве берипкен кижини манагзынар апаар. Хүн ийис. Мен ол «чээнимни» ам-даа манагышаан мен. Черле ынчаш практикадан көрүп чоруурга, чүве берипкен кижини алызында барып ыяап-ла шаннаттырар боор чүве. Кижилер дээрге, кижилер-ле болгай, эки чүве кылыпкан кижини кажан-даа утпас.

Дыннап чыдыр-ла мен.

— Бо дарга чок чоор бе? — деп, Эрес-оол база айтырды.

— Бар-ла — дээш, кадай дораан айтырды:— Канчаарынар ол?

— Өрелиг кижини мен ийин. Ону төлөп бээр дээш — дидир эвеспе.

— Өрелиг! Кай сен бе? — деп, кадайнын чугаазы хөнүп ор.— Ол чүү өрөл? Акша бе?

— Ийе, угбай, чээрби беш акша чээп алган кижн мен. Дораан төлөп бээр болгаш, мегелээн кижн мен. Ам эккелдим — деп, Эрес-оол тайылбырлап тур.

Чоорган-биле бажым шып алгаш, чыткан кижн мен, ам чоорганымны ажа октаптым. «Чээрбини алган-на болгай, чээрби беш деп чүзүл?» Кадай-даа чизиредип келди. Катап арным шыва кааптым. Кадай-даа чоорганымны ажа соп октапты.

— Ойт, чиктиин бо ашактын. Чоп удуучаннап чыдарың ол. Тур! Дөө дунмаң келди, Эрес-оол. Өрө төлөп келген-дир.

Туруп-ла келдим. Эрес-оол шынап-ла чээрби беш акша сунупту: ийи оннуу, бир бештин.

— Мени буруудатпайн көрүңер. Мени дыннаан боор силер. Красноярскиге өөренип чораан болбазык мен бе. Билиң бедит дээш чорудупкан. Дыннаан боор силер.

— Ийе, дыннаан мен. Эр-хей, ол болбазыкпе. Байыр чедирип тур мен — дээш, 5 рубльди дедир сундум. Демгим тутпайн тур.

— Мынча үе эрткен. Хөлчок эпчок болду. Хөөзү болгай аан. Улустан чангыс-даа акша чээп алганымда, хоржок кижн мен: ону төлөвес болзумза, сагыжым амыравас. Дүне-даа бодап чыдар — дээш, Эрес-оол бо таварылганың ужурун тайылбырлады.

Согуна садып ап турганывыстың соонда, ол-бо чардыгып, чайжоктангаш, меңээ кээп шыдаваан. А даартазында эртенги бир дугаар рейс-биле-ле ужуп чорупкан. Согуна өртөөн аппарып бер деп кадайыңга чугаалаан. Оозу хүннүн эртеннеп турза-турза, мынчага чылзып келген. Чанып келгеш, айтыарга оозу «уттупкан мен оонну» дээн. Эрес-оол хорадааш, дораан акша эккел деп оозун сагындырган. Демгизинде чүгле он акша бар болган. Өскээртен хайдынар ужурга таварышкан. Бо-дур, тып алгаш, эккелгени.

— Четтирдим, сагыш човава — дээш, чээрби акшаны бодум ап алгаш, бежин ооң карманынче сундум.

Чүү-даа болза, бир өрелиг кижим төлөди. А демги «чээним» кажан эжик соктап келир ирги? Чүгле ол эвес, оон-даа өске оон хөй-даа, оон эвээш-даа акша алгылаан эш-өөр бар чүве ийин. «Өрелиг кижн өөнделевес» дээрзин олар кайын билбестер деп. База соктап кээр боор ийин.

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

ДЭЭРДЕ КЫС

(Ийн көжөгелиг,
тос көргүзүлүг ийн)

Киржикчилери:

Куштаараң — аныяк тудугжу оолдар бригадири.

Олча — аныяк шеверлекчи кыстар бригадири.

Делгермаа — бедик крап башкарыкчызы.

Омак — тудугжу оол.

Кежиккей — тудугжу оол.

Чечеккей — шеверлекчи кыс.

Автор — «Улуг-Хем» солунун корреспондентизи.

Шинде аныяк тудугжу, шеверлекчи оолдар, кыстар база бар. Болууш-
кун Чаа Шагаан-Арыг хоорайда эртип турар.

БИРГИ КӨЖЕГЕ

БИРГИ КӨРГҮЗҮГ

Тудугжулар ыры

Дуруглар дег тудугларлыг

Туруксанчыл Шагаан-Арыг.

Дунда-карам ажыл-ижин

Тураскааткан тудугжулар.

Багана дег, бажыннарлыг

Барыксанчыл Шагаан-Арыг.

Баштак-карам ажыл-ижин

Бараалгаткан тудугжулар.

Делегейде эң-не тайбыч

Дээди иштиң ээлери бис.

Демивистиң дээжилерин

Делгем чуртка өргүп тур бис.

Аныяк тудугжуларның болгаш шеверлекчилериниң ийн бригаданың
кежигүннени ийн үстүп алган ыт чок турарлар. Оларның баштарында
ийн бригадир — Куштаараң биле Олча.

Чаа Шагаан-Арыгның химиктиг чемпиничидилгелер бүдүрер комбинаттың
тудуу. Ийн бригада ажыл шагының соонда аразында социалисттик чары-
жының түннелин чугаалажыр дээш чыгып келген турар.

Автор сценаже үнүп келгеш, бригадаларның кежигүнненин көрүкчүлөргө
таныштырар.

А в т о р (көрүкчүлөргө). Экин, эргим эштер!

Чуруур, бижир демир-үжүүм холумда,

Чурук тыртар аппаратам экимде,

Ынакшааным чараш уруг чүрээмде,

Ынчангаштың ырлыг-шоорлуг үрөн мен.

Бистиң шинивисти көөр дээш чыгып келгениңер дээш өөрүп
четтирдивис. Диңмиттиг адыш часкап көөр бис бе? (Мө-

геер.) Четтирдивис. Ол-ла болгай, өг-бүлезинин иштин эдер-тип алыр, кады-кыраанын кожа олуртуп алыр. Шын, шын харын, торгу тонну кедер херек, доруг аътты мунар херек. Эргим эштер, силер бөгүн бистерден кандыг оюн-тоглаа көөрүп күзеп тур силер? Саян далай дугайын бе, Чаа-Хөлдүн дарийгизинин дугайын бе? Ол дугайын көргүзүп каапкан бис. Ам силерге Буура дагның кырында демир сал-даа, Хайыракан дагның адаанда тогана дег дээрбек карактыг улуг балык-даа дугайын чугаалавас бис. Силерниң чаныңарда туттунуп турар хову-шөлдерге химиктиг чемишчидилгелер бүдүрер комбинаттың тудугжуларының болгаш шеверлекчилеринин дугайын чугаалап берээл. Эргим эштер, көрүкчүлөр! Силерге ам шинивистин маадырларын таныштырарын чөпшээсп көрүңер. *(Айыткаш.)* Аныяк тудугжулар бригадири Куштааран. Ады безин таарышкан, эзир-куш дег, эрсс эр чүвс. *(База айыткаш.)* Бо дээрге, үё чүрээм, аныяк шеверлекчи кыстарның бригадири Олча-дыр! Диңмитти-биле часкап көрүңер. *(Көрүкчүлөргө бүдүү.)* Олча та кымның олчазы болур ыйнаан! *(База айтып чорда, Делгермаа кранның чадазын өрү дишпей дег моңнап үнө бээр.)* Дээрге кыс Делгермаа! Бедик кран башкарыкчызы. Бо хамык тудугжуларның чедииникин, план күүселдези кара чангыс Делгермаадан хамааржыр чүвө ийин. Ооң кара чангыс чажыды бар, ону силерге чугаалавас мен. Кыс кижиниң чажыдын өске улуска канчап сөглээр боор, херск апарза, боду чугаалаар ыйнаан. *(База айыткаш.)* Бо болза тудугжу оол Омак-тыр. Чымаараанда үжүр-ла бар, чылбай сугда байлаң-на бар. Бүдүү хөделир кулугур эвесеп, чүглө ону билип алыңар. Бо дээрге Чечеккей-дир, моозу Кежиккей-дир. Ат-сураа-даа үнмээн, бичин мөөвейлер-дир ийин. Ынчалза-даа олар чокта ийн бригада чемдие бээр болгай. *(Адыш часкаар.)* Эргим эштер! Ийн бригаданың кежигүн бүрүзүн силер бүгүдөгө таныштырар дээрге, хөй шак-үе херек апаар чүвө-дир. Ынчангаш допчулаптарын чөпшээсп көрүңер. *(Айыткаш.)* Бо дээрге Куштааранның баштааны аныяк тудугжулар бригадасы-дыр. Шуптузу оолдар. *(База айыткаш.)* Бо дээрге Олчаның баштааны аныяк шеверлекчилер бригадасы-дыр. Шуптузу кыстар. Ийн бригаданың кежигүннери дөгерези он класс дооскан улус. Олар Тываның янзы-бүрү булуңнарындан аныяктарның Бүгү-эвилел шалыпчы тудуу — Чаа Шагаан-Арыгга ажылдаар изиг күзели-биле чыгып келген. Найыралдыг улус, киж

бүрүзү ырлаар, танцылаар. Ийи бригадирин өттүнерлери ол ийикле, шултузу ниити четпес чүүлдүг улус чүве. Чүү деп бодаар силер? Чүү деп че? Дыңналдыр, дыңналдыр чугаалаптыңар! Шын-дыр. Өл өзөөн өттүр салыптыңар: дөгези бот улус!

Куш т а а р а н (авторга). Адырам, адырам. Бисти хамык чонга төөгүлөп турар чүү мындыг кижилер? Ат-шолаңар кымыл, албан-дужаалыңар чүл? Кайыын үндүңөр, кайы сунуп чедеринер ол?

Автор (кайгап-даа, баштактанып-даа). Мен бе? Мен болза аппарат чүктээн Аяк-оол ышкакыл мен. «Улуг-Хем» солунун корреспондентизи аан. Силерниң чаа тудууңарның дугайын солуннарга каш-даа катап бижээн ийик мен чоп.

Куш т а а р а н. Ийе, ийе. Номчаан мен, номчаан мен. Хайыракан арттың кырында көк дээрже согунналы берген антенна, аалдарда ак-көк экраннар, Хайыраканның дугайы, Дус-Дагның дузу...

Ол ч а (немежиң). Чүс хойдан чүс хураган, чүс өшкүдөн чүс анай...

Автор. Кижилерниң ажыл-херээнден өске чүнү бижирил ынчаш? Амыдыралдың дээжилери-дир!

Ол ч а. Мен силерниң бодуңарны көрбээн боордан, холуңар үжүүн кайы оранчоктан таныыр болдур мен ийин.

Автор (кайгап). Канчап, канчап?

Ол ч а. Шээжи-биле билир мен.

Автор. Чугаалап көрүңерем.

Ол ч а. Хорадай бербес силер бе?

Автор. Шүгүмчүлөп-даа болур силер.

Ол ч а. Ынчаарга че. Мээң эвес, бодуңарның ажылыңар-дыр. Үргүлчү-ле чаңгыс аай ынчаар бижиирге, кулакка аңчыг апаар чораан.

Куш т а а р а н. Оюп-кыйып турбайн, оя салывыттан. Өл өзөөн өттүр аан, Олча.

Ол ч а (кезек бодангап). Хм, ындыг-дыр. Чижээлээрге. Севергин кылдыр кеттинген, карак шилдиг, солагай холунда улуг портфель туткан, оң талазында хөй кыдырааш колдуктаан, элээн дөгүй берген назылыг топтуг-томаанның херээжен кижиниң суурнуң кудумчузун өрү чоктап бар чыдарын эртенниң-не көрүп болур. Тывызык барды, кым-дыр?

Куш т а а р а н. Ол-даа, билдингир, башкы кижидир. Баажызы чокка-ла тып кагдым.

О л ч а. База-ла ындыг хевирлиг, шевергин кеттинген, карак шилдиг, хэй ном куспактаан аныяк кыс суурнуң адаанда бичежек ак бажыңче эртенниң-не кылаштап бар чыдар. Баажызын чугаалаар мен бе?

Куш т а а р а н. Чок, чок. Ол-даа библиотекарь-дыр.

А в т о р (*шыдашпайн*). Ам канчаар бижиир чүве ыйнаан?

О л ч а. Ону мен билбес мен. Мен чүгле тудугжу кижимен, улам тодаргайлаарга, шеверлекчи. Тудугну база мулдурлаптып болур мен. А бо силерниң бижиттинер ажылыңар дугайында омаа хоң мен. Ам бир бичии чижек. Чугаалааннай төндүрүптейн. Болур бе?

А в т о р. Болур, болур.

Куш т а а р а н. Чүзүн кылчык.

О л ч а (*аянныг*). Малчынның өөнгө кире бээримге, хүндүлел бижиктерни алдын хээлиг, шилдиг хооларда суккулааш, ханада дистиндир азып каан, час баштыг демир оруннарның кырында куш дүгү сыртыктарны каътташтыр салгылап каан болду. Улуг уруу Айлааназы он класс дооскан соонда ада-иезиниң изин базып, хойжулаар изиг күзелин илередип сакманщиктей берген, ам ада-иезинде өөнүн ээзи оол-биле ийиги кадарчы болуп ажылдап турар, Ураназы — тос класста, Орланазы — сесте, Мергеназы — чедиде, Чеченазы — алдыда, Саяназы — беште, Орланы — дөртте, Мергени — үште, Эрези — ийиде, Аязы — бирде, оон бичиилери ам-даа школа чорбаан, өөндө ада-иезиниң ажылынга дузалажып турарлар. Ам хүндүлүг малчынга улуг чедииншиктерни күзеп каарын чөпшээреп көрүңер, эргим номчукчулар! Азы, эргим радио дыннакчылары!

Дуруг кырлап өскөн мен,
Авам, ачам малчыннар.
Тудуг кыла бергеш-даа,
Аалымны утпаан мен.

Хорум кырлап өскөн мен,
Акым, угбам хойжулар.
Хоорай черге келгеш-даа,
Аалымны утпаан мен.

А в т о р (*дүүрөп*). Ам канчаар бижиир кижимен ынчаш? Чугаалап көрүңерем.

Куш т а а р а н. Олча чугаалады ышкакжыл. Бис тудугжулар-дыр бис. Бистиң херээвис — тудар, силерниң херээнер бижиир.

Автор. Канчаар, канчаар!

Ол ча (өттүнүн). Канчаар, канчаар? Мен билбес мен. Малчыннарның хоолап каан шаңнал бижикирин, чаас баштыг демир оруннарын, куш дүгү сыртыктарын магадап турбайн, тудугжуларның кылып каан бажыңнарының сонгаларын санап орбайн, кижилерниң сагыш-сеткилинче, ишти-хөңнүнче ханылап кирер херек.

Автор (аайын тыппайн). Канчаар кирер, кайылап кирер?

Куштаараң (делгем). Мынчаар кирер!

Хөгжүм чирт кыппыр, оолдар биле кыстар удур-дедир кожамыктап, тандылап эгелээр.

Оолдар.

Улуг-Хемниң уруглары
Улуг-улуг карактарлыг.
Улуг-улуг карактарын
Уштуп алыр ура болза.

Хайыракан оолдары
Кара-кара карактарлыг.
Кара-кара карактарын
Казып алыр харык болза.

Улуг-Хемим — урап хемим
Улус чоңга аржаан болзун.
Улай туткан Шагаан-Арыг
Уруг эштиң чурту болзун.

Саян далай — чараш далай
Сай-ла чоңга аржаан болзун.
Чаа туткан Шагаан-Арыг
Сарым эштиң чурту болзун.

Куштаараң. Ам оожум, эштер. «Ажыл шагы төнө берген, хостуун» дээш-ле, ырлап-шоорлап туруп бээр бис бе? Төп черден «Улуг-Хем» солуннуң ажылдакчызы болбаазын эш-даа келген чүве-дир. Бижиир, чуруур-даа ыйнаан. Ажыл-херээвис дугайын чугаалажып көрээли.

Ол ча. Ажыл-херээвис... Аравыста социалистиг чарыжы-выс түннелдери.

Куштаараң. Ол-ла харын. Социалистиг чарыш.

Үннер. Шын-шын. Түннээр херек.

Куштаараң. Ынчаарга ам хурал аксы ажыдар болган-дыр.

Үнн ер. Ынчанмайы канчаар. (Алгыржыр.) Дээрде кыс Делгермаа база бээр дүшсүн.

Куш та а ра н. Делгермаа, бээр дүжүп кел!

Делгермааның үнү. Ажырбас, мен моон дыннап-тар мен.

Куш та а ра н (арай шыңгы). Эш Делгермаа, дүжүп келзинерзе эки боор.

Делгермааның үнү. Ажырбас, эш бригадир. Кулаам дыжы киж и мен.

Оолдар (бир үн-биле). Дээрде кыс Делгермаа, майна, майна!

Кыстар. Ажырбас, Делгер, вира, вира!

Куш та а ра н. Мен бодаарымга, борта дарга-бошка сонгуп, доктаал-саавыр бижээн херээ чок ышкаш. Ийи бригаданың кижигүннери шупту мында-дыр. Бистин ажылы-высты мен чугаалап бээр мен. Бригаданың дугайын Олча тө кааптар ыйнаан.

Олча. Силер эгеленер че. Кыстар белен бис.

Куш та а ра н. Тудуг ажылдарының планын квартал төнчүзүндө чүс хуудан ажырыптар боор бис. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидери планда көрдүнгенинден черле кудула-лавас боор. Күш-ажылдың сагылга-чуруму бисте экижээн. Ынчап кээрге, социалистиг чарышка аштырбас боор бис дээрзинге бүзүрөп турар бис.

Олча (кочулай аарак). Ындыг боор, мындыг боор. Куш-таараң бригадир дээрге Дөнгүр-оолдан дээрдевес кижиле-дир. Чээрби дугаар чүс чыл төнчүлөп келди, а Дөнгүр-оолдар ам-даа уламчылавышаан.

Куш та а ра н (удурланып). Чүү дидиң, эш Олча? Эдипкен сөзүң дээш харыы тудар апаар сен.

Олча. Чугаан эренгей болду. Чарыжывыс негелделери тодаргай ышкакжыгай. Бирээде, ийиде...

Куш та а ра н. Ону бис квартал түннелинде тодаргай чугаалаар бис.

Олча (шыңгы). Ам чүге чугаалап болбас чүвөл?

Куш та а ра н. Шериг чажыды деп чүве-дир, билдиң бе, эш кыстар бригадири?

Олча. Социалистиг чарышка кандыг-даа чажыт турбас, билдиң бе, эш оолдар бригадири?

Куш та а ра н. Херек апарганда кандыг-даа чажыт турар апаар. Шериг-даа, хамааты-даа, хуу-даа. Ийе харын, ынакшыл-даа чажыды турар.

О л ч а. Чедишкиннерин база четпестерин чажыржыр болза, ол социалистиг чарыш эвес-тир. Ол дээрге, конкуренция-дыр, месилдежишкин-дир. Ындыг чорук социалистиг эвес, капиталистиг чурттарда бар. Бичии байлацнарны улуг балыктар сыра шаап алып.

Куш т а а р а ц (өттүнүп). Соцчурттар... Капчурттар... Ынчаарга, ындыг-ла тодаргай кижн болзунза, бодуң чугаалап көрөм, эш Олча.

О л ч а (кочуурган өттүнер). Тудуг ажылдарының планын квартал төнчүзүндө чүс хуудан ажырыптар боор бис. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидери планда көрдүнгенинден черле кудулавас боор. Күш-ажылдың сагылга-чурумун үрөп турар кижн бисте чок, ынчангаш кижизидилге дугайы биске кол айтырыг бооп шыдавас.

Куш т а а р а ц (аңгалап). Шынап-ла Дөнгүр-оол. Херэежен кижини ынча дээрге кайын тааржыр. Езулуг-ла Дөнгүр-кыс.

О л ч а. Силер баштай эгелединер. Боттарыңар Дөнгүр-оолдар силер.

Куш т а а р а ц. Оолдар, дыннадыңар бе? (Оолдар дигиибиле тура халчырлар). Дөнгүр-кыстар!

О л ч а. Кыстар, чүгө ор силер? (Кыстар база тура халчырлар.) Оюн-баштак болзун. Сан-түннү тодаргай үндүр-жүр-дүр. Негелделерни нүүртээр херек.

Куш т а а р а ц. Оларны соонда.

О л ч а. Чок, ам илередир херек. Кайывыс ажып тура-рыл? Озалдап турар бригада ону ажар дээш кызып ажылдаар апаар. Езулуг соцчарыш деп чүве ол-дур. «Хожудап турарлар чок ажылдаар!» Бир кол негелдевис ол ышкажыл?

А в т о р (хенертен). Ол харын. Тодаргай чугаалажыр херек. Оон башка саазыңга бижиир чүве чок-тур.

Куш т а а р а ц. Эш Аяк-оол, бистин ажылывысты бижиир чүве чок болза, ак орууңар оруктап, моон чоруптуңар. Азы биске шаптык катпайн көрүңер, аппарадыңар хаптап алыңар.

А в т о р (шыңгыы). Мээң херээм — бижиир! Бодуңар ынча дидинер.

Куш т а а р а ц. Оолдар, олуруңар. Шын-дыр. Тодаргай чугаадан кылылыңар.

О л ч а. Кыстар, олуруңар. Танцылаалыңар.

Тудугжулар оожургай бээрлер. Ынчан крандан Делгермаа маңнап бадып кээр.

Делгермаа. «Хөөрежип макташпаңар, эштер, хөгжү-мүнөр шупту багай».

Үннер (хары угда). Чүүже?

Делгермаа (ыыткыр). Ут-куш-тур план!!!

Автор (аппарады-биле тырттырбышаан.) Шын-дыр!

Үннер (хары угда). Уткуштур план??? (Шупту тура халчыр.)

Делгермаа. Ийе, эштер, уткуштур план. Хамык ужур уткуштур планда. Билир мен. Ийи бригада эки ажылдап турар. Квартал планы күүсеттинер. Шаннал-мактал. Чыл планы база күүсеттинер. База-ла «ура». Шын харын, чыл эгезинде план хүлээп ап тура, бүгү ажыл-херекти дөгөрезин баш удур көөрү берге турган. Ам чыл орту эртип турда, байдал билдинип келген. Чиик план хүлээп алган-дыр бис.

Автор (буу-хаа бижиттинмишаан). Ол, ол. Ам-даа чугаалаңар.

Үннер. Чиик план?

Делгермаа. Ийе, чиик план. Бар аргаларны болгаш курлавырларны санап көөр херек. Долу күженишкин-биле ажылдаар.

Автор. Чөп, чөп.

Үннер. Долу күженишкин-биле?

Делгермаа. Ийе. Долу күженишкин-биле ажылдаар төлээде амгы планны эде көөр, негелделерни бедидер. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, уткуштур план хүлээп алыр херек.

Автор. Эр хей, Делгермаа! Уткуштур план. «Улуг-Хем» солуннуң номчукчуларынга интервьюдан берип көрүңер.

Делгермаа (далаш). Соонда, соонда. Бригадирлер-биле чугаалажып көрүңер.

Холуң-биле кылган тудуг
Хоомай болур, көргөй сен.
Чүрээң-биле кылган тудуг
Чүс-чүс чылда артып калыр.

Үзүктелнишкин.

Куштааран, Делгермаа (иелээ ырлаар).

Улуг-Хемниң унун дургаар тудуглар, тудуглар,
Угулза дег, шуужа берген турзуннар, турзуннар.
Дүлгээзинниң чуртталгавыс шүлүктөй, шүлүктөй,
Дүнө, хүндүс чечектелдиң чүреккей, чүреккей.

Чуртталгага ужуралдар солун,
Шуужуп кээп-ле турзун.
Ынакшылды ындынналдыр йөрээп,
Ырлар-биле каастап,
Чонууска бараалгаар дээн
Соруууска чедер бис.

Хүннээректээн черимде, черимде, черимде
Хүреглдей чечек бар, чечек бар, чечек бар.
Хөрек-чүрээм иштинде, иштинде, иштинде
Хөрлээ-көс дег ынакшыл бар, ынакшыл бар, ынакшыл бар.

Кижн бүрүзү боданы бээр. Делгермаа үнүн чоруй баар.

Куш т а а р а н (*улуг тынгаи*). Ох, дээрде кыс Делгер-
мааны аарай, уткуштур план деп алган.

О л ч а. Шын бодал-дыр.

Куш т а а р а н. Силер чүү деп бодай-дыр силер, оол-
дар?

Б и р г и о о л. Уткуштур план деп чүл? Планывыс бар-
дыр. Ону күүседир бис.

И й и г и о о л. Планывыс күүседип кагзывысса, бисти
кым-даа чектесес.

У ш к ү о о л. Планывыс бар-дыр, ам бир планнын херээ
чүл?

Б и р г и к ы с. Делгермаа шын чугаалады.

И й и г и к ы с. Уткуштур план херек.

У ш к ү к ы с. Чарыштын негелделерин эде көөр, өскер-
тир, бедидер.

Оолдар биле кыстар аразында маргыжып, шуугаазын үндүрер.

Куш т а а р а н. Ол дугайын ийн бригадирге дагзып кө-
рүнер. Бистер эр, кыс ийн бажывыс-биле боданып көрээли.
Силер ам тараңар.

Оолдар, кыстар ыыт-шимээни-биле тарай бээр. Куштаараң биле Олча
иелээ артар. Автор ийинде турар.

Ү з ү к т е л и и ш к и н .

О л ч а. Ам иелээ боданыр бис бе?

А в т о р (*чоокшулап келгеш*). Иелээ боданыңар харын.
Силерни бригадирлер кылып каан херээ чүл?

Куш т а а р а н (*хорадап*). Па, бис ийн бажывыс-биле
боданыл диштивис, үш дугаар баштын ажы чүл?

А в т о р. Буруулуг болдум. Боданыңар, боданыңар. (*Үнө берген, чаптып алган бижиттиниң турар.*)

Куш т а а р а ң (*чымчак*). Ам-на шөлөөн боданыылы, Олча. Ислээ-ле артар мындыг аас-кежик үргүлчү таварыш-пас болгай.

О л ч а (*ажыл-агыйжы езу-биле*). Соңчарыжывыс негел-делеринден чүнү эде көөр бис?

Куш т а а р а ң. Эде көөр чүүлдер-ле хөй.

О л ч а. Чижээлээрге?

Куш т а а р а ң (*баштак*). Ийи бригадирниң аразында ынакшыл айтырын дүргедедир деп тодаргай бижнир херек.

О л ч а (*чалданы берген*). Амы-хуунуң херээн чарышка кирибес.

Куш т а а р а ң. Чежеге дээр аргамчы шөөр бис, Олча?

О л ч а. Кыс кижиде шөөр аргамчы кайда боор.

Куш т а а р а ң билс О л ч а (*иелээ*).

Ынакшылга, ажил-нике
Ыяңгылыг сырын херек.
Ыяңгылыг сырын боорда,
Ылап быжыг чалгын херек.

Ажыл-нике, ынакшылга
Аялгалыг сырын херек.
Аялгалыг сырын боорда,
Аажок быжыг чалгын херек!

Куш т а а р а ң,

Чаражымга чылыг сөстү
Шагдан тура сөглөкседим.
Шак ол сөстү сөглээринин
Шагы ам-на келген ышканг.

О л ч а (*ушта маңнай берген, кыяңнай аарак*).

Ынакшылдың кызыл чечээн
Ырадыр тут диведим бе,
Чарлыышкынның сарыг чечээн
Чаныңга тут диведим бе.

Ынакшылдың оду-биле
Ылчыңнашкан ажыы биче.
Эрин туржук, эдек туржук
Эриг чүрек өрттенип каар.

Куш т а а р а ң (*кайган*). Шынын ол бе, Олча?

О л ч а. Шыным ол, эш бригадир. (*Үнө маңнап чоруй баар*).

Куштааран. Олча, Олча! Мээң олчам болбазың ол бе? (*Холдарын чада туткаш.*) «Ынакшылдың кызыл чечээн ырадыр тут, диведим бе». Олча, бо база сээң уткуштур планың чүве бе? (*Ыгламзыргай ырлаар*).

Ынакшылым, чүге менден дезер сен?
Ынакшылым, чүге мени ояр сен?
Кызыракка октадып-даа болгай-ла,
Кызыжакка кагдыарга бергезин!

Ынакшылым хоомай эвес, көргөн сен,
Карачалым улус кайгаан билир сен.
Хунажыңга шелдирип-даа болгай-ла,
Кулугурга кагдыарга бергезин.

ИЙИГИ КӨРГҮЗҮГ

Автор (*чааскаан*). Чүл моң, эштер, херектин ужуру билдинди бе? Хамык херек уткуштур планда кээп үскен-не болгай. Мен ийи бригаданың каттышкан хуралыңга олтуруштум. Дээрде кыс Делгермааның саналы-биле уткуштур план хүлээп алдылар. Социалистиг чарыштын негелделерин ажылдың чоруп турарыңга, планнарның күүсеттиниң турарыңга дүүштүр эде көрдүлөр. Уткуштур план деп чүве ол-дур... (*Кезек бодангааш*). План план-на ыйнаан. Мени чүү деп шүгүмчүлөп турдулар? Хоолуг бижиктер, куш дүгү сырыктар, чырык соңгалар санап орган херээ чок, кижилернин ишти-хөңнүнче хандыр кирер. Ындыг-дыр че, эжиктен кирер бе, дүндүктен кирер бе?

Тудугжу оолдар чыгып келген, Кежиккейни сыскырган турарлар.

Куштааран. Ам чаа-ла уткуштур план база хүлээп алдывыс. Шыны-биле чугаала, эш Кежиккей! Мындыг харысалгалыг тудуг черинге ажылдап шыдаар кижин сен бе, ажылдап шыдавас кижин сен бе?

Кежиккей (*доңгайып алган*). Девин-не чугааладым.

Омак. Кежиккей шынап-ла мегечи кижидир. Бодум барып хынап чордум. Эзирик кижилер сергедир черге Кежиккей деп кижин хонмаан-дыр.

Куштааран. Ол-дур. Шагдаа чери мегелээр эвес. Ам каяа чорааш, эрттир удуп, ажылдан озалдааның ол?

Омак. Чаңгыс бо эвес. Мындаа база ынчалды.

К е ж и к к е й (*харыы тыппайн*). Че, харын буруулуг болган кижидир мен. Ажылдан озалдадым. Үндүрүптүнер, ол-ла.

К у ш т а а р а н. Үндүрери белен херек-тир.

О м а к. Чүгле ол эвес. Комсомол талазы-биле база көөр апаар. Ындыг амыр деп бодаар сен бе, Кежиккей?

К у ш т а а р а н. Хамыктын мурнунда бүгү бригаданын адын бодаар херек.

О м а к. Бүгү эвилелдин комсомолчу шалыпчы тудуунче чоруп орган адың канчап барган?

К е ж и к к е й (*алгырып*). Ам канчаар, чүү деп агартылар мен. Ажылдан озалдап, план күүседиринге орукка доора чудук болуп турар кижидир мен. Ындыг таварылгада орукта доора чудукту чайладыр апаар. Ону билир-дир силер. Ам ынча дыка кижиде байысаан херээнер чүл? Тудугга ажылдап шыдавастыр мен. Көдээге өскөн кижидир мен. Ооң орнунга кодан хойну-даа бол кадарып шыдаар мен. Мени салып чорудунар.

А в т о р (*шыдашпайн*). Ындыг сөстөрү кайыын тып алдын. Орталан, Кежик. Сени мен чүү деп бижир кижидир мен.

К е ж и к к е й. Чүү деп-даа бижирер. Ырбаан, дескен, корткан, дургуннаан...

К у ш т а а р а н (*алгырып*). Ажылга ызырынмас чорук-биле чаныш чок демисежир бис. Ам Кежиккей чоруй баар, оон өскези ырбаптар. Ынчап кээрге, тудуг ээн артар. Чок, чок! Ону тайбың көрүп олуруп шыдавас мен!

Хенертен эгиш-тыныш-биле Чечеккей кирип келир.

Ч е ч е к к е й (*кирип олура-ла*). Мен буруулуг мен! Мен, мен! Кежиккейни эвес, Чечеккейни кончуп көргер.

К у ш т а а р а н (*аңгалап*). Кежиккей, Чечеккей... Таарышкан-на аттарлыг аныктар-дыр силер. (*Шыңгы.*) Эш Чечеккей. бис мында бодувустун бригаданын ажыл-херээнин дугайын чугаалажып тур бис, ындыг болганда бистин херээвисче холгаарлавайын көрүнер.

Ч е ч е к к е й (*дүрген*). Мен силернин херээнерже холум сукпайн тур мен. Силернин мурнунарга буруум миннир дээш чедип келдим.

К у ш т а а р а н. Буруулуг кижиде болзунза, бодун бригадан мурнунга билин.

Ч е ч е к к е й (*улам дүрген*). Кежиккейнин херээ Чечеккейнин херээ, Чечеккейнин херээ Кежиккейнин херээ...

К у ш т а а р а н (*хорадап*). Болзун! Чүү болду бо? Өске

бригадада келгеш, Ксжикксийлеп, Чечеккейлеп туруп бердиң?
Чоруп көр!

Үннер. Чугаалазын, дыңнаар-дыр.

Автор (*Куштаараңга*). Дыңнаар-дыр харып, бригадир.

Куштаараң (*кочулай аарак*). Кежиккейге Чечеккей кандыг хамаарылгалыг чүвөл?

Чечеккей. Кежиккейиниң ажылдан озалдан турарыңга мен буруулуг кижинен мен.

Куштаараң. Чүгө?

Автор (*бижиттинип*). Чугаала, чугаала, дунмам.

Чечеккей (*дидим эвес*). Кежиккей хөккейге ынакшаан кижинен-дир.

Бирги оол. Солун-дур!

Ийиги оол. Хөккейге ынакшаан?

Ушкү оол (*хөглүг*). Кежиккей Чечеккейге эвес ыйнаан.

Автор. Оон, оон!

Чечеккей. Кежиккей хөккей соонда мени үдөп турду.

Куштаараң. Чаңгыс катап кижинен үдөпкөш, ажылдан озалдаан херээ чүл?

Чечеккей. Чаңгыс эвес. Телевизорго хөккейини үргүлчү көргүзөр ышкакжыгай.

Куштаараң. Ол чылдагаан эвес-тир.

Чечеккей. Кончуг чылдагааның ол-дур.

Олурганнар каттыржып, ыт-шымээн үндүрөр.

Куштаараң. Оожум, эштер. Ылчыннажыр шак эвес-тир. (*Чечеккейге*.) Орта чугаалап көр, эш Чечеккей.

Чечеккей. Кежиккей кижини үр үдээр кижинен-дир. (*Кезек бодангаш*.) Оон мен база.

Куштаараң. Кайы хире үр?

Чечеккей. Даң агаргыже чедир.

Адар данны, атпас данны

Ала тыртып алып эвес.

Алып хейин, албан хейин

Албан-биле чыгаар эвес.

Ынакшылга, ажыл-ишке

Ыяңгылыг сырын херек.

Ыяңгылыг сырын боорда,

Ылап быжыг чалгын херек.

Улус шупту чир-шон дүжөр.

Куштаараң (*шыжыгып*). Ийин-ле борбак кижинен дан аткыже үдежир чүвө бе?

Чечеккей. Ийи кижиг харын шөлзэн болур чорду. Хөк-кей соонда баштай Кежиккей мени үдеш чедирер, оон мен Кежиккейни үдээр, оон база катап Кежиккей — мени, оон мен — Кежиккейни... Ол-ла-дыр, ынчап турувуста чайгы дүн ходуш дээр. *(Шимээн үнер.)*

Үнер. Шын-дыр, шын-дыр. Үдешпейн канчаар.

Куштааран. Үдежирип хорувайн турар чүве-дир, билдирер бе? Ажылдан озалдаан дээш буруудадып турар.

Чечеккей *(буруузунун)*. Хек үезинде кижийиң уйгузу аажок болгай.

Кежиккей. Чечеккей уйгулуг болганда, Кежиккей чоонган деп.

Куштааран *(шыдашпайн)*. Эштер Чечеккей биле Кежиккей! Силерниң кожаннажыр черинер эвес-тир бо. Соксазын. Эш Чечеккей, ам дораан бригаданче чору. Бистиң бир киживисти ажылдан озалдадып турганың дугайын бригадиринге дыннадыр бис. Ол дугайында харысалганы силерниң таланар хүлээр апаар.

Омак *(тура халааш)*. Мен барып дыннадым.

Куштааран. Бо канчап бардың, Омак? Чүве болзала мен, мен дээр. Чок болза херэеженнер бригадазынга шуут кирип ал, салыптар бис.

Омак. Мен бодум ынчап турган эвес мен.

Куштааран. Ынчаарга шеверлекчилер бригадазынче кым үргүлчү маңнап турарыл? Мырынай аът өдээ кевирбес. Мен бе?

Омак. Мен силерниң айбычыңар кижиг-дир мен. Соц-чарыш хынаарда база мен. Улусчу контроль база мен. Ол агымым-биле ынча дей кааптым.

Куштааран. Агым-биле дээш-ле салдап турарга хоржок, Омак. Кады баар бис. *(Чечеккейге.)* Сен ам бригаданче чор. Бис боттарывыстың иштики херээвис чугаалажыыл.

Чечеккей үнүп чоруй баар.

Делгермаа *(крандан маңнап бадьп келгеш)*.

Бөгүн бисте чуртталганың солунун көр,
Мөгөлөр дег, ачыр-дачыр.
Чалгып чыдар Улуг-Хемге дөмөйиң көр,
Чайың, кыжың соксаң дивес.

Чырык черде амыдырал магалыг-дыр,
Чылдан чылче улам чараш өзүп турар.
Ындыг чолду ажыл-биле каастаар херек,
Ынакшылды аңаа база немээр херек.

Ажырбас-тыр, оолдар, сагыш човаванар. Ийи бригада дөмөй болган-дыр. Ында-даа ажылдан озалдаан кижиге бар, мында база.

Куштааран (шыңгыгы үн-биле). Тоолдаары болзун, эш Делгермаа. (Кежиккейге.) Үдежирде ында багай чүү боор, чүүлдүг херек-тир. Өгленчип-баштанчип-даа алыр болзунарза ажырбас, алгап-йөрээп, аайлап-баштап каар бис. Хамык ужур ажыл ышказыл, ажыл аан. А бригаданы сандарадыр эрге менде-даа, сенде-даа чок.

Кежиккей (хенертен). Ындыг-дыр. Үдежирин сок-саайн, эки ажылдаайн. Чүгле хөккөй көөрүн хорувайн көрүнер.

Куштааран. Чок, чок. Үдежир-даа сен, эки ажыл-даар-даа сен. Хөккөй-даа көөр сен. Езулуг эр ындыг болур.

Кежиккей. Езулуг эр... Эки-ле чугааладынар. Ынаар-мынаар куштап турган херээ чок. Үдежир-даа, хөккөй-даа көөр, эки ажылдаар-даа.

Үннер (хөглүг). Эки үдежир. Эки ажылдаар. Хөккөй-даа көөр.

Делгермаа. Болзун!

Куштааран. Айттанына-аа-ар!

Үннер. Вира! Майна!

Автор (чааскаан). Чечеккей, Кежиккей, хөккөй... Бояныктарның кылынмазы аайлыг эвес, бир-ле чүвени тып алган турарлар болгай. Ам телевизорлар чанынга олура хонуп турарлары ол-дур. (Улуг тынгаш.) Чечеккей, Кежиккей, хөккөй... Эки-ле тудугжулар-дыр. Ам шеверлекчилерин барып көрээлинер. Чүнү доюлдуруп турлар эвес.

Шеверлекчи кыстар дааш-шимээнниг ажылдап турарлар. Ынчан Чечеккей маңнап кирип келгеш, ыглап-сыктап, эш-өөрүн эргий халып, бригадин дүүредип туруп бээр.

Чечеккей (ыглап-сыктап). Эш-өөрүм, ат болдум.

Үннер. Чүү болду? Канчап бардың?

Чечеккей. Ат болдум, ат болдум.

Үннер. Канчаар ат болдуң?

Чечеккей. Мени хемчээп көрүнер.

Бирги кыс (баштактанып). Доора дургаар бе?

Ийиги кыс. Узун дургаар бе?

Чечеккей (улам ишкирнип). Кижиге кочулавайн көрүнер.

Бирги кыс. Ынчаарга ам хемчээнер деп чүңүл, уруг?

Чечеккей. Ынчаар эвес аан, мынчаар эвес.

Автор. Ам канчаар?
Чечеккей (*шугул*). Ол силерниң херээнер эвес-тир, билдинер бе.

Ийиги кыс. Оон өскээр канчаар хемчээр боор? Элде-виңни але?

Чечеккей. Ажылдан озалдаан дээш хемчегден хүлээдинер. Комсомол-даа талазы-биле, ажил-даа талазы-биле. Бригадиривис Олча кайыл? Доп-дораан чыглыңар, эш-өөрүм. Хемчегден менээ хүлээдинер. Азы ажылдан үндүрер силер бе? Азы донгудар силер бе? Хемчег, хемчег...

Чечеккей ынчаар өөрүн доюлдуруп турда, Олча чедип келир.

Чечеккей (*улаштыр-ла*). Бригадир, мени черле хемчевес болзуңарза хоржок ышкаш. Мени холга алгаш, кижизидип көрүңер. Кижизидилгем четпес-тир.

Олча (*херекке-даа албас*). Канчап четпес боор чүвөл? Ортумак эртемниг-дир сен. Он чыл иштинде кижизиттинмээн башты бис канчаптар бис. Бис база силерниң-биле дөмей эш-өөрүң ышкажыл бис.

Чечеккей. Силер угаанныг улус-тур силер. А мен... Сээденниң сезин дооскан, аамайның алдызын дооскан... Мелегей, суг мелегей...

Олча. Озалдаан дээш, ажилга келбээн шактарыңнын шалыңын казыр бис. Бистиң кижизидилгевис ол-дур.

Чечеккей. Оон соонда?

Олча. Оон соонда озалдаар болзунза база казыр бис. Бир хүн келбес болзунза, бир хүннүн, ийи хүн болза — ийи хүннүн...

Чечеккей. Бир ай келбесимзе?

Олча. Бир айныын казыр бис.

Чечеккей. Бажым-биле келбейн барзымза?

Олча. Бажың-биле казып кааптар бис.

Автор. Кадыг-ла хемчег-дир.

Чечеккей (*арай дүүрөп*). Ол хемчегге арай таарышпас-тыр мен. Хөлүн эрттир шыңгы-дыр. Бригаданың хуралын чыыңар азы комсомол хуралын. Мени шүгүмчүлөңер, кончуңар, кижизидинер. Ынчаарга эки кижиге боор мен.

Олча. Бодуңу канчаар кижизидерин бодуң билир кижиге ышкажыл сен? Ынчаарга бистиң херээвис чүл? Бот-кижизидилгени база чорудар херек. Ону орустаарга самовоспитание дээр боор чүве. Бот-кижизидилге анаа кижизидилгеден дээштиг арга болдур эвеспе.

Шак ынчан Кежиккей шурап кирип кээр. Уруглар аягдай бээрлер.

Кежиккей. Хөккей биле Чечеккей буруу чок, кемниг кижичангыс Кежиккей. Мен буруулуг мен.

Үнсер (хары угда). Канчап?

Олча. Кемниг-ле чүве хөккей, Чечеккей эвес, кемниг кижичангыс Кежиккей чадавас харын.

Ынчан Омак халып кирип келир. Кыстар улам кайгап турарлар.

Омак (эжиктен-не). Чечеккейде-даа буруу чок. Кежиккейде-даа буруу чок. Хамык буруу хөккөйдө.

Үнсер (хары угда). Хөккейде???

Омак. Ийс, хөккейде. (Далаш чугаа-биле). Орайга дээр хөккей көргөн соонда даң аткыже үдешкен улус-тур.

Олча (шыңгыгы үн-биле). Хөккейде-даа эвес, Чечеккейде-даа эвес, Кежиккейде-даа эвес. Хамык ужур ханы ынакшылда.

Ынакшааннар чүрээ пий,
Ынчалза-даа согуу чангыс.
Ынакшылды чуртталгага
Ырак-чоокка мактанар.
Ынакшылды сүзүглелге
Ындынналдыр алганар!

Ыстап шылаан чалыыларның чүректерин
Ынакшылдың чалбыыш оду хөмө алзып!
Оттуг ээттиг
Оолдар, кыстар,
Ынакшылды ырланар.

Үнсер. Ура! Ынакшылды, ынакшылды!

Автор (уругларны тырттырбышаан). Ура! Кижилерниң ишти-хөңнүнчө кирер эжик ажиттына берди ышкаш.

Куштаараң кире халып кээр. Кыстарның аксы хак дээр.

Куштаараң (улусту эргий көргөш). Кежиккей, мында чүгө көстүп келдин?

Кежиккей (тулуксап). Чечек... Чечеккейге болчур дээш...

Куштааран. Кылаң-дыр оо! Кежиккейге Чечеккей болчуп чораан, ам Чечеккей Кежиккейге.

Кежиккей. Улуг аяк ужурлуг, хары аяк харыылыг дээр ийикпе, бригадир.

Куштааран. Сен билир сен ыйнаан. (Омакче.) Аа, сен база мында ышкакшыл сен, Омак?

Омак (сөс тыппайн). Соцчарыш... Улусчу контроль... Мында, мында... Соцчарыш негелделерин хынаарын меңээ хүлээттиңер чоп?

Куштааран. Шын харын, хүлээлге күштүг. Ынчалза-даа соцчарыш негелделерин хынаар чогуур үс-шактар бар чүөс ыйнаан. Неделя төнчүзү, ай төнчүзү, квартал төнчүзү... Хүшүн калбайтырга канчап болур чүвөл?

Олча (хеп-хенертен). Херек болза, хүшүн-даа хынажыр апаар, эш оолдар бригадири. (Ылыңнай аарак.) Дүшөниң-даа болза канчап баар боор...

Куштааран (шыңгы). -Хүшүн-даннын хынажыр чай чок-тур, билдин бе, эш кыстар бригадири.

Олча (таваар). Ажылда ужур-ла бар болдур ийин мон, эш оолдар бригадири. (Омакче.) Соцчарыш хынап келген кнжи чүгө туруп бердин, чангыс черде кадап каан адагаш эвес?

Куштааран (турамык). Ийи бригадирниң аразында тускай чугаа негеттиниң келген-дир. Аңаа каш минутадаң чарыгдан көр, эш кыстар бригадири.

Олча. Ажыл-агыйны бе, амы-хуунуу бе?

Куштааран (чоргаар). Амы-хуунуу-даа дижек.

Олча. Ынчаарга-ла чайым чок, эш оолдар бригадири. (Ылыңнай аарак.) Сенде база ындыг боор деп найтап тур мен.

Куштааран. Ындыг бе, эш кыстар бригадири.

Олча (дүрген). Омак, дүрген. Ажыл-агыйым чугаалап берейн. (Куштаараңче мөгөйгөш.) Буруулуг болдум, эш оолдар бригадири. Хүлээлге күштүг.

Омактың Олча көзүлдүр-лө чедип алгаш үнө бээр. Куштаараң ыт чок үнүңтер. Кыстар шимээн чок тарааш, ажылдап эгелээрлер.

Кежиккей. Чырык өртемчөй кырында үш «о, кэй» бар.

Чечеккей. Ол «О, кэй» деп чүнүл, Кежик?

Кежиккей. Ангилеп «эки» деп сөс-түр, Чечек.

Чечеккей. Ол үш «о, кэин» чугаалап көрөм, Кежик.

Кежиккей (эргек базып санааш). Бир дугаар «о, кэй» болза хөккөй.

Чечеккей (чаза каттыргаш). Шын-дыр. Ийи дугаары?

Кежиккей. Ийи дугаар «о, кэй» болза Чечеккей.

Чечеккей (улам каттыргаш). Ам-на билдим. Үш дугаар «о, кэй» болза Кежиккей.

Ке ж и к к е й (чааскаан).

Чаңгыс сарыым, Чечеккей,
Чассыңнадан, кежээккей.
Қыламага хөккей
Хылазын, о, кэй!

Чечеккей (чааскаан).

Күжүр эжим, Кежиккей,
Хүлүмзүрден, эжиккей.
Оюнувус хөккей
Онза-ла-дыр, о, кэй!

Ке ж и к к е й, Чечеккей (иелээн).

Ынакшылды, кежээккөй,
Ылап тудуал, эжиккей.
Чараш оюн хөккей
Сайзыразын, о, кэй!

Автор (чааскаан). Амыдырал мындыг болур чүве ыш-кажыл, эштер. Чараш-даа, чаптанчыг-даа. Мен хей черге сыртыктар, соңгалар санап чораан-дыр мен. (*Кезек бодан-гаш.*) Чаа тудуг кылдынып турар, ооң-биле кады эн-не кол чүүл — чаа амыдырал база туттунуп турар. Ол дээрге нарын херек. Бажыңны шын эвес тудупкаш, катап эде кылып ап болур. А амыдырал-биле ынчаар ылчыңнажып болбас. (*Сцена артында ыт-шимээн үнөр.*) Куштаараң биле Омак ышкаш, дыннап көрээлиңер.

Аныяк тудугжулар чоорту ажилга кээп турарлар. Куштаараң биле Омак изиг-изиг сөс карышкап турар.

Куш т а а р а н. Шугум чазаарының мурнунда шыгаар, шуугаарының мурнунда боданыр херек, эш Омак.

О м а к. Сен эрге-дужаалың ажыглап турар-дыр сен, эш бригадир.

Куш т а а р а н. Мени соора биле бербе, Омак. Мен силерниң бригадиринер-дир мен. Ажыл-херекке силерни уштап-баштаары хүлээлгем-дир, четпестерни эдер мен, шүгүм-чүлээр мен.

О м а к. Орта удурланмайн тур мен. Шын-дыр. Ынчалза-даа мени сөөлгү үеде балдырлаар апарган сен.

Куш т а а р а н. Сени мен чүге балдырлаар мен. Ызы-рар ыт мен бе?

О м а к. Чылдагааны билдингир.

Куш т а а р а н. Чүү чылдагаан, кандыг чылдагаан?

О м а к. Бодун билир сен.

Куштааран (*холдарын чада туткаш*). Мен чүнү билир мен.

Омак (*улам ыйт-дааш-биле*). Билиц сен, эш бригадир!

Куштааран (*удур шаагдан*). Билиц мен харын, эш Омак!

Омак. Бригадирим дээш, даргам дээш, сенээ дүжүп бербес мен!

Куштааран. Мээн бригадамнын кежигүнү-дүр дээш, мен база сенээ дүжүп бербес мен.

Омак (*улам шог*). Ылгалывыс ол-дур: сен — бригадир, мен — анаа тудугжу. Оон башка дөмей эрлер-дир бис. Сен хей черге эрге-дужаалын көөргөтпө, эш бригадир. Ажылдаар черинге бригадир боордан, өске черлерге база бригадир эвес сен.

Куштааран. Орталан. Бо тудуг чери-дир, албан чери-дир. Бистиң амы-хууда херээвис чугаалажыр черивис эвестир.

Омак. Сен бодуң орталан, эш Куштааран! Сен мээн бригадирим боордан, Олчаның бригадири эвес сен.

Куштааран (*улам чоокшуладыр баскаш*). Охалээй, ыштыг кезек чүшкүртүнүп орбайн, ам-на өртче чоокшулап ор сен бе, бажа...

Омак. Ол сөзүң дээш харыылаар сен!

Омак харбаш дээш, Куштааранны шанчып бар чорда, автор халып келгеш, Омактың холундан алыр.

Автор (*дүвүрөп*). Оолдар, оолдар! Бээр, бээр! Бо ийи аскыр-дагаа чулбарлажыр деп баарды. Дүрген, дүрген!

Оон-моон дүүрээн тудугжулар маңажып келирлер. Омак мырынай дам баар.

Омак. Бүгү бригадан көрүп тур. Херечи бо — корреспондент. Бригадир дээш сенден кортпас мен.

Куштааран (*херектиң хенертен ынчаар өөскүй бергенинге аңгалап каар*). Хөлүн эрттире бербеден, Омак.

Омак (*улам изип*). Бодуң эрини ажыра бербө.

Куштааран. Иелээ эрлер-дир бис. Бир херээвисти эр ёзу-биле дугуржуп алыылы.

Автор. Ол-ол. Ынчаар эптиг-чөптүг чугаалажып алынар.

Омак (*Куштаараңга*). Кижн көгүтпө!

Куштааран. Сени кым көгүткөп? Чаш уруг эвес-тир сен.

Омак (*химиренмишаан*). Ол харын. Мен багай ажылдап турган мен бе? Мындаа хуралга мени хоозун чылдагаан дилеп, өжөгээр шүгүмчүлөп турдун.

Куштааран (*хереп келгеш*). Өжөгээр че? Бүдүн хананы кым шын эвес эптен калчык? Уттутун бе?

Омак. Утпаан мен, эш бригадир. Ынчан буруулуг болган мен. Хананы катап эде кылган мен. Шалыңым кызырган силер. Ону чеже катап чугаалаар сен. Ам база.

Куштааран. Ам-даа чугаалаар мен. Ол мээң хүлээлгем-дир. Бригадага четпес чүүлдер узуткаттыңгыже чугаалаар мен.

Омак. Ол дээрге анаа-ла шырынма-дыр.

Куштааран (*алгырып*). Кандыг шырынма?!

Омак (*серте чок*). Мээң ол бичии чазыымга шырынмаланып алгаш, өжөөргөөн херөөн чүл?

Куштааран. Эки-ле сөс тып алган-дыр сен.

Омак. Сээң оонну кижини билип чадаар чүве чок-тур ийин. Олчаны олчалап чадааш, эшкедеп турар кижини-дир сен ийин, эш бригадир.

Куштааран (*хорадан*). Шын чүве харын. Хөөрежиң турган-на улус бис. Ынчан сен хырын иштинге-даа турбаан сен.

Омак (*дап бээр*). Меге! Олчаны сенээ олчалатпас мен!

Оолдар үглөп келгеш, ийин кижини база катап оожургадып эгелээр. Ынчан ыт-шимөөн үнгөн соонда Олча баштаан кыстар халчыл кээр. Делгермаа кранны куду бадып келгеш, бичин бедикке доктаап алгаш, дүштө чок көрүнчүккө көрүнүп турар.

Бирги кыс (*алгы-кышкы-биле*). Куштааран! Бистин бригадиривисти чүгө адап тур сен.

Ийинги кыс. Артында бүдүн бригадазын баштап алган.

Үшкү кыс. Бис чоонган бис!

Бирги оол (*сыгыргылааш*). Олча! Олча! Хамык ужур силерниң бригадиринерде!

Ийинги оол. Олчаның ужурунда чугаа-соот үнө берди.

Бирги кыс. Чок! Хамык ужур силерниң бригадиринерде.

Ийинги кыс. План ажыр күүседиптеривиске адааргаан херээңер чүл?

Үшкү кыс. Бригадиривис душтук оол тып алырга, өкпөнөр кызантпаңар.

Бирги оол. Оожургаңар, дунмалар. Харын шуптувус кудалажып алылыңар.

Бирги кыс. Канчаар? Кымнар?

Бирги оол. Баштай бригадирлеривисти өглөп-баштап алыл. Ооң соонда улам хандыр чугаалашкай бис.

Омак (*алгырар*). Чок! Олча Куштаараң-биле өгленмес.

Кыстар. Шыи! Бистер Куштаараңны честе кылбас бис.

Оолдар. Бис Олчаны ченге кылып алыр бис.

Омак. Чок! Чок!

Кыстар (*Омакты үглөп келгеш*). Честевис бо-дур!

Бирги оол. Че, ындыг болгай аап. Коңчуг бригадир келинниг болган-дыр бис. Соңчарышка бисти таарыштыр көөр ыйпаап.

Бирги кыс. Чок, чок, акылар. Социалистиг чарышка ха-дунма, төрөл-дөргүң тыртып болбас. Силерге аштырбас бис!

Чечеккей Куштаараңның чанынга аяар кылаштап келир.

Чечеккей (*дидим эвес*). Ам-на аштырдыңар бе, бригадир?

Куштаараң (*хорадап*). Чүү чүвеге?

Чечеккей. План күүселдезиниң талазы-биле биске кышкыртыр четпединер. Кежиккей менээ ынча диди.

Куштаараң (*шугулдап*). План, план...

Чечеккей (*улам ханылап*). Хууда амыдырал айтырыгларыңга база бистин бригадиривиске аштырган ышкажың чүл, дарга.

Куштаараң (*улам ажынып*). Хууда амыдырал, хууда амыдырал... Сээң херээң бе?

Бригадирин ыяды бербезин дээш, оолдар бүдүү оожум үнүптерлер. Кыстар улам кыяннажып, Куштаараңны шоода аарак үнерлер.

Чечеккей (*ам аяар*). Бо хевээр шүшпөң болур болзунза, биске база аштырар апаар сен, бригадир.

Куштаараң. Биске деп алган. Кымнарга?

Чечеккей. Кежиккейге, Чечеккейге...

Куштаараң (*хенертен сирт кылдыр тепсээш*). Кежиккей, Кежиккей! Хөккей!

Чечеккей сести хона бергеш, маңнап үнө бээр. Кежиккей шугулдап ыңай-бээр кылаштагылааш, олутуп алыр. Делгермаа кран чадазында бажын дыраап, көрүнчүктөнгөн олутар.

Куштаараң үстүндө кысты эскербес.

Куштааран (*чааскаан муңгак ырлаар*).

Хайыракан кадыр даандан
Харап көрбээн болурумгай.
Характери кадыг кыска
Катгышпаан-даа болурумгай.

Торгалыгның доштуг даандан
Дозуп көрбээн болурумгай.
Тормозу дошкун кыска
Доңнашпаан-даа болурумгай.

Олча кылаштап келир. Куштааран өскээр көрнү бээр.

Олча (*баштактанып*). Сырынналып олур сен бе, бригадир?

Куштааран. Чок, муңгарап олур мен.

Олча. Кижиги муңгараар шаг эвес-тир бо.

Куштааран. Ам канчаар мен ынчаш?

Олча. Эр кижиги, бригадир кижиги «характерлеп», «тормозтап» орган херээ чүл? Бүгү талаже көөр херек.

Куштааран. Мени чүү деп бодаар сен. Ажылга-даа, амыдыралга-даа бүгү талаже көрүп чоруур кижиги-дир мен. Мурнумче база, соомче база. Он, солагай таламче база.

Олча. Ам-даа четпес-тир, бригадир.

Куштааран (*ол-бо талаларже көргүлээш*). Чырык өртемчейде дөрт чүк-ле бар ыйнаан.

Олча. Ол-даа эвээш, бригадир.

Автор (*ийинден*). Эвээш, эвээш, бригадир.

Ол үеде Омак халып келгеш, ийи бригадирни көрүп турар.

Куштааран. Ам кайнаар көөр кижиги боор мен. Ам сенче көөр мен, Олча? (*Олчаны куспактаар деп баар*).

Омак туттунуп шыдавайы маңнап кээр.

Омак (*Куштаараңга*). Өрү база көөр херек, эш бригадир.

Олча (*ылавылап*). Дээрже аан, дээрже.

Автор (*ырактан*). Өрү-даа көрүвүттен, мойнуң каастай бээр эвес.

Куштааран өрү көрүпкеш, аксы хак дээр, көжээлени бээр.

Омак (*Олчага далаш-биле*). Чоруулу че, ам оон ыңай-гызын боду билир ыйнаан. Буганың думчуун үттеп кагды-выс.

О л ч а. Бурундуктаай, оон барып чедиргей.
О м а к. Ам болзун, болзун.
А в т о р. Шын-дыр харын, ам боду билзия.
О л ч а биле О м а к.

Хүннүң караа чайнап келди,
Хүрежелдей чечектелди.
Энерелдиг эргим сарым,
Эскердиң бе?
Эжиң менче эглип келем:

Кыстың чүрээ чечектелзе,
Кымдан-чүден артык деп бил.
Кыжын безин оңар эвес,
Кызыл чечек ында калыр.

Энерелдиг эргим сарым,
Эки сөзүң кайыл?
Эчис улуг чуртталганың
Эжиин ажып алыыл.

Олчаны Омак чедип алгаш чоруй баар. Ынчан Делгермаа база кранны
өрү маңнап үнө бээр.

К у ш т а а р а н (*чааскаан келдирлеп*). Делгермаа...
Дээрде кыс... Сен база уткуштур план сен бе? (*Кезек бо-
дангаш, дискек кырынга олурупкаш.*)

«Кайгамчыктыг чаражын аар,
Карактарын кандыг дээрил!
Торгу пөс дег чалгыннарын көрүнерем,
Тоолдап болур чүве-дир ийин.
Ырлавытса ындынныг-ла чүве боор он,
Ыятпайн, эгенмейн ыдып берем.
Мындыг кончуг чараш болгаш ыраажы куш
Мырыңай-ла куштар хааны болбайн канчаар!»

(*Кезек бодангаш, база катап дискек кырынга олурупкаш.*)

Мындыг кончуг чараш болгаш ыраажы куш
Мырыңай-ла кыстар хааны болбайн канчаар!

(*Делгермаа бадып ора дедир маңнап үнө бээрге, улам дам
баар.*)

Мындыг кончуг чараш болгаш ажилчын кыс
Мырыңай-ла оолдар хааны болбайн канчаар!

Куштаараң аайын тывынмайн ыңай-бээр кылаштап турда, Автор чанынга
маңнап кээр.

А в т о р: Делгермаа дээрге каарган эвес ышкажыл. Ки-
жи-дир, кижии боорда, аныяк кыс. Ындынныг, сырынныг,
ынакшыр чүректиг.

Чечек-чимис үнүп кээрге,
Чектээн херек чок.
Ынакшылга база ындыг,
Ырбаан ажык чок.

Ынакшылды ырактан-на уткуур херек,
Ындыг кижин сергек.
Амыдырал кежиктерин
Алгаар, мактаар, йөрээр,
Алыр херек.

Куштаараң. Ындыг чүве бе?

Автор. Ындыг болбайн. Сен дээрге анаа-ла бир, (өт-
тунгеш) «торгу пөс дег чалгыннарын көрүңерем, тоолдап
болур чүве-дир ийин».

Автор үнүп чоруй баар.
Ынчан Делгермаа элдеп-эзин чүү-хөө тудуп алган бадый келгеш, оларын
эде суп алырынга Куштаараңны дилээр.

Делгермаа. Оо, бригадир! Чааскаан ышкажыл? Ди-
леп тур мен, улуг эвес дузадан көргүзүпсе кандыг ирги?

Ойнуң, чиктин оьдун оьттаар
Оюм-даа бар, Борам-даа бар.
Оолдун, кыстың ойнуң ойнаар
Оглум-даа бар, кызым-даа бар.

Чассыгбайым өзүп кээр сен,
Сайзанактап ойнай бээр сен.
Сайзанаанга аваң мени
Чалап алгаш шайладыр сен.

Куштаараң (кайган). Ыр-шоорунарын чиктийин але.
Делгермаа. Чиктиг болза чикти куду октаптып бо-
лур сен, бригадир. Мыя мону тудуп берип көр. (Барба тут-
суп бээр.) Амдыы чаагы корреспондент Кызыл чоктап чо-
раан кижин-дир. Оон айтырып алган чувелерим-дир ийин.

Куштаараң (сонуурган). Чүлөр боор?

Делгермаа. Эр кижин сонуургаар хире эвес... (Көр-
гүспүшаан.) Бичин чучак. Чылыг хөйлөң. Ой, ойнаар-кыс
база!

Куштаараң (кайган). Боларнын сенээ херээ чүү чү-
вел, Делгер?

Делгермаа (далаш-биле). Херек-херек, ынчангаш
саттырып алдым ышкажыл. Ачы-дузан дээш четтирдим,
Куштаар.

Куштаараң. Чүү кончуг далажыр кижин сен, Делгер.
Ажыл шагы база төнгөн-дир. Бичин чугаалажыпса кандыг
боор?

Делгермаа (*шагынчс көргөш*). Канчап далашпас боор. Ясли шагы... (*Аксын туттунупкаш.*) Ийе, харын... Демги ол...

Куштааран (*улам кайган*). Ясли шагы? Ынаар чүге далажырын ол?

Делгермаа (*боданып*). Кайы, ынча дептим бе? Хөктүүмнү ала, уруглар? Анаа ясли таварып аан...

Куштааран (*улам кайган*). Чаш уруг хеви база сатырып алган, ам артында яслиже база баар деп турар, чиктиинчи ала, Делгер?

Делгермаа (*илдигип*). Ийе харын... Ол аан, бригадир... Ясли таварып аан... Шагым келди... (*Үнер деп баар*).

Куштааран (*эдере маңнааш*). Далашпа даан, Делгер. Бис ийи чугаалашпаска, кымнар хөөрежир боор. Сен Дус-Даг кызы-дыр сен, мен Хайыракан оглу-дур мен. Ийи төрөөн даавыстың байлактарын холааш, хову-шөлдерни чемишчидер деп тур бис.

Делгермаа. Дус биле чугай холужа бергенде, бис чоонган бис деп бо-ла сен бе, Куштаар?

Куштааран. Дылынның ажыын аа, Делгер, Дус-Дагнын дузу-ла.

Делгермаа. Дус биле чугай ангы херек-тир, бистер кижилер-дир бис. Шагым ат болду.

Куштааран. Чок болза яслиже кады бараал, Делгер.

Делгермаа (*мөгүдөп*). Чок, чок, бодум чааскаан.

Куштааран. Азы барбанга чүрээмни база суп берейн бе, Делгер?

Делгермаа. Кижиниң барып-барып кара чаңгыс чүрөөн барбалап алырга кайын боор. Донза канчаар, читсе канчаар.

Куштааран. Чок болза шуут хоюнга суп берейн, Делгер.

Делгермаа. Чок, чок. Өске кижичүрээ хойлап алгаш, оон харысалгазын ууп шыдавас мен.

Куштааран. Шынап-ла дус... Азы оон кезжээ чеде берейн бе, Делгер?

Делгермаа. Бодун бил. (*Маңнап үнө бээр.*)

Куштааран (*ырлаар*).

Эзенгимниң кынгырт дээрин
Эскербедиң шынын ол бе?
Чүрээм сени манап чорда,
Чүге тоовас уруг боор сен?

Домак эреп кызарымга,
Догааштырып көөр-дүр сен.
Орааштырган аргамчы дег,
Ооң ужун тыппас-тыр мен.

Төрээн чериң Дус-Даг болгаш,
Дөзөп алган дылың ол бе?
Улуг-Хемге өзериң кай,
Уян хөөннүг болуруң кай.

Автор (*чааскаан*). Кайгамчык-тыр, ха-дунма. Бистин аныяктарывыс ажылдап-даа билир, амыдырап-даа билир. Ындыг кижилер-биле Хайыракан дагны-даа хоора тыртып ап болур-дур. (*Кезек бодангаш.*) Билбес эвес бис, амыдырал эрэени-даа, ынакшыл эрэени-даа дөмей. Назын халыны деп чүве ол-дур ийин. Ох, чалыы назынны чүү дээрил аан! Салып олур, чалыы назын, салгын ышкаш эстеп олур!

Кыстар бригадазы ажыл шагының сөөлүндө өрээлинде чыылган турарлар. Оюн-баштак, чугаа-соот, каткы-хөг кулак уюк.

Олча (*кыстарны эргий аарак*). Чүү деп ырлажыр ийик моңар, кыстар. (*Үнүн чооннаткаш, эрлер өттүнүп.*) «Ажыл шагы төне берген, хостуун, аңнаалы бе, чоруулу бе, канчаал?».

Чечеккей (*улаштыр*). «Аныяктар, уругларнын хөг-лүүн, алаак-садта чыглы берди, бараал».

Олча. Шынап-ла бо кежээ кайнаар баар бис, кыстар?

Бирги кыс. Кинолаар!

Ийиги кыс. Танцылаар!

Чечеккей. Хөккэй! Хөккэй! Бо кежээ эрги, чаа ийн Шагаан-Арыгнын командалары ужуражыр. Ону барып көрээлиңер.

Үшкү кыс. Сээң билир чүвөң ол-ла болгай: Чечеккей, Кежиккей, Хөккэй, о, кэй!

Чечеккей (*могаттынып*). Че, ындыг ыйнаан, силерге. Мен-не хөккэй сонuurгаар кижин мен. Кежиккей база.

Бирги кыс (*аргалап*). Хорадава, Чечек. Сээң-биле кады хөккэй-даа көөр бис...

Ийиги кыс. Танцылаар-даа бис...

Үшкү кыс. Кинолаар-даа бис...

Олча. Шак-үе биске четчир болгаш артар, чегдирип-даа болур бис. Бир будувусту эрги Шагаан-Арыгга, бир будувусту чаа Шагаан-Арыгга базып алгаш халчып тургай бис аан. Кыстар, вира!

Кыстар (*хары угда*). Бригадир, майна!

Дурту-ла узун Хайыракан
Тутсуп орда төнөр эвес.
Туразында кадай уруу
Туткан соонда салыр эвес.

Ийи бора семис болза,
Ийи-Талда чүнү ыраал.
Ийи боду ынак болза,
Иези деп кадай канчаар.

Эжик соктааны дыңналыр. Омак кирип келир.

Делгермаа. Кыстар! Честей-оол келген-дир, хүлээп алыр бе?

Бирги кыс. Хүлээп алыр, хүлээп алыр.

Ийиги кыс. Честей-оолга честек-кат чыгдырып чиир.

Олча (*Омакты чемелей аарак*). Кежээниң бээр халыыр... Аът өдээ кевирбестедин...

Омак (*келдирлей аарак*). Уткуштур план... Соцчарыш... Ону хынаарын Куштаараң бригадир менээ дааскан ийик чоп...

Олча. Хүннүн хынаар эвес?

Омак (*тулуксап*). Хүннүн хынаарга улам шынарлыг ыйнаан...

Олча. Кежээ хынаан херээ чүл?

Омак (*улам тулуксап*). Херек болза кежээ-даа хынаай-ла...

Олча. Эки-ле контролер-дур сен.

Эжик соктааны дыңналыр. Кежиккей кирип келир.

Делгермаа. Оо! Ам хүреген-оол келген-дир, хүлээп алыр бе, кыстар?

Бирги кыс. Хүлээп алыр, хүлээп алыр.

Ийиги кыс. Хүрегеннин күжүн көөр, хүрең-дайнын маңын көөр.

Чечеккей (*Кежиккейни кончуп*). Чүге чедип келдин? Кежээниң бээр маңнаарга, бо кижиге-даа анчыг ышкажыл.

Кежиккей (*сөс тыппайн*). Уткуштур план... Соцчарыш... Куштаараң ону хынажып турунар дээн чүве.

Чечеккей (*хорадап*). Хынаар-даа болза, ону кежээниң хынашпас чүве-дир ийин. Ооң орнунга хөккей көөр дээш келдим дизайнзе.

Кежиккей (*амырап*). Ийе, ийе, Чечек. Хөккей көөр дээш, сени ап алыр дээш келдим.

Чечеккей. Ам огулуг чугааладың. Көөр бис, көөр бис, Кежик.

Эжик соктааны дыңналыр.

Делгермаа (*соңгаже бакылааш*). Ол канчап барган-нары ол, Куштааран бригадазының оглу-ла-дыр.

Олча (*кочулап*). Оозунуң база соңчарыш хынаары ол ыйнаан.

Делгермаа. Канчаарыл, кыстар, хүлээп алыр бе? Күдээ-хүреген-даа болу бээр чадавас.

Кыстар (*чир-шоң*). Хүлээп алыр. Кириер, кириер.

Олча. Адыр, кыстар. (*Соңгаже база катап көргөш*). Ооң соонда база шуужуп орлар ышкаш. Мен чааскаан аалчыларны хүлээп алыин. Силер бо өрээлче чашты беринер. Омак, сен база. Кежиккей, сен база ынаар кире бер. Чааскаан ноюрзап, бүдээл бүдээр кижжи мен. Алгы-даа, кышкы-даа үнзе, бээр келбес силер. Дүне кады бээр бакылап, дүктүг баштарыңар кестирдинер.

Олча эжикти ажыдыптар. Бирги оол кирип келгөш, аңгалап турар.

Олча (*мөгейип*). Боларларның кайы сунуп чедери ирги?

Бирги оол (*аайын тыппайн*). Уткуштур план-даа... соңчарыш-даа хынаар бодалдыг... Ийе, ийе, кыстарыңар чогу ол бе?

Олча (*чоргаар*). Бистин аалдың кыстары бе? Чүү деп ырлажыр ийик? «Казыралар, молдургалар, инектер оглу, кайнаар ойттай берген-не чоор, көзүлбейн-дир...»

Бирги оол (*дедирленип*). Мен анаа-ла... Кино, танцы...

Эжик соктааны дыңналыр. Оол девидей бээр. Олча ону шкаф артынче чорудуптар.

Олча (*шыңгы*). Майна, майна. Орта ыыт-дааш чок тур. Бээр көстүп, дүктүг бажың кестирдин. (*Эжикче.*) Моорлаңар. Майна, майна.

Ийинги оол кирип келир.

Ийинги оол (*мөгейгөш*). Кежээкиниң мендизи.

Олча (*шөлээн*). Уткуштур план?

Ийинги оол (*бажын согаши кылгаш*). Ийе.

Олча. Соңчарыш?

Ийиги оол. Шак-ла ындыг.

Олча. Куштаараңның даалгазы?

Ийиги оол. Ылап, ылап.

Олча. Планга сылдап, чарышка сылдап, бистиң аалдын кыстарынче чем эреп келдиң ыйнаан.

Ийиги оол (*агартынып*). Чок, чок. Мен ылап-ла ажыл-херек ужурунда келдим.

Эжик соктааны дыңналыр

Олча. Сен мынаар чашты бер. (*Оолду шкаф артынче; баштайгы оолдуң соонче чорудупкаш.*) Ыттаар болзунза, бистиң аалдың кыстарының бараанын-даа көрбөс сен.

Ийи оол ынаар бот-боттарын кайгажып имнешкен турар. Үшкү оол кирип келир.

Олча (*баш удур-ла*). Уткуштур план?

Үшкү оол (*амырап*). Ийе,

Олча. Соцчарыш?

Үшкү оол. Шын, шын.

Эжик соктааны дыңналыр.

Олча. Майна! Дүрген. Дүктүг баш кестирдин.

Олча үшкү оолду база шкаф артынче чорудуптар. Бо-ла хевир-биле дараазында оолдарны киригилээш, шкаф артынче чорудуп-ла турар. Ынчан автор эжик соктап келир. Эжикке авторну көрүп кааш, Олча чожуй бээр.

Олча (*сестип*). Па, силер келдиңер бе?

Автор. Менден кортпаңар. Ажылым ындыг кижин мен, баш сукпас черим чок.

Олча (*сөс тыппастап*). Билбес-тир мен... Силерге чүнү чугаалап бээр кижин мен... Малчын эвес-тир мен.

Автор. Кайыын-на үргүлчү чүс хой, чүс хураган дилеп чоруур кижин мен. Силерниң чурттап турар байдалыңар-биле таныжар дээш келдим.

Олча. Кыстар херек бе? Оларын бисте эндерик. (*Баш-тактанып.*) Узуну херек бе, кысказы херек бе?

Автор. Оларның хемчээли менээ херек чок.

Олча. Ам чүү херек чүвөл?

Автор. Силерниң-биле анаа чугаалажыр дээш келдим. Аныктар хостуг үе-шагын канчаар эртирип турарыл? Кино-концерт, оюн-тоглаа...

О л ч а. Ынчаарга чааскаан харыылап шыдавас-тыр мен.
(*Сцена артынче.*) Кыстар, бээр! Дүктүг баштарга дегбес мен.

А в т о р (*бажын суйбааш*). Мээнинге-ле дегбейн көрү-
нер.

О л ч а. Силер кортпанар. Майна! Кыстар!

Омак, Кежиккей баштаан кыстар четкилеп кээр.

О м а к. База бир хүреген-оол.

А в т о р (*девиден*). Мен хүреген-оол эвес мен...

К е ж и к к е й. Ынчаарга честей-оол.

А в т о р. Честей-оол база эвес мен.

О м а к. Ынчаарга ам бээр чүге келгениң ол? Кыстар чурттап турар черже оол киж и анаа-ла чоруп орбас чүве болгай.

А в т о р. Кыстарның амыдырал-чуртталгазын сонуургап келдим.

О м а к. Солун-дур оо. Аныак эр аныак кыстарның чурт-
талгазын сонуургап чоруур.

К е ж и к к е й (*шыданмайн*). Ында киж и билип чадаар чүл? Кыстап чоруур эр ышказыл!

А в т о р (*мөгүден*). Өршээп көрүнер. Чүгле ынча диве-
нер.

К е ж и к к е й. Ынчаарга ам...

О л ч а (*соңгаже бакылааш*). Куштаараң ксл чор. Сен хүлээп ал, Делгер.

Омак, Кежиккей, Олча баштаан кыстар чашты бээрлер. Автор ужурун билбейн ара туруп каар.

К у ш т а а р а ң (*эжиктен-не өөрүшкүлүг*). Чааскаан сен бе? Ынчаар-ла чалбарып чоруп ордум, Делгер.

Д е л г е р м а а (*серте чок*).

Шевер кара бистиң кыстар
Черле кайгал улус, акый.
Сеткил-чүрээң туттуруптун,
Серемчилиг олур, акый.

Борбак кара бистиң кыстар
Болбаан кайгал улус, акый.
Бодуң чүрээң туттуруптун,
Болгаамчалыг олур, акый.

Соңчарыш ыйнаан.

К у ш т а а р а ң. Ол база. Сен база.

Д е л г е р м а а. Катай хаара.

Куштааран. Чүзүн кылчык. (Авторну эскерип кааш.)
Па, эш корреспондент?

Автор. Ийе, мен-дир мен. Кыстардан интервью ап чор мен.

Куштааран (хөмө кылаштап келгеш, кочулап). Ол интервью деп чувенни кыстардан канчаар алырын көргөн болза аа, эш корреспондент?

Автор. Көрүп болур сен, эш бригадир. Сенден база алып мен.

Куштааран. Бербес мен.

Автор. Берип көрүңер.

Куштааран (кочулап). Мен эр кижидир мен. Эр кижидир кижиге чүнү бээр боор?

Кыстар дигини-биле хүрээлеп алгаш, Куштааранны шкаф артыңче сүрүп кирип бээр. Ында өөрүн көрүп кааш, Куштааран аңгалап каар.

Автор оларны көргөш улам амырай бээр, үн бижиир, турук тырттырар аппараттарын туткаш хөделип кириптер.

Автор (өөрүшкүлүг). Ажылдап тур, корреспондент!

Куштааран (келдирлей аарак). Силер база мында силер бе, оолдар!

Автор (микрофонун туткаш). Дүргөн харыылаңар, оолдар.

Бирги оол. Мында бис. А силер кайда силер?

Автор (Куштааранга). Сен база дүргөн, бригадир.

Куштааран. Мен база мында мен, оолдар.

Ийиги оол. Бис мында соцчарыш негелделери хынап келдивис. А силер чүгө келдинер?

Куштааран (сөс тып чадап). Мен... мен... Мен болза, база чарыш хынаар дээш...

Олча (кочулап). Эки-ле контролерлар-дыр силер.

Делгермаа (алгырып). Кулугурларга мен Чапаевтеп берейн.

Кыстар (чир-шоң). Чапаевтевит, Делгер! Дээрде кыс Делгермаа шыдаар. Вира, Делгер!

Автор (алгырып). Чапаевтээр!

Делгермаа турган сандайны бажынын кырынга көдүргөш, оолдарнын кырыңче октаар деп баар. Автор тырттыра бээр. Омак халып келгеш, сандайны сегирип алып.

Омак. Чапаев маадыр кижидир, ынчалза-даа сандай үрээрге канчап боор.

Автор (хомудан). Херек болза, үрээр-даа ыйнаан.

Куштаараң (*ыгламзыргай*). Силерниң эки-багыңар хынаар дивээн бис. Ажыл-херек күштүг болгаш... Өршээп көрүңер.

Олча. Өчүп олуруңар, тараачын оолдары. Сүлчээлиг келген силер бе?

Куштаараң. Кижиги бүрүзү душ-дужунда... Ак сеткил-биле... Силерниң боттарыңарның — кыстарның девии ышка-жыл.

Олча. Мөгейиңер!

Куштаараң. Кыстарга мөгейиңер, оолдар.

Автор (*тырттырбышаан*). Ам-даа, ам-даа. Черге чедир.

Мөгеерлер.

Олча. Кыстарга бараан болуңар!

Автор. Дүргеденер!

Куштаараң. Че, деңге, оолдар! Үш, дөрт!

Оолдар (*сирилээш, кээргенчиг үн-биле ырлажыр*).

Хайыракан чыварыңга
Кара баарым демир болду.
Хайыракан уруглары,
Кара баарым чылдып бергер.

Ийи-Талдың чыварыңга
Ийи будум сыра болду.
Ийи-Талдың уруглары,
Ийи будум чылдып бергер.

Олча. Амыр-дыр силер, артында силерниң ийи буттарыңарны чылдыр деп... Ынчаарга ам Чапаевтээр апаргандыр, Делгер.

Делгермаа оолдарның баарыңга маннап чеде бээр.

Делгермаа (*шыңгы*). Оолдар бригадасы, мээң командамыңар! Бригадир, чыскаалдың бажыңга туруп ал! Охалаай, шак ынчаар! Томаан-ныг! (*Чыскаалган оолдарның мурну-биле эрткеш.*) Иштиңер тыртыңар, шериг чуруму-биле. Оң эктиң мурнап, эжикче кылашта-а-п ма-а-рш! Бирээ, ийи, үш! Раз, два, три! Инек, хой, өшкү!

Бригадир Куштаараң баштап алгаш, оолдар чиртиледир тепсеп үнө бээрлер. Кыстар каттыржып, холдарын чайып чыдып каарлар. Автор ийи аппарады-биле чай-кыс чок тырттырып, бижип ап турар.

(*Уланчылыг.*)

ИСТЕЛГЕ*

Д ө р т к ү э г е . Ч А А Д А А Л Г А

Алдын-оолдун Шивилигге келгенинден бээр чартык ай чедө берген. Бо үениң иштинде ол район төвүндө албан-организацияларның кайы кудумчуларда турарын, оларның удуртукчуларын кымнар деп адаарын, районда кандыг ажыл-агыйлар барын билип апкан. Хостуг үелерде хем кыдынга селгүүстөп чорааш, Шивилигни долгандыр турар агаар-бойдушту сонургап көөр турган.

Шивилиг деп адааны ылап-ла шын суур-дур бо. Суур-нун мурнуу талазында баткан бичии хемниң унун дургаар шивилиг арыг баткан. Иштинге кире бээрге кезек-кезек бичии алаактар бар. Оларның бирээзинде суурнун дышта-нылга парыгын тургускан. Суурнун соңгу талазында бедик даглар, оларның талыгыр ырак сирттеринде кара-ногаан пөштүг аргалар эгелээн.

Алдын-оол истелгезин кылып турганы херектериниң бирээзин дооскаш, буруудаттырган кижилерге таныштыргаш судче шилчидипкен, а өскезиниң истелгеzi колдуунда доозулган, чүгле буруудадыр түннел бижээш, херек ээлеринге таныштырары арткан турган. Алдын-оол биле Маадыр-оол кабинетке ажылдап олурганнар. Ажык турган соңга өттүр кызыл-ала ховаган киир ужуп келгеш, стол кырында суглуг шил савада суп каан чечектерге хонупкаш, сүүзүннүг чем тыппааны ол боор оң, Алдын-оолдун кулааның чаны-биле шылырадыр дедир ужуп үнө берген. Маадыр-оол ажылынче сундуга берген, бижиттинген демир-үжүүнүн шылыраары дынналыр. Алдын-оол база-ла бижиттинип олурза-даа, даштын херим иштинде чечектерде улуг-ла дүктүг-арының хөөлээн үнүн дыннап олурган. Ыржымны телефон даажы үрепкен. Маадыр-оол туданы сегирип алгаш шедиргеленчек үнбиле:

— Чаа! Райпрокуратура. Маадыр-оол дыннап тур — деп алгырган.

— Экий! Маадыр-оол Шожапович! Суд черинден Мунира-дыр мен, эш Алдын-оолду телефонче чалап көрүңерем — дээн таныры үннү Алдын-оол дыннап кааш чүрээ дирти-

* Эгези № 51 «Улуг-Хемде».

ледир сога берген.— Силерни хереглеп тур, суд черинден Мунира-ла-дыр — дээш, Маадыр-оол туданы Алдын-оолче сунган.

— Алло! Алдын-оол дыннап тур мен.

— Экий, дарга! Суд черинден Ахметзянова-дыр мен. Мында № 7234 херек талазы-биле билдинмес айтырыг бар апаарды, ону билип алыксап тур мен. Бир эвес чайлыг болзунарза, маңаа чедип келиринерни дилеп тур мен, Алдын-оол Алашович.

— Ол чүү ындыг айтырыг боор?

— Маңаа чедип келиринерге чугаалап бээр мен.

— Чаа ындыг-дыр. Дораан чеде бээр мен, манаңар. Мында бичии-ле чедир кылыр ажылым бар, ону доозуптайн.

— Манап олулар мен — дээш, Мунира телефон тудазын салып каан.

Маадыр-оол Алдын-оолче бир караан баскаш:

— Таныжып алыр болзунза, Мунира эки-ле кыс болдур эвеспе, эш — дээш каттырган.

— Мен ол кыс-биле мындаа автобуска кады келген мен, баштай ону судьялап ажылдап турар деп билбээн мен — деп, Алдын-оол шынын чугаалаан.

— Шивилигде келгеш, ам ийи чыл чедип бар чыдар уруг чүве, мында ооң даайы Зайнигудтинов Гумар деп кижиге бар, оларда чурттап турар уруг чүве — деп, Маадыр-оол чугаалааш, көстүүн ужулгаш, ооң шилдерин аржыылы-биле чүлгүй берген. Алдын-оол чада салгылап алгылаан протокол майыктарын бижип доозупкаш, саазыннарын белгеш, папка иштинге суккаш, ону сейфче шыгжап кааш:

— Че, мен ол даргавыска баргаш келийн, Маадыр-оол Шогжапович — дээш, эжикче базыпкан.

— Ынчал-ынчал харын — деп, Маадыр-оол ону деткээн.

Алдын-оол суд конторазынга келгеш, «Судья» деп бижиктиг эжикти оожум соктааш:

— Болур бе? — дээш, кирип келген.

— Болур, болур. Эрткеш олуруп көрүнер, Алдын-оол Алашович — деп диштерин чайынналдыр хүлүмзүрүп, судья чалаан.

Алдын-оол уругнуң арны кыза бергенин эскерип каан. Ооң чаактарында кызыл долбаннар көстүп келгилээш чоорту чиде хона бергилээн. Эгенгени ол боор, ынчалза-даа Алдын-оол ооң ужурун билбейн барган. Мунира кыдырыктарлыг кара карактары-биле Алдын-оолче көргөш:

— Чаа, ажылыңарда, база Шивилигге келгеш эки-ле ажылдап, чурттап тур боор силер аа, Алдын-оол Алашович?— деп айтырган.

— Чаа-ла чаңчыгып бар чор мен, ниитизи-биле чүгээр деп болур — дээш, Алдын-оол бажының дүгүн суйбагылаан.

— Ынчаарга-ла эки-дир.

— Ындыг харын. Мындаа силер автобустан дүшкеш, «Байырлыг, коллега» деп байырлашкан болгай силер, ынчан орта ужурун билбээн кижин мен. Оон сөөлүндө силерни судьялап ажылдап турар деп дыңнааш, ынчан чүгле ол сөстүн ужурун билген мен.

— Ынчан чугаалааным шын-дыр бе?

— Шын чугаалаан-дыр силер.

— Ынчаарга ам ол-даа канчаар, бо дугаары 7234 херекти суд чорудулгазының үезинде кол барымдаа кылдыр көргүзөр ужуруг кастета (кудуп каан коргулчун чепсек) турар ужуруг, оон боду чок, чүгле чуруу бар-дыр. Мону билип алыксап олурарым ол-дур ийин, Алдын-оол Алашович.

— Мунира Салаватовна! Ол кастетаны херек-биле кады дужаар ужуруг тургаш, шуут уткан-дыр мен, ам эккеп бээр мен.

— Бар болганы эки-дир. Бо херек талазы-биле даарта суд болур чүве — дээш, судья Алдын-оолдун таныыры сарыг карттыг херекти ажиткаш, оон ыңай чамдык айтырыгларны тодараткан. Алдын-оол судья уруг-биле байырлашкан, ажылдаар черинче чорупкан.

Душ сөөлүндө кабинетке Серенмаа кирип келгеш:

— Алдын-оол Алашович, силерни прокурор хереглеп олур, чедип келиңер дидир — деп дамчыткаш, үне берген.

Алдын-оол прокурорнун кабинетинче кирип келирге, дарга солагай холу-биле олур деп сандайже айытпышаан, бир-ле чүвени далашты-биле бижиирин үргүлчүлөп олурган.

Дарга бижип дооскаш, Алдын-оолче көргөш чугаалаан:

— Демин чаа милиция начальниги телефоннап келди. Сараалыг хире херек бар апарган ышкаш-тыр. Дүвүрээзиниг медээ келген. Чинге-Даг көдээ Совединиң девискээринде билдинмес өлгөн кижин тывылган-дыр. Мен ам милиция ажылдакчылары-биле кады ынаар баар деп олур мен. Силерни база кады ап алыр дээш, келдиртим — дээш, салаалары-биле столду токкуладыр согугулаан.

— Ындыг медээ бөгүн билдинип келгени ол-дур аа, Серен Пар-оолович?— деп, Алдын-оол айтырган.

— Ой, мырыңай чаа тывылган-дыр, та канчап өлгөн кижиге, билдинмес-тир. Чартык шак хире болгаш чоруптар бис, белеткенип алыңар.

— Истелге кылырынга херек чүүлдерни шуптузун ап алыр бис бе?

— Ынчанмайн канчаар, бир эвес херек сараалыг апарза истелгезин дораан эгелээр бис. Ынчангаш чурук тырттырар аппараттардан «Зенитти», истелге кылырда ажыглаар сумканы база «Сириус» деп магнитометрни¹ ап алыр силер.

— Ол аппараттар лабораторияда болгай, ооң дүлгүүрү Серенмаада бар ирги бе?

— Серенмааның столунуң хааржаанда боор, көрөм — дээш, прокурор далаштырган байдалдыг Алдын-оолче көргөн.

Алдын-оол ажылдаар өрээлинге келгеш, аңгы-аңгы байы-саалгалар кылыр протокол майыктарындан эгелээш, бүгүлсө херек чүүлдерни белеткеп кирипкен. Хүн дүш үези ажа дүжүп, кидин түлүк изиг үезинде ийи чийик машина Чинге-Даг суурже баар оруктап, доозунну буруладыр маңадып чорупканнар.

Чинге-Даг суур район төвүндөн үжөн дөрт километр ырак черде турар. Ынчангаш ол чийик машиналар удаваанда көдээ Советтин күүскомунуң бажыңының чанынга тургулапканнар. Дакпай Казакович ол чийик машиналарның келирин четтикпейн манап турганы илден, даштыгаа үнүп келгеш, машиналардан дүшкөн даргаларны ээлдээ-биле мөңдөжилеп уткуп алгаш, контораже чалаан.

Кабинетке кирип келгеш, Дакпай Казакович даргалар олургулап алганда, ам кандыг айтырыг салыр ирги деп бодап, прокурорже болгаш милиция начальнигинче көргүлээш, папирозун ушту берген. Прокурор ооң бодадын билген чүве дег:

— Дакпай Казакович! Силер чүү болганын, кым чүнү көргөنين база катап далашпайн таптыг чугаалап берип көрүнерем — деп дилээн.

Дакпай Казакович телефон-биле дамчытканы чугааны эгезинден эгелээш төнчүзүнге чедир катап база чугаалап берген.

— Бо өлгөн кижиге дугайында ам суурда тарай хона берген боор аа?— деп, милиция начальниги айтырган.

¹ Магнитометр — сорунза күжү-биле демир дилеп тывар аппарат.

— Чок, чок, кайыын ындыг боор, Херел Норбуевич, бо дугайында амдызында суурда чүгле совхоз директору, оон чолаачызы, ону көргөн кижиге Чыргал-оол, мен, оон ынай ында хайгаарал кылыры-биле чоргусканым улусчу дружина штавының даргазы кол зоотехник Шыырап суглар билир бис ийин — дээш, бодунун үндүр үрүпкени дыдыраш көк таакпы ыштарын солагай холу-биле тарадыр челбээн. Прокурор хаваанда дерин чоткулааш:

— Силерниң бо суурда быжыглаттырган шагдаа Сержи болгай, ам оон шөлээзи төнгөн бе? — деп, милиция начальнигинден айтырган.

— Чок, Серен Пар-оолович. Сержиниң шөлээзи ам-даа сес хонгаш төнер, кадайының төрелдеринче, өске районнарже чорупкан кижиге болгай — деп, милиция начальниги хариылаан.

Прокурор суму даргазындан:

— Ук өлгөн кижиге таныттынар бе? — деп айтырган.

— Арны черже көрнү берген кижиге чорду, танып шыдавадывыс.

— Че, ынчаарга ам хей черге үс шак эрттирип турбайн, ол черже чоруулунар, эштер — деп, прокурор далаштырган.

Милицияның «саралазы» биле прокурорнун «чиик-каразы» Чинге-Дагның мурнуу талазында Хараганның-Эл уунче сүржүп алгаш чорупканнар. Чоокта чаа анаа чораан совхоз директорунун машиназының изи өл довуракта харда дег көстүп чыткан. Оон четкеш ээпкен черинге машиналар доктаай бергеннер. Олардан ырак эвесте Шыырап биле Чыргал-оол келген улустарже кезек ыт чок көрүп тургаш, уткуштур кылаштажып келген.

Оон ынай Дакпай Казакович улустарны эдерткеш чорупкан. Машиналардан дөртөн базым хире ырап келгенде ийи метр хире ханы, узун, кызаа эл кырынга доктаай бергеннер.

— Дуу ол чыдар ол-дур — деп холу-биле эл иштинче айыткаш, Дакпай ыт чок көрүп алгаш турган.

— Хөй ис кылып, ынай-бээр кылашташпаңар, мындыг таварылгада оваарымчалыг болур херек — деп, прокурор ында турган кижилерни сагындыргаш, «Зенит» деп чурук тырттырар аппараттың кара-хүрөң хөм хавын ажыткаш, өлгөн кижини тырттырып эгелээн.

Элээн каш катап чурук тырттырылганын кылгаш, прокурор, милиция начальниги, Сорокин, Алдын-оол, Дакпай

Казакович суглар элдин чавыс чери-биле ооң иштинче кире бергеш, өлгөн кижиниң чанынга чедип келгеннер. Эл ишти шык, сериин, хоюг көк элезинни базарга суу сыстып чыдар болган. Довурак-малгашта чартыы хөмдүне берген ол кижиниң костюму карарып көстүр, чогуу ону кара-көк, кара-ногаан азы шуут кара деп тодарадыры амдыызында билдинмес. Чурукка база бир катап тырттыргаш, кыдыында тырлы берген элезинни чайлаткаш, ол билдинмес өлгөн кижиниң мага-бодун өрү көрүндүр андара көдүрүп алганнар.

Бир дугаарында идик-хевин, арны-бажын шинчилеп эгелээннер: костюмунуң мурнуку, үстүкү өөгү үзүлгөш, ак хөйлециниң (ак хөйлең деп ону чүглө хан дегбээн черлеринден тодарадып болур турган) мурнуу талазын калбак дилиндек кылдыр ора соп каан. Ол хевээртизин чурукка база катап тырттырып алганнар. Ооң соонда арнында чыпшына берген элезин-довуракты оваарымчалыг аштап арыглааннар. Бажының оң талазында, кулак үстүндө хан дестели берген улуг балыг бар; костюмунуң солагай талазында, чүрек дужунда чинге шөйбек дыдык бар: костюмунуң хоюннарын чада тырткаш, чүректиң солагай талазында хан сыстып үнүп чыдар улуг эвес шөйбек ханы балыг бар болганын көрүп кааннар. Ол кижиниң бажының дүгү кара, үстүкү эрнинде чинге кара салдыг, солагай талакы карааның адаанда хан кучук кара-көк апарган ыжык бар болган. Кармактарындан кандыг-даа документ тывылбаан, чүглө дыргак, думчук аржыылы болгаш каш көпеектер чораан. Хыналданы кылып дооскан сөөлүндө:

— Бо кижини кым танырыл — деп, милиция начальниги айтырган. Улустуң хажыызында мынчага чедир ыт чок турган Дакпай Казакович чөдүргөш:

— Бо кижини бистиң совхозтуң Булуң-Терек салбырынын ажылчыны хире-дир. Колдуунда ол суурга чоруп турганын көөр кижини мен. Фамилиязын черле сагынмайн тур мен, адын Миша деп адаар ышкаш чүве. Ат, фамилиязын болгаш оон өске-даа чүүлдерни бистиң көдээ Советте «шериг столундан» ап болур-дур, даргалар — деп чугаалаан.

Серен Пар-оолович өлгөн кижиниң арнын оон карманынга чораан улуг дөрбелчин думчук аржыылы-биле дуй салып кааш, өөрүнгө:

— Бээр келинерем — дээш эл иштин куду бичин ырадыр кылаштай берген.

Чайнын изиг хүнү турган болгаш эл ишти сериин-даа болза улуг кара курт-чажарлар хан чыдын билип апкан, ол-бо хыыладыр ужуп турганнар. Чоокта чаа чаңгыс-даа булут чок турган чингир көк дээрний барыын талазында үгжегер ак булуттар тыптып келгилээш, чоорту бурунгаар-лап чоруп олурганнар.

— Өлүрүкчү херекти кым-бир кижиги үүлгеткен дээрзи кандыг-даа чигзиниг чок-тур. Бо суг чара шаап каан эл иштинге ол кижиги боду чедип келбээн-не болгай. Дайзыннар ону өске черге өлүргөш, боттарынын изин чажыраы-биле бо кижини маңаа эл иштинге хөөп кааннар боор деп бодай-дыр мен. Ооң сөөлүндө эрткен дүнеги чаъс суу чоогалардан чыылгаш, бо эл иштин таварты аккаш, ол кижинин кырынга чыткан кылын эвес довуракты чуй шаап алгаш барган, ынчангаш ооң чартык кезин көстүп келгени ол боор, ынчалза-даа байдал оон өске-даа турганы чадавас, а силер чүү деп бодаар силер, эштер?— дээш, прокурор өөрүн дескиндир көргүлээн.

— Ындыг болуп база болур-ла харын, ынчалза-даа чогуу каая, кажан, канчап, чүнүң ужун өлүрткен дээрзин дораан тодарадыры, ам ону ындыг-мындыг деп чугаалап шыдавас кижиги-дир мен. Нарын херек ышкаш-тыр, бо талазы-биле херек оттургаш, истелгезин доп-дораан эгелээр ужурлуг бис, Серен Пар-оолович — деп, милиция начальниги чугаалаан.

Алдын-оол кезек боданып тургаш:

— Бо өлүрткен кижиги, Дакпай Казаковичинин чугаазы-биле алырга Миша дижик, бир дугаарында ооң чоок төрөлдери, өңнүктөрин дилеп тыпкаш, ук кижиги кажан чиде бергенин азы кайнаар чораанын тодарадыр херек. Өлүрткен кижини бир болза, өске черге өлүргөш машина-биле эккелгөш эл иштинче октаан, чок болза бо эл чоогунга арагалааш, ооң сөөлүндө чогушкаш өлүрүшкени ол боор — деп, улустуң чугаазына киришкен.

Прокурор Сорокиндан бо талазы-биле чүнү бодап турарын айтырган. Сорокин бажынын хылбан сарыг дүгүн суйбааш, чингир көк карактары-биле прокурорже кезе көргөш:

— Мен бодаарымга, өлүрткен кижини бир эвес хөмгөн турган болза, ийи хонук чаа чедип турар боор, а чок болза, анаа киир сөөртүп каарга, эл иштинге ону чаъс суу үерлеп баткаш, элезин довурак-биле хөмө шаап каан болза, ооң

өлгенинден бээр үжен ажыг шак эрткен хире, ынчангаш ук херекти изни-биле истеп кирер болза эки-дир — деп чугаалаан.

Ол-бо талаларынче көргүлээш, милиция начальниги:

— Чаъс суу бүгү истерни балай чуп каапкан-дыр, ыт-даа дуза берип шыдавас хире-дир — дээн.

Дакпай Казакович бодунун демин чаа «Миша-дыр» деп турганын бадыткаар дээнзиг:

— Херектин истелгезин, Булуң-Терек суурдан эгелээр болза эки деп бодап тур мен — деп сүмелээн.

Элээн үе иштинде ол даап бодаашкыннарны чугаалашкан сөөлүндө, Серен Пар-оолович шиитпирлиг үн-биле чугаалаан:

— Ынчаарга мындыг-дыр, эштер. Хей черге үс эрттирбээлинер. Дакпай Казакович, силер мээң машинам-биле суурже чорупкаш, оортан чүък машиназындан тып эккелинер, оон ыңай суурда силерниң танаанынарны ылап-ла бадыткап болгу дег Мишаның чоок төрөлдөринден кымнар барыл, бир кижиден база эккээр силер. А силер, Херел Норбусвич, сельсоветте шериг столундан Булуң-Терек суурда он чеди хардан өрү назылыг «Мишаларнын» шуптузун билип алгаш, ол суурга четкеш, билбес эвес силер, бо херекке хамаарылгалыг хире бүгү-ле айтырыгларны тодарадып көрүнер. А бистер Василий Петрович суглар маңаа артып калгаш, истелге-хыналда талазы-биле чамдык ажылдарны чоргузар бис.

Машиналар суурже чорупкан. Милиция начальниги-биле кады келген оперативтиг бөлүктүң киржикчилериниң бирээзи даргазы-биле Булуң-Терекче чорупкан; а өскези кончуг улуг, сүүр кулактарлыг, бөрүгө дөмөй көк-бора ытты чедип чоруур баандан тудуп алган, опербөлүктүн баштыңчызы капитан Сорокинниң кандыг айтышкын бээрин манап турган. Ооң ыды узун, кызыл дылын чартыынче уштуп алган, быгыннары дөгдөңейнип, эгиитсеп турган. Сорокин оон чанынга чедип келгеш:

— Ам дораан ажылдап кириптер бис, Таран — дээш ыттың бажын суйбагылаарга, ыт ону танып, ээргилеп, узун кудуруун шыйлаңнадыр чайып турган.

Серен Пар-оолович Алдын-оолдун чанынга чедип келгеш, холун ооң этиниң бажынга салгаш, оожум үн-биле:

— Алдын-оол Алашович! Ам бо чаа ажыттынып турар өлүрүкчү чорук ужун херектин истелгезин бөгүндөн эгелеп

силерге дагзып тур мен. Чүге дээрге мээң кол сорулгам силерге хамаарыштыр аан, силерни берге болгаш нарын херектерин истеп, хынап билиршиге өөредир деп санаар мен. Кижил өлүргөн херектин истелгезин прокуратура чери кылыр болгай, ону билир силер. Ынчангаш эгезинден эгелээш, бичин-ле сезиктиг, херекке хамаарылгалыг болгу дег чүвселерин, факт-барымдааларны шуптузун кичээңгейлиг алыр херек, истелгези белең эвес болуру магат чок — дээн.

Алдын-оол бичии бодангаш:

— Арга-дуржулгам бар эвес, мындыг нарын херекти шыдаар ирги мен бе, Серен Пар-оолович?— дээн.

— Ол-даа ажырбас, ажырбас. Кол-ла чүве силернин кызымаккай чорууңардан хамааржыр. Бүгү-ле чүвени силерге чүдүрө бербес-ле болгай бис, милиция ажылдакчылары, улус-чон, албан-организация черлери база дузалажыр болгай, мен бодум хүн-бүрү силерге дузалажыр апаар мен.

— Мен бо херекти үүлгеткен, буруулуг кижилерин тып илереткен, хоойлу мурнунга тургузар дээш уйгу-дыш чок ажылдаар мен, Серен Пар-оолович.

— Ол-ла болгай. Кызымак, чүткүлдүг чорук турда чүнү-даа кылып болур сен. Бистин ажылывыс аайы ындыг, херек апарганда дүн-хүн-даа дивес ажылдаар чүве болбазыкпе. Мен ам хоойлу-дүрүм камгалалында үжен сес чыл ажылдап тур мен, чүнү көрбедим дээр!

— Бергелер-даа хөй-ле таварышкан боор аа, Серен Пар-оолович?

— А чүү дээр сен. Амыр чүве кайда боор.

— Ындыг харын, хоойлу-дүрүм үрээн кандыг-даа кижил, бар шаа-биле агартынарын кызыдар, бүгү-ле арга-мегени ажыглаар чүве-ле ыйнаан — деп, Алдын-оол деткээн.

Ол шактан эгелээш Алдын-оолга чаа даалга ынчаар онаашкан. Оон ам нарын херектин истелгезинче шымнып кирср үези келгени ол.

Бешки эге. ЧАМДЫК БАРЫМДААЛАР

Чиник машиналар суурже чоруй барган соонда Хараганыг-Элде артып калган дөрт кижил тус-тус ажылдап эгелээш. Прокурор истер талазы-биле хыналданы чоруда берген. Чаас сөөлүндө бүлүңгүй болуп артып калган машина изин кичээңгейли-биле өөренип көөрге, машинаның док-

таап турган чери хевирлиг, кезек довуракты дугуй-биле бөле тыртып каан черинде дугуйнун даштыкы картынын истери илдени-биле артып калган болган. Ол истерни камны-биле аштааш, истиң хевирин дүжүрүп алыры-биле сумказынга үргүлчү белең чоруур гипсти алгаш, тускай бичи тырыкы тавакка суг-биле хоюткаш, дугуйнун дөрбелчин карактарлыг истериниң кырынче куткаш, тударда эки болзун дээш дилиндек марляны уштарын артык кылдыр хоюдуң алганы чугайның кырынга салгаш, база катап бичи чугайны немей кудуп каан.

Капитан Сорокин өлүрткен кижиниң талазы-биле истелгени чоргузары-биле херек оттурарынга чугула чүүлдерни демдегледип турган. Ооң чүве бижиң олурганы саазында дараазында одуруглар көстүп келген: «197... чылдың июль 24-те Сарыг-Бел районнун Чинге-Даг көдээ Совединиң де-вискээринде, суурдан сес километр ыракта, Чинге-Даг суурнун мурнуу-чөөн талазында Хараганныг-Тей деп черге билдинмес таварылга-биле өлгөн, националы тыва эр кижиниң мага-боду тывылган» деп бижээн, оон ынай ол кижиниң идик-хевин, даштыкы омур-хевирин кайызында кандыг балыглар барын чүве арттырбайн бижиң эгелээн.

Алдын-оол ол черниң схемазын, төлевилел шыйыглар тургузуп эгелээн. Сорокин демдегледилдерни бижиң дооскаш, кожазында турган Седен-Балчырга:

— Че, сержант, Таранның (ыттын ады) талантызын шенеп көөр бис бе?— деп чугаалаан.

— Кайыын эгелээр бис, эш капитан?— деп, сержант айттырган.

— Өлүрткен кижиден эгелээли — дээш, Сорокин элче углай базаппкан. Серен-Балчыр ыдын чедип алгаш өлүрткен кижиниң чанынга чедип келгеш, ооң хевин, майыктааш идиин, бажын чыткаргаш:

— Таран! Ис! Ис!— деп дужаагаш, ыдын салыпкан.

Ыт чер чыттап, эл иштинге ыңай-бээр маңнап тургаш, эл ишти-биле куду алзы маңнааш, элдин делгемней берген черинге доктаай берген.

Сорокин биле Серен-Балчыр дораан-на маңнажып четкилеп келгеннер. Элезинден серенги хааржаа хире бичи кара чүве уштунуп келгенин эскерип кааннар. Ыт ону дыргактары-биле касканнап турган. Ээзи чедип келирге, Таран ону казарын соксап каан.

Сорокин ол чүвени көдүрер дээш сегирип аарга, аары

кончуг болган, ынчалза-даа элезинден карыш хире ушта соп алган, оон ыңай чылбас болган. Топтап көөрге, машина кырын дуй шывар улуг дөрбелчин брезентиниң бир азы болган.

Сорокин брезент пөстү ушта тыртарын соксап кааш, сержантазынче көргөн.

— Серен Пар-оолович! Бээр келиңерем, мында бир чүве тып алдывыс — деп ырак эвесе чоруп турган прокурорну кый дээн.

Прокурор биле Алдын-оол чедип келгеннер.

— Мында машина кырын шывар брезент пөс азы көстүп чыдыр, бичии ушта тыртарымга, быжыы аажок чүведир, казып тургаш уштур бис бе, Серен Пар-оолович? — деп, Сорокин айтырган.

— Быжыын бодаарга, улуг брезент турганы чадавас, ыяап-ла уштур апаар бис — деп, прокурор пөс азын ушта тыртарын оралдажып чугаалаан.

— Адыр, мен хүүректен эккэйн — дээш, Алдын-оол чорупкан.

Брезентини казып тургаш уштуп алганнар. Сый туткулан тургаш дүрүп каан улуг эвес брезент болган. Дүрүгнү чаза соккаш, көре бергеннер: оон иштинде дестиг ханнар аразында өлгөн кижиниң майыктааш идиниң бирээзи бо чыткан.

— Ам база бир тывызык тыпты берди аа — деп Сорокин чушкуузун дырбап чугаалаан.

— Бо «тывызыкты» тывары ындыг-ла берге эвес, ынчалза-даа бир-ле чүве билдинмес-тир. Чүге дээрге, бо кижини өлүргөш, машинаны ханга боравазы-биле бо брезентиге ораап алгаш эккелгеннер-дир. Бир талазында ол эскет чок болур турган. А кижии биле брезентиниң аразы чеден метр хире бар-дыр, бир эвес мону кижии-биле кады чаңгыс черге хөмгөн болза маңаа ону суг эккеп шыдавас, оон дүрүү база частып каар турган, ам кол чүүл болза бо кижини өлүргөн кижилерни илередип тывары болур ужурлуг. Оларны кайыын эгелеп дилээрил, тывызыктын баажызы мында бооп турар-дыр — деп, прокурор чугаалаан. Алдын-оол далашпас аажызы-биле, боданып тургаш, чугаага киржи берген:

— Мен бодаарымга, мындыг ышкаш-тыр бо, Серен Пар-оолович! Бо брезентиге ол кижини өлүргөн соонда ораап алгаш эккелгени шың боор, оон башка майыктааш идик

брезент иштинге боду кирип келбес-ле болгай. Оон ыңай бо кижини-даа, брезентини-даа дүне маңаа эккелгеш хөмген-дир, карангы турда аан. Чүге дээрге бирээде олар ол кижиниң майыктаажы брезент иштинге чыдып калганын эскербээннер, ийиде суурдан сес-ле километр ырак эвес черге чырык-ла хүндүс мындыг чорукту кылыры көскү болгаш айыылдыг дээрзин ол үүлгедикчилер, азы дайзын билир ужурлуг. Ийи ангы кылдыр хөмген чылдагааны, олар ханы чер казарындан түвексинген азы далашканнар боор, мооң ужурундан көзүлбес болзун дээш ийи ангы онгарлар каскылааш, кижини, брезентини ангы-ангы хөмгүлээш, кырын дүвү-далаш дескилээш чорупканнар, а ооң соонда чаъс көзүлдүр чуй шаап кааны ол боор деп бодаар мен.

Сержант Серен-Балчыр ыдының бажын суйбагылааш, чугаага киришкен:

— Чок болза, бо кижини хүндүс кандыг-бир черге өлүргеш, а карангылай бээрге, маңаа эккелген боор.

Сорокин суур талазынче көрбүшаан:

— Бо кижини өлүрген киж, ам бо суурда анаа базып турар чадавас, ону илсередирин дүргедедир херек — дээн.

— Ол дээрге бистин ыдыктыг хүлээлгевис-тир — деп, Серен Пар-оолович ону деткээн. Брезентини чыткан аайы-биле сый каггылааш катап дүрүп кааннар.

Машиналар доктаап турган чер чоогунда арттырып кааны сумкалар болгаш аппараттар чанынче чорупканнар. Алдын-оол прокурорнун мурнунга хере базып чоруп орган. Прокурор ооң узун дурт-сынынче көргеш: «Эр хей! Угаап билир-дир сен, багай эвес истекчи болуп болур-дур сен, ынчалза-даа хамык-ла чүе сээң кызымак тура-соруундан хамааржыр» деп бодап базып орган.

Сержант Серен-Балчыр исчи ыды-биле ол чоок-кавызын бир кылдыр дилээш брезентиден өске чүнү-даа тыппаан. Истелге органның ажыглаары-биле чоокта чаа тускай чогааткан «Сириус» деп аппаратты Серен Пар-оолович бедни-биле үнелээр турган. Чүге дээрге ол аппарат сорунза күжүңге үндезилеп кылган кандыг-ла-бир демир аймаандан, кан, шой, чес-холадан кылган чүүлдерни дилеп тыварыңга херек турган. Ооң дузасы-биле истелге органның ажылдакчылары оорларнын херек үүлгеткен черлеринден чангыс эвес удаа бижек азы балдыны тыпканнар. Ол нарын аппарат инеден эгелээш кандыг-даа улуг хемчээлдиг демир-дес аймаан чартык метр хире ханы болгаш долгандыр үжен

метр дөрбелчинде чыдар болза тып ап болур. Ол аппарат дөрт бичии батареядан ток күжүн бодунга алыр, ооң кан, демир, шой, чес-хола деп бижип каан одуруг бүрүзүндө көк, кызыл, ногаан, сарыг, ак өңнүг, азарганчыг дөстөк шилдер адаанда лампочкалар бар. Ажылдап турган үеде оларның кайы-бирээзи кыза бээрге, аппаратта тускай сигнал «туук-туук» дээн үннерни дамчыда бээр болгаш ол-ла аппаратта компастың согуну кайда демир аймаа чыдарын көргүзө бээр. Ону ажылдадыр мурнунда холга ап чоруур бичии радиоприемник антенназы дег, ийи ындыг антеннаны ушта көдүрүп алыр. Ол улуг эвес хемчээлдиг аппаратты ажыл үезинде чурук тырттырар аппарат ышкаш тудуп, азы баандан моюнга кедип ап болур.

Прокурор ам ол аппараттың баап мойнунда кедип алган, аппараттың бодун солагай холу-биле мурнунда чыпшыр гудуу алган, оң холунуң айтыр-салаазы-биле бирде аппарат-че, чамдыкта ол-бо талаларынче айыткылап, өөрүңге бир-ле чүвени тайылбырлап турган. Олар эл ишти-биле өрү, куду кылаштажып, «Сириус»-биле шинчилел кылырга, каразынчыг хире чүве тывылбаан. Дөрт кижиниң ынай-бээр кылаш-ташканындан коңдаландыр изели берген элдин чавыс чери-биле үнүп келгештин, ол чоок-кавызын шинчилеп эгелээн-нер. Элден чүс метр хире ырап келгенде, «Сириустун» «каң» деп бижип каан одуруунда көк от кыва берген болгаш аппарат «туук-туук» деп медээлей берген. Ооң компазының согунчугажы мурнуу-чөөн чүкче чиге айты берген. Ол согунчугаштан карак салбайн, ооң айыткан уунче чоруткаш он хире базымны кылганда, «Стоп» (тур) деп каан улуг кызыл шил чырый берген. Прокурор тура дүшкеш, Алдын-оолга:

— Ам кандан кылган кандыг-ла-бир чүве аймаа бистиң буттарывыс адаанда-дыр. Бо «Стоп» медээни чүгле бир дөрбелчин метр черге айтыр ужурлуг, ам бо черни хынап көрээли — деп чугаалаан.

— Чүзү чыдар чүве ирги але, Серен Пар-оолович — дээш, Алдын-оол шиш баштыг хүүрек-биле ол черни казып кирип-кен.

— Чүү чыдар эвес, көргөй-ле бис — дээш, прокурор аппарадын черге салып каан, бир метр дөрбелчин черни демдектей шыйган.

Алдын-оол ол аппараттың тургузуун институтка өөренип турган болгаш ооң чедер-четпес талаларын эки билир турган. Алдын-оол черни каспышаан:

— Чер кырында чадагай чыдар демир-дес дилээрингс эки аппарат чүве бо, чамдыкта хей черге чер кастыرار, оозу багай, казып чеде бээрге, дадарык ээрнил азы кадагдаа болур-ла — деп шала чөгөнгөн хевирлиг чугаалаан.

Серен Пар-оолович таакпызын кывыскаш:

— Оозу ындыг-ла харын, ынчалза-даа черни үргүлчү казары албан эвес-ле болгай. Бирээде, кандыг-бир буруулуг херек үүлгеткен кижиге бижек, балды, боо азы маскадаа дижик, ону колдуунда, чер кырынга сиген аразынга суп каар, суг иштинче кири октаптар, чудук адаанче суп каар оон-даа ынай, ындыг таварылгада «Сириус» өртеп чок эт деп бил. Ийи дугаарында, кандыг-бир чүве хөөп каан черниң довураа чымчак, үлдүргей болгай, ону казары берге эвес-ле болгай. Адактын сөөлүндө, бир эвес чугула херек апарганда чартык метр ханы дөрбөлчин черни казып алырынга каш-ла минута херек, а оортан чугула барымдаа болур чепсек херекселди тыпкаш, кандыг-бир берге херектин истелгезин доозуп болур силер — деп «Сириуска» болчуп чугаалаан.

Алдын-оол прокурорунун шийип кааны дөрбөлчиннин бир азыынче хүүрек бажын кири басыптарга бир-ле чүвеге ол «шак» кылдыр дээпкен. Ону ушта казып эккээрге, дадарып калган улуг эвес айт дагазы болган. Серен Пар-оолович даганы андара тудуп көргүлээш:

— Ядараан, бо даганын ынаар канчап кире бергени ол дээр сен, бо дээрге бистин дилеп турар чүвевишке бичииндаа хамаарылга чок чүве-дир — дээш, даганы Алдын-оолга тудускан.

— Шаг-шаанда бо даганы айт кастынып тургаш кагганы чадавас, бир болза анаа ойттап чорда-даа туртуп дүжүп калды ыйнаан, чер иштинге үр болган чүве-дир — дээш, Алдын-оол ону чыткан черинче октапкан.

— Алдын-оол Алашович! Ол-даа ажырбас ок, муңгарава, аппарат шын айыткан-дыр. Баштыг эр чогааткан эт деп билер кижиге мен. Арзылангы арга-биле тудар деп чугаа бар болгай, кандыг-даа аргаларны хереглеп тургаш, буруулуг кижини тывар ужурлуг бис — деп, прокурор бүзүрелдиг чугаалаан.

— Ындыг-ла болза эки-дир ийин — деп, Алдын-оол дөткөөн.

Ам «Сириусту» Сорокин чүктөпкен Алдын-оол-биле кады, чаыс мурнунда чораан машинанын изин дургаар шинчилел

кылып турганнар. Ол аразында суурдан чүък машиназы биле прокурорнун машиназы чедип келгеннер. Чийк машинадан бөдүүн идик-хептиг, алдан хар чедип чоруур назылыг, чолдак кара ашак кижиге дүжүп келгеш:

— Экии, дарга!— деп, Серен Пар-оолович-биле хол тутчуп мендилешкен.

Дакпай Казакович прокурорже айыткаш:

— Болар Миша деп оолдун даайы Сегбе дээрзи-дир. Бир эвес демги ол кижиге Миша болза, ону ыяк билир, таныыр кижиге бо-ла-дыр — деп чугаалаан.

— Эки болган-дыр, Дакпай Казакович. Өлгөн кижини таныдары-биле, ону суурга делгелге кылдыр салып шыдавас-ла болгай бис, че, ам барып көрээлинер — дээш, прокурор олче чорупкан. Өлүрткен кижиниң чанынга чедип келгеш, прокурор ооң арнын шып каан аржыылды ап каапкан.

Сегбе олче көрүпкеш:

— Пок! Күжүр-ле оглумну — дээш арны агара берген, севели сириңейнип турган.

Даайы чээнин танып каан.

Сегбе харлыга аарак тунук үн-биле:

— Аа, халак, халак, ат халап болган чүве-дир, але, күжүр чонум — дээш борбаңайнып бадып турган карааның чажин адыжы-биле чодуп турган.

— Че, акым, силерге ам маңаа турарга хоржок, машиналар чанынга барып чугаалажылынар — дээш, Сегбени прокурор эдертип алгаш чорупкан. Сегбе бичии оожургап алгаш, чээниниң дугайын прокурорго чугаалап эгелээн:

— Бо оолду Миша деп адаары-ла шын чүве, дарга. Ооң авазы Долума мээң кады төрөөн дунмам болур кижиге, херээжен дунмаларымның ортуну кижиге болгай. Мишаның адазы Ондар Хөпээнчик деп кижиге, кончуг томаанныг эки кижиге чораан чүве, Миша шериг чорбаанда-ла адазы чингелээш чок апарган ийин. Шупту сес кижиге болгай болар, бо оолдан бичии үш кыс, бир бичии оол бар. Бо Миша шеригден эрткен чылын халажып келген оол болгай, өг-бүле-даа чок кижиге, чаш назынында канчап мынчап барган төлүм боор! Долума-ла ат болган-дыр, канчап аңаа дыңнадыр чүве ийик — дээш, Сегбе ыт чок барган.

Сорокин прокурорну кый дээн.

— Багай чүве болган-дыр, акым, ам канчаар боор, кандыг-бир арга-биле иезинге дыңнадыр апаар-дыр силер

ийин — дээш Серен Пар-оолович четтикпейн манап турган Сорокинче чорупкан.

Прокурорнуң демин хоюдуп каан чугай кудуп турганы черден ырак эвесте, машина изиниң чанында, довуракты бичии онгалчыктай казып каан черде шокар бижек сывы сортая берген олурарын Серен Пар-оолович чоокшулап келгеш көрүп каан. Чугула барымдаа болур чепсектиң тывылганынга Сорокин амырап, хөглүү-биле:

— «Сириус» бодунуң хүлээлгезин багай эвес күүсеткендир, Серен Пар-оолович — деп, бижекче айытпышаан чугаалаан.

— Бижек тывылган эки-ле болган-дыр, Василий Петрович. ыңчалза-даа ол бистерге амдыызында кандыг-даа тодаргай барымдаа берип шыдавас. Ону экспертиза дамчыштыр тодарадыр апаар. Ондар Михаилди чогуум бо бижек-биле өлүргөн бе азы өске бе дээрзин тодарадыр дээрим ол-дур ийин. Ам бо бижекти черден сывыра ушта тыртпайып долгандыр казып тургаш уштур апаар бис, хан болгаш салаа истери арткан болза ону арылбазын дээш аан, сывынга хол-биле дегбээн боор силер аа — деп, прокурор айтырган.

— Чок, чо-ок, ол дугайын билир-ле болгай бис — деп, Алдын-оол харыылаан.

Кажан бижекти долгандыр довуракты аштаптарга, Сорокин ону чинге демир кыскаш-биле көдүргөш, чыпшына берген довуракты чаштады үргүлээш, улгаттырар шил-биле шинчилеп эгелээн. Элээн үр хынап көргөн.

— Бижектиң хөрээнде, бизинде хан бары билдинмес-тир, ыңчалза-даа сывының дөзүндө хан бары илден-дир — дээш прокурорже сунган.

Прокурор бижекти чүгүртүр көргөш:

— Бижектиң бажынга хан чорааны ылап, ону довуракче шылай киир теп турда арлып калган-дыр, сып дөзүндө чыпшынган ханнар хыналда кылырынга четчир — дээш, Алдын-оолдун белеткеп алганы чуга ак саазын хавынче оожум салып берген.

Хараганыг-Элге истелге, хыналда ажылдары ооң-биле доозулган. Хүн кежээликтей апарганда, чүтк машиназынга өлүрткен кижини, эге барымдаа болур брезентини база чүдүрүп алгаш, Чинге-Даг суурже чорупканнар.

Кара-оол МАСПЫК-ООЛ

ЧАШ-ООЛ ИРЕЙ

Октябрьнын ортан үези. Суббота. Пенсияже үнге-ле каш-ла ай болган кожам Павел Васильевич кылаштап келгеш:

— Моторлуг хемем, майгыным, балык тудар хер-херек-селим, шай, картошка хайындырар паш-савам — шупту чү-вем белен, дүрген хаптаалы, өннүк. Балыктар бистерни ээремде манап, ана чакпаларын сагланнадып, танактарын дарбаннадып турлар болгай аан — деп мындыг.

— Өртеп, баглап каан эвес, олар бистерни ындыг белен кайып манап турар, Васильевич — дизимзе-даа, өңнүүмнүн бүзүрөнчиг сөстөринге алзыпкан мен.

Куштуг мотор бодунуң тааланчыг каргыраазын үзүктөл чок салып, хемени Улуг-Хемнин шапкын чалгыгларын чара чүткүүрүнчө албадап, соонга чүглө күчүлүг көвүктөлчөк ак чалгыгны арттырып каап чор. Эриктерде теректер, талдар, чадан ыяштар, кижин сактырга, куду алзы кара ман-биле чаржып бадын турган ышкаш. Арыг, соок салгын арныңны ажыннады шонуп кээрге, сагыш-сеткил, мага-бот чайгаар-ла сергеп, ырлап кээр. Чайгы, күскү үеде моторлуг хемеге олурупкаш, Улуг-Хемнин чалгыгларынга өпейледир дег кайгамчык таалал кайда боор!

— Бел, кадыргы турлаа Кускун-Баары бо-ла болгай. Маңаа доктаар, балыктаар-дыр. Жежээ амданныг, айдылыг балык мүнүн боостаага чедир чооглаар деп бил — дээш аксы каас балыкчым кашпагайы сүргей дүже халааш, хемезин чокпак талга өртей тыртып кагды.

Мен хемеден дүшпедим. Топтап көрүп олурарымга, Хайыракан дааның Улуг-Хемде кээп үскөн, дээрде шаштыккан багана дег, ак чалымының чиге дужунда болдувус. Бойдус дыка-ла шевер-дир ам. Чалымның хевири чок дээн усчунуң чазап, сиилбип, шуткуп кааны онза чараш тураскаалы сагындырар. Оң шыпшык шиш бажынга эзир, хартыгадан өске кандыг амытан чедип, оон бараан харап шыдаар деп! Бажындан кудулаарга чалым ол-бо талаларында чадалан-чак эгиннерлинг. Эгиннер кудулап батса-батса, сугнуң мырынай кырынга кээп, олче үстүүртен харап алган көрүнчүктелип олурарлар. Чалымның адаккы кезээн Улуг-Хемнин могаг-шылаг чок чалгыглары та чеже чылдар дургузунда суйбап, чуп келген чүве! Ынчалза-даа ол анаа кажан-даа түвексинмес, а харын чалгыгларның шимээн-даажын таа-

лап дыннап, ооң суйбаашкынынга эргеленгеш, шырайы чазык хүлүмзүрүп олурары бо.

Эжимни көөрүмге, эрикте беш-алды хире сыырткыыштар кадай шашкылап алган оларын ээлчештир хынап басып тур. Мен дегийт тура халааш, сыырткыыжым туткаш, эрикти өрү-куду кылаштап, ол-бо ээремнерже октап-ла эгеледим.

Күскү хүн кыска. Удаваанда имир дүшкен.

— Айдылыг балык мүнүнүң орнунга амдангыг шай хайындырып ижер-дир, Васильевич — дидим.

— Сээң ооң чөп. Кандыг-даа чемиш албас, бажын ажыр чүнү сыырып алган амытаннар боор — деп химиренип чоруй, эжим одаг ужуда берди.

Шай хайнырының кыры чорда, чоогувуста аът даваны дагжады. Келзе-ле мээң таныырым Чаш-оол ирей болду. Демир-Сугда аалга чорааш, орайтап үнгеш, одаг чыры көргеш, бисче ээпкенин кырган тайылбырлай-дыр.

Шай ишкенивис соонда, балыкчы эжим: «Эртенги бодал кежээкизинден мерген» — дээш удуурунга белеткени берди. Удаваанда суук-суук хаарыктаашкын майгын иштин дола берген.

Одаг имистелип өжүп чыткан, Чаш-оол ирей чоруурунче далашпайн улай-улай таакпылап-ла олур. Ону ажыглааш: «Хайыракан даан чогул чүгө Хайыракан деп адааныл?» — деп айтырдым.

Ашак оттуг кезек-биле таакпызын кыпсып алгаш, далаш чокка хөөрөп эгеледи:

— Шаг-шаанда, бистин ада-өгбелеривис амыдырап-чурттап турар үеде, Хайыракан дааның арты-иштин кончуг шыргай ногаан арга-арыг бүргээн турган чүвөң иргин. Янзы-бүрү ыяш, терен оът-сиген үнгөн дагга ан-мең мырынай эндерик турган дээр.

Дагның хүн үнер талазынга чаңгыс оолдуг кадай чурттап чораан чүве-дир. Иешкилер хырнындан аштабайн, эктинден элевейн чурттап келген иргин. Кадайның орлан, эрес оглу аңнап-меңсеп, те-чунманың эм-дом ээдин, ханын кырган иезинге еккеп берип турган.

Бир-ле катап оглу аңнап чорааш, аныяк те балыглапкан. Оол ону сүрүп, төгүлгөн ханныг истен адырылбайн чоруп орган чүвөң иргин. Кадыр чалымның кыдыында бош хаяны оол эскербейн барган-дыр. Шупту чүве карак чивеш аразында болган. Оолдун чүгле «хайырака-ан» дээн алгызы хаяларга чаңгыланып чыдып калган. Оон эгелээш чон ук дагны Хайыракан деп адай берген дээр чүве.

Ирей өже берген таакпызын катап кыпсып алгаш:

«Та улуг кандаашкынның, та коргунчуг өрт-халаптың уржуу, та агаар-бойдустуң өскерлишкиннериниң изи — бистиң үевисте Хайыракан даа арга-ыяш чок, ак чалымнардан бүткен турары бо» — деп, ашак чугаазын доосту.

— Мен бөгүн Улуг-Хемниң чалгыгларынга шаптандырып олулар чоргаар ак чалымны магадап көрүп олура, Хайыракан деп аттың тывылганының дугайында биригээр бодап, сагыш-сеткилим хөлзеп-даа, кудараксап-даа пат болду ийин.

— Хайыракан дугайында тоолчургу чугаалар, даап бодаашкыннар хөй болдур эвеспе. Сээң бодаалыңны күзел-дйим-биле сонуургап дыңнаайн, хөөрөп көрөм, харын.

— Эрги Тывага херээжен кижии эрге-шөлээ чок чораан. Ол чүгле феодалдыг ниитилелдин дарлаашкынының адаанга эвес, а харын ашааның кулу, эди бооп чораан болгай. Эң ылаңгыя яды араттарның уруглары байлар оолдарына барып, олар-биле өг-бүлө тударын сагыш-сеткилин ханызындан көөр хөңнү чок турган. Ынчалза-даа ядыыларның чалымы кыстарын, оларның чүлдү-чүрээнден ынакшаан душтуктары турза-даа, күш-биле хунаап, чамдыкта мал-маган, акша-мөңгүн-биле садып, хээлилеп алгаш, азы байлар боттары кадай кылып, чок болза оолдарына албадап берип турган таварылгалар кайы хөй. Шак ындыг чөп чок чорукка удур килеин илередип, эргим чассыг ынакшылынга шыңчы бооп артар дээш, бедик чалым-хаялардан, шапкын-терең сугже та чеже кыс шурап, изиг амызындан чарылган чүве. Дужувуста маңган ак чалым оон кайын чайлаан деп. Хөөкүй ада-иелер «Хайыраан боттай» берген уругларының ажыг-шүжүүнге ундарап, ак чемин чажып, бо дагга, чалымга чүс-чүс чылдарда чүдүп-сөгүрүп «өршээ хайыраканнап» турганы чугаажок. Хайыракан деп ат чогумна оон укталбаан деп бе?

— Сээң бодаалың база шын. Хайыраканны ынакшылдың халавы азы өөрүшкүзү-биле холбаары черле чөп. Чүге дээрге Хайыракан ынакшыл дег мөңгө, ынакшыл дег өндүр, ынакшыл дег хээрек, бустуучал, ынакшыл дег дошкун, ширин.

— Ынакшылдың мөңгезин, өндүрүн чиге сөгледиңер. Хээрек, бустуучал база дошкун, ширин ынакшыл дугайың дыңнап көрбээн-дир мен.

Чаш-оол ирей өже берген одагны үр-ле чүшкүрүп олур. Оон чугаазын уламчылай-дыр:

— Ынакшылды камнаар херек. Камнаvas болза, ол шил ышкаш хээрек, бустуучал. А бусту берген шилди эштеп хырбалаар арга бар бе? Чок. Хайыракан бустуучал ак-чугай чалымнардан бүткен. Ону камнаvas, камгалаvas, харын-даа бистин үеде тыштып келген күштүг тепсир чүүлдерни хөйү-биле ажыглаар болза (чугай өрттедир бригадаларнын ону ажыглап турары чажыт эвес болгай), Хайыраканнын кайгамчык чараш, магаданчыг хевирин буступ, үрелип каар. Ынчангаш ону ынакшылдын хээрээ, оон ыдыкты-биле денчеп чугаалап олурарым ол-дур ийин.

Мен ирейниң мерген угааннын, кижилерниң хумагалыг эвес үүлгедишкиннериниң алызын бодап чугаалап олурарын, бойдустан чараш, көрүштүг булуннарынга оон бодунун камналгалыг хамаарылгазын уран-чечен дыл-биле сөглөөнниге сеткил-чүрсктин ханызындан магадап-даа, өөрүп-даа олурдум. Ирей тура халааш, аьдын оьткараар дээш, дүнеки карангыже шымындыр бaзыпты. Мен удуур муңгаш шоода-йымны одагдан шала ырадыр салгаш, оон иштинче, үнгү-рүнче кире халаан тарбаган дег, караш-ла кындым. Удаваанда Чаш-оол ирей кургаг будуктар чыып куспактап алган бо келди. Одагны чырыды салыпкаш, чааскаан олурарга чалгааранчыг, мону элекке удутпас-тыр дээп ышкаш, аяар хөөрөп эгеледи:

— Ынакшыл дээрге чүгле өөрүшкү эвес болдур ийин. Оон доңгун, шириини база бар. Аныяамда ындыг човуланчы эдилеп эрткен кижидир мен.

— Бир эвес чажыдынар эвес чүве болза, уламчылап көрүнерем, кырган, дыннаайн.

— Үе-дүпте эрткен-барган чүведе чүнүн чажыды турар боор. Бирээден бирээ чокка хөөрөп берип болур мен.

— Шыяан ам.

— 1930 чылда тыва бижик чогааттыгнан. Ону аныяк, кырган бүрүзү кыска хуусаада номчуп, бижил турар кылдыр шингээдип ап турган. Бижик билбес чорукту узуткаарының түр сургуулун доозарымга мени кожуун черинден Барык сумзунга башкылаары-биле чорудупкан. Аңаа ийи чыл чедир ажылдап чорааш, аревэ кожкомунун секрета-рынга сонгуттурдум. Ынчан аныяктар организациязының кол сорулгаларының бирээзи В. И. Ленинниң «Өөренир, өөренир, база катап өөренир» деп чагыын амыдыралга боттандыралы чүве. Ону херек кырынга боттандыралы ындыг-ла белен эвес турган. Чамдык ада-иелер ажы-төлүн, эң ылангыя кыс уругларын школаже чорутпас, чүс-чүс чыл-

дарда бижик-билг чок канчап чурттап эртип келген деп бижик билбес чорук узуткаар бөлгүмгө үжүк танып, ат салып өөрөнүп алза-ла ажырбас, ооң соонда аалынга олурзуу, азыраан малын кадарзын, ашакка барып ажы-төлдүг болурунга белеткензин суг-суг дээр хөөшнөр колдап турган. Ындыг хөөшнөр эргиниң чыдып калган чаңчылдарының бир хевири болур. Ынчангаш ооң-биле чидиг демиселди чорудары нам, арсвэ организацияларының соңгаарлаттынмас сорулгазы турган. Аныяк, бот эрде менде чүү боор, дүн-хүн дивейи ажылдап турдум. Арсвэ кожкомунуң идепкейжиленниң аразынга кожуун чериниң элчизи Сарыг-кыс дээр уруг турган. Кайгамчык-ла чараш кыс чүве. Каштагар ак арнында дугаланчак чинге кирбиктиг кара-сарыг улуг карактары үргүлчү шолбанналдыр кыпкан чоруур. Кырлагар дорт думчуу, чуга, кызыл эриннери, туң дег аккыр дески диштери, хоюг өткүт үнү кижиниң сагыш-сеткилин ала-чайгаар хөлзеди бээр. Чоон сарыг чажы чойган дег дорт сынының каасталга-шинмесдези болган. Чазап каан дег швергин дорт буттарынга чындыты базып чорда, турум эеремде таваар эштип чоруур куу куш сагындырар. Ында-хаая ооң чинге ак салааларын холумга адыштапкаш, бүгү эът-кежим чымырткайны бээр турган. Өскээр чугаалаарга, чогуу-на тоолда Алдын-Дангына.

Чаш-оол ирей одагны база катап чүшкүрүп кааш, кезек када ыт чок боданып олургаш, уламчылады:

— Сарыг-кыс мээр чалы чүрээмни чалбышталдыр кыпсыпкап. Ынчан ынакшылдың хилинчектерин, човуланын эчизинге чедир билген мен. Сарыг-кысты көрбөйи чаңгыс хүн-даа эрттирип шыдавас турдум. Кажан ону көрүп каанда, ажил-албан уттундурар, чүгле Сарыг-кысче кезе кайгап алгаш олुरुксаам келир. Уйгу чок та чеже дүшнөр эрттирдим ыйнаан. Хилинчектенип чыткаш арай боорда удуй бээримге, дүжүмгө чүгле Сарыг-кыс кирер. Оттуп келгеш, дүжүмнүң элекке үстү бергенинге хөлчок-ла хомудаар мен.

Ол шагда кежээниң болуп турар кино, концерт бар эвес. Аныяктар клубка чыгып алгаш, баг какчып, билзек чажыржып, аскак-кадайлап, диис, күске бооп ойнаар чүве. Ындыг оюннар соонда, Сарыг-кысты бажыңынга чедир үдээр турдум. Мээр ынакшыл дугайында тайылбырлаашкыным, кожамыктарым ооң кулаанын дашты-биле эрте бээр турган.

Бир катап дидимненип-дидимненип алгаш, ажы-биле чугааладым он:

— Сен мээң амы-тыным-биле дөмей болдун, сарыым. Мени мынчаар түредир, хилинчектээри черлс болзун. Чү-ректеривис каттыштырып, аас-кежиктиг өг-бүледен тудуп көрээли, Сарыг.

— Чок, Чаш-оол. Мээң өөренир күзелим бар. Сургуулум доозуп алгаш, боданып көргей мен аан.

Күзүн Сарыг-кыс Кызылдың каттышкан школазынче өөренип чорупкан.

«Ыракта-даа болзунза, мени утпа, сактып чор. Мээң сеңээ ынакшылым чавырлыр туржук улам өөскээн»— деп чагаа бүрүзүңге бүзүредип турган мен. Сарыг-кыстан ында-хаая харыы чагаалар кээп турган. Ынчалза-даа оларда «эки өөренип, чурттап тур мен» дээн ниити сөстөрдөн аңгыда, кижини сеткил-сагыжы өөртүптөр чүү-даа чок боор. «Сургуулум чедишкинниг дооскаш, Кызылда ном саңында ажылдай бердим». Сарыг-кыстан сөөлгү медээ ындыг болган. Ол хевээр бистиң харылзаавыс үзүлгөн.

Бир катап Кызылга албан-ажылым аайы-биле чорааш, Сарыг-кысты душ бооп көргөн мен. Улуг, ажык карактарлыг кирбей кара салдыг аныяк оол-биле холдарындан четтинчипкен каткы-хөглүг маңнажып эртилер. Сарыг-кыс мени безин эскербээн. Мен кудумчу ортузунга адагаштандыр эдередей берген туруп калдым. Оон соонда мунгаранчыг хүннер, уйгу чок дүннер мээң амыдыралымның доктаамал эдеринчилери апарган.

Үе-шаг эрткен тудум, сеткил-сагыш согуушкунунун ааршылыы чоорту чавырлы бээр чүве. Ынчалза-даа оон когу шуут үзүлбес. Бүгү медерелдиг амыдыралымда хөй-ниити-биле сырый харылзаалыг ажылдап келдим. МЧАЭ, колхоз-даа даргалап чордум. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, өг-бүлө тудуп, аас-кежиктиг амыдыралды тургузуп алырының аргазы меңээ турган. Ынчалза-даа мээң сагыш-сеткилимниң одун кыпсыптар ындыг херээжен тывылбаан. Сарыг-кыс мээң чүрээмде кезээ мөңгедө арткан. Амыдырал, кежээки хүн дег, чүгүрүүнде кире берген, а Сарыг-кыстың овуру-хевириң мынчага дээр утпаан мен.

Кырган одагны доюлдур чүшкүргөш, кочалчыгашка хайындырган шай артыын чылыды салып каан.

— Харыы чок ынакшыл — ынакшылдың дошкун-ширини ол деп билир мен. Ындыг ынакшылдың качыгдакчызы — эн-не аас-кежик чок кижини ол. Харыы чок ынакшылды Хайыракан-биле канчап дөмейлевес боор. Чеже-даа «өршээ хайыраканнаарыңга» Хайыракан дыннаар эвес, харыылаар

эвесс. Харыы чок ынакшыл база ындыг. Сен чеже-даа түрөп, хилинчектенип чорзуңза, сени кээргээр, сени оожуктурар кижиге тыптыр эвесс. Хилинчектенишишкининни бодуң-на эдилеп эрттирер сен — дээш, Чаш-оол ирей чылыткан шайын аартап алгаш, одагже ооргазын дөгээш чыдып алды.

Кааң күскү дээрде эмге-тикчок сылдыстарнын чидиг карактарынын чивеннээжин мага хандыр сонуургап көрүп чыткаш, удуй берген мен.

Дүжээн дүжүм чиктиг болган. Ак торгу платъелиг, алдын-сарыг чаштыг аныяк, чараш кыс мени долгандыр танцылап чоруй, дээрже көдүрлүп үнө берген. Оон өрүлөзө-өрүлөзө Хайыракан даан ажыр ужуп чоруй барган. «Сарыкыс Чаш-оол ирейниң чүрээнден ам-на үнүп чоруй баарды» — деп алгырыпкаш, отту чаштап келдим.

Хүн шагда-ла үнүп келген. Чаш-оол ирей чыткан черинде чок, а эжимни дыннаарымга удувушаан болду. Ам кандыг балыктаашкын турар боор! Удуур муңгаш шоодайым иштинге улам эптештир чыдып, тааланчыг уйгумну уламчылай берген мен.

Николай ООРЖАК

БҮЗҮРӨЛ

Сакманщиктээр дээн аалымга хой эртенги одарже үнө бергенде чедип келдим. Кадарчынын бажынынче кирип кээримге көк баштыг кырган-авадан өске кижиге-даа чок. Сайлыкмааның кырган-авазы-биле таакпылажып олура, келген херээмни чугаалаарымга «доруун бооп-тур, доруун бооп-тур» дигилеп, өөрүүрү сүргей тура халааш, хөнекте шай, шаажаң аяк ап берди. Изиг шайны чылыктыр аартап олурумда, кырган: «Бо дүне безин үш чүве оолдапты, ам кажаа сыңышпастады уруп эгелээри ол ыйнаан боларнын» дээш, печка чанында чыткан, чаа төрөөн ак хураганның думчуун сы туткулай-дыр.

Шайлап дооскаш, гитара кыңгырадып тура, хойну бөгүн кайнаар кадара бергенин кырган-авадан айтырдым.

— Кара-Кожагарда ыйнаан олар, ыраган хой болбазыкпе — дээш, кидис ук даарай берди.

Сайлыкмаа-биле ооң кырган-авазы бо шуваганчыны дө-

мейлеп, ханы бодалче дүлдүнүп бар чорааш, кырган-ава чөдүрерге, серт кынны бердим.

Бажынның ээлери, аныяк комсомолчу малчыннар, иелээ хой кадарып чорупканнар боорга, маңаа чүнү кылып хүн-зээр боор дээш, оларның соонче баар-дыр деп шиитпирлеп алдым.

— Чаа, мен-даа кадарчыларывыска баргаш кээйн, кырган-авай — дээш, үнүптеримге, кырганым соомдан алгыра берди.

— Суурдан тура кылаштаан кижип дыштанып хүнзе, ол чүзүл, бо төлдүн — деп, чанчай аарак удурланды.

— «Малга манаг херек, кижээ эш херек», ажырбас, авазы, кежээ хөөрсжиң оргай бис аан — дээш, Кара-Кожарже басыптым...

Орукка чааскаан чораан кижип бодал-биле «чугаалажып», орук чыыар чүве болгай: аныяк кадарчыларымның эрткен оруунче хая көрүп, оларның төөгүзүп бодап басып олур мен. Февральдың соогу бодалды үзе шаап, «менче кичээнгей сал» дээнзиг, чаактарымпы инек дылы-биле суйбаан чүве дег, өйлеп-өйлеп ажыш кылдыр «ошкай» каап чөр...

Чайын чүве. Бистин суурувуска хоорайдан сыгдыгыр карактарлыг, конзан хаайлыг узун ак оол чедип келген. Бистин бажыңывыс-биле кожа Шожалдың чээни, өскүс оол дижир чорду. «Хоорайның шак септээр черинге ажылдап тургаш, хөй шак будап каапкан, ынчангаш үндүрткен, өө-вүске келгени ол-дур ийин. Совхозка аар-саарлаар ыйнаан, аргалыг-ла болза клуб, библиотека чергелиг ажылдарга тааржыр кижип бо» — деп, Шожал бир кежээ бистин бажыңывыска оон дугайын чугаалап органын дыңнаан мен.

Суббота кежээзинде клубка чеде бээримге, демги ак оол бо-ла танцылап турар. Танцылап, танцылап баянистин баянын ала тыртып алгаш, бистин дыңнап көрбээнивис аялгалар ойнагылады. Ону канчаар танцылаарын билбес оолдар, уруглар сүгже чыгаан өшкү-хой дег, бот-боттарын бурунгаар иткележип-ле турлар.

Танцылаар улус чок боорга, Артына (оон ады ол), хоорайдан-на келген уруг боор, тар юбкалыг, бедик ээжектиг сапожкалыг, бажының дүгүн аът кудуруу ышкаш кылдыр сула салгаш, дөзүнден бөле шарып алган уругже көргөш, алгырды: «Эмма, көргүзүп бер!» Ол уруг бистин Койгун-оол дээр тракторист оглувусту улус ортузунче чедип үндүрө бергөш, девиденчиг дүрген аялганың адаа-биле тывылап-

ла эгеледи. Бир-бир көөргө ийи киживис көс кырынче халчы берген чүве дег, буттары черге дээр-дегбес кожаңнаан, үш-үдүрүм чүве тур. Койгун-оолду ол үеде көргөн оолдарның кара баары каткан: дер-бузу шаанайнып, уругну өттүнүп, ийи будун ол-бо октап турда, кара хөк чоор! Кежээ Артына бистин суурнуң бүгү кыстары-биле танчылааш, чүгө Сайлыкмаа-биле танчылавады. Сайлыкмаа арай чандаш уруг чүве, ынчангаш-ла ону тооксаваан боор. Оолдар аразында уругларны хопталаксап, сымыражып, харын: «шенеп көөр-дүр мону» дижи бергеннер. Ынчалза-даа шеневейи барганнар. Комсомолчу патрульдар келгеш, чөнгээни соксадып каапкан. Оолдар уругларны бүдүү чедип алгаш үнүп турза-турза адак соонда каш кижин артып калды. Артына Эммазын чедип алгаш үнүп чыдырда, Сайлыкмаа оларның соонче «азаларны» дээни дыңнадым. Та чүгө хорадаан уруг...

Малга чем-суур белеткээр чымыштыг чайгы сезон — сизген кезилдези эгелей бээр билек, бис: Сайлыкмаа, Койгун-оол, Артына, мен дөртөлээ бир звено бооп ажылдап тур бис. Артынаны биске кожуп каанында ужур-ла бар. Комсомол бюрозу сизген ажылынга аныяктар звенолары тургузар дугайында доктаал хүлээп ап тура, мээң звеномга Артынаны кожуп бергеш, секретарь мынча диди: «Комитет кижигүнү кижин болгай сен, ону эки-ле хайгаарап көр»...

Кижим баштайгы үеде ажылдың аай-бажын тып чадап, бергедеп турза-даа, кызымаа хөлчөк, удаваанда бистен тудак чок, бичин хөпээннерин безин айыыр-биле чангыс шашкаш, трактор тергезинин кырынче үндүр шывагылаптар апарган. Артына биске солун-даа болу берген, билбес чүвези мырынай чок: кыска чапсар аразында делегейде кандыг чажыттар барыл, кандыг танцы эң нептергейил, кайы артист кандыг кино ойнааныл, дириг амытаннар амыдыралы дээш, эндере-ле хөөрөп кааптар. Оон бир солун чүвези: Сергей Есениннин шүлүктерин барык шуптузун шээжи-биле билир кижин бооп-тур. Кым билир боор, Есениннин шүлүктери-даа ону көдээже «чедип» эккелгени чадавас. Ынчан ора «фокус көргүзүп берейн дээш» үен баар чүвези база бар.

Бистин суурнуң аныяктарында үрелик шактыг кижин чок — Артына септей тыртып бээр. Акша бээрге албас, «соонда куданга чалаар сен» деп каар, «кудам эрткен дээр-ге», «оглуң доюнга» деп каар. Бир-ле айтырган мен:

— Хоорайга чоп шак кылып орбас сен?

— Авам чок апарганда бир дугаар арага ишкен мен. Ооң соонда бир чорумал кижии мастерскаямга шагын кылдыртып келгеш, арага эккелген, оон мени ижиртип каан. Ужуп каап-тыр мен. Оттуп кээримге, кылып каан энмежок шактарым чок. Авам хөөкүйнүн менээ шыгжап чораан хокшулу-биле шуптузун төлээн мен. Оон ыңай билдингир чүведир ийин... Канчап улус арны көөр боор...

Ооң бир хандыкшаан чүвези — танцы. Клубка дыштанылга кезээлеринде аныяктарга бо-ла танцы өөрөткен турар. Биеэги бир Эммазы-даа келбестеп, чиде берген...

Сөөлгү үелерде Артынавыстың хөөрежи чидип, чүве ыттавастай бергенин эскерип чордум. Сиген чүдүрүп тура болган-на чок Сайлыкмааже көөр, аңаа хөпээн көдүртпес, мурнай-ла барып шанча каапкаш, тергеже үндүр октаптар. «Болар-ла чиктиг-дир» — дээш, Койгун-оол менче караан базып каар.

Ынчан имиртинней берген чүве. Сигенивисти Койгун-оол-биле фермага дүжүрүп кааш, сиген шөлүнче «Белорузувустун» эн-не дүргени-биле халдып ор бис. Өөрүвүс эдсертп алгаш, суур киреривис ол. Бөгүн суурда артистер келген, кезжээ шии боор деп чар тараткан. Ону көрүп алгаш, эртен дан хаяазында кээр дишкен бис.

Чоруп олурувуста ийи кижии-ле хол булгап, уткуй кел чор. Чедип келзе-ле, Артына биле Сайлыкмаа. Артына чугаалай-дыр:

— Бөгүн суур барбас мен. Дилей бээр дээш чугаалап кааным бо.

— Чүге?! — дижип, кайгай бердивис.

— Черле. Соонда болзун.

— А сен? — деп, Сайлыкмааже көрдүм.

Сайлыкмаа чүве-даа ыттавайн, хая көргөш, өскээр кылаштап чорупту. Артына чүнү-ле чугаалаар дижик: «Мен... мен» деп, туруп-туруп, чадап кааш, хол чаңгааш, ооң соонче базып чорупту. Койгун-оол сыгыра каапкаш, бар-ла шаа-биле хөрээн дөгдөш кылдыр улуг тынгаш, тракторунуң маң быразын кизирт кылдыр солуй иткеш, хейин улгаттыр баскаш, ыңай болду...

Артына биле Сайлыкмааның аразынга ол дүнс, та кандыг чугаа болган чүве: чүгле сылдыстар-ла көрүп, сырын-на дыңнаан боор оң.

Оларның ынакшылы баштай бригадага билдингеш, ооң соонда суурга тарай берген чүве. Сайлыкмааның ада-иези

Артынага хөnnү чок: суг сээден чүве, хоорай хогү, ажыл билбес» дээш-ле баар. Ындыг киж-биле тыпчып алган дээш, уруун кончуп турган черинге база душкан мен. Ынчан Сайлыкмааны кээргээримни чүү дээр! Ол чүгле «Артына эки киж» дээш, куду көрүп, ишкирнип ыглап олурду.

Кижиниң сеткил-сагыжы элдептиг-ле чүве: ынакшылдан өжөөн-даа тыптып кээр, өжөөнден ынакшыл-даа тыптып кээр. Сайлыкмааның аайы-биле Артынага база-ла чоок апарган мен. Сайлыкмааның ыглап олурганын Артынага чугаалаарымга: «Чурттаар дээн бис» — дээр орта, ооң холун сегирип алгаш, өөрүп, силгип турган мен ийин.

Оол, кыстың дөргүл-төрелдери удур-десир чөржүп турза-даа, ынакшыл бодунууп ап үнгөн — куруак-чайын куда-даа дүшкен. Ол хүнден эгелээш Артына-биле ажит-чажыт чок хөөрежип, ёзулуг өнүктөр апарган бис. Сайлыкмаага бүдүү ынакшып чорааным биеэги пөрүк чаным ам частып, хостуг чугаалажып турар апарган мен. Артынага комсомолга кирер рекомендацияны-даа бердим.

Совхоз директору Владимир Самбуевич: «Пенсияже үнер кырган малчын өг-бүле бар, оларның орнунга ажылдаар төлөптиг комсомолчулардан тып көрүнер» деп, бир хүн комсомол комитединге дилег кириди. Комитет кижигүннери хөй-ле эштерни саналдады, ынчалза-даа таарышкы дег киж дилеп бажывыс ышты. Ады кирген эштер ажыл-агыйының кол адырларында ажылдап турар кижилер боор, чок-ла болза боттары ынавайн баар. Мен тургаш, саналдадым:

— Сайлыкмаа биле Артынаны дизе кандыг чүвөл? Сайлыкмааның ада-исзи база бистиң шыырак малчыннарывыс болгай. Сайлыкмаа мал ажылын билир-даа. Артына ажылга кызымак эр, өөрени бээр он.

Директор безин херекке-даа албады.

— Ол кончуг танцы сүрер киживис клубтан ыравастан, суурже маңап турда, хамык мал кырылганы ол. Боду-ла ынаваз ол. Хары маңаа бөлгүмнер эрттирип, диспетчерлени ол.

Үр-ле маргыжып келдивис. Партком секретары Даржаа Сатович мени деткиди.

— Чөп санал-дыр. Чаа өг-бүле туткан уруглар-дыр, перспективтиг келир үе-биле магадылаар. Кижиге бүз өөл херек...

Ам боттарындан шиитпир алыр деп дугуруштувус.

Эртенинде Артына биле Сайлыкмааны конторага келдирткеш, айтырдывыс он.

— Харын, бис малчынназа кандыгыл деп сүмелешкен улус бис. Бо Сайлык «сеңээ улус бүзүрээр бе» дээрге дада-галзап... Мен бичимде хой соондан кылаштап-даа чораан кижиге мен. Дириг амытаннар аажы-чаңы сонугаар болгаш малга ынаам шору — дээш, Артына директорже хүлүм-зүрдү.

Директор:

— Хоорай, суурже оюн-тоглаа сүрүп, маннап туруп бербес сен бе? — дей-дир.

— Фабрикада ажилчын-даа, малда малчын-даа бо шагда культуразы деңге хөгжүп орар болгай. Кончуг кызыл-булундан туда шаап-ла алгай бис... Комсомолчу деп атты база бодаар апаар — дээш, Сайлыкмааже көрдү. Ол база «ындыг бис» дээнин илередип, бажын согаш кылды.

— Кызыл-булуң деп дораан-на негелде сала бердин. Кижиге кулаа амыратпас, халаптыг эш боор эвес сен бе? — дээш, директор каттыргаш, уламчылады: — Ындыг-ла-дыр ийин. Малчыннар болганынар дээш байыр чедирип тур бис! — дээш, оларже холун сунду.

Бир кодан хойну хүлээп алгаш, бо хүнге чедир ышкын-дырыг чок, хүр кыштап турар улус-ла болгай. Ам баштайгы «дүжүдүн» ап эгелээп. Ол «дүжүттү» ажаажыр аас-кежик меңээ таварышты эвеспе деп бодап, басып олурумда, ырак эвесте хойлар «мээ-э, мээ-э» дижип, эде берди.

Молдурга САЛЧАК

КЫРГЫСТЫҢ ТООЖУУШКУННАРЫ

Сактыышкын очерк

1. ЭЛЭЭДИ ЧЫЛДАР

Ча, Алексей, сен ам мээң мойнумда сагызын эвес-ле болгай сен. Кижилер аразынга өзүп-доругуп ал!

...Ынчангаш кижилер аразынче чорупкан мен...

А. М. Горький.

— Ийет! — дээш, төгөрик ширээ артында дужааштыр олурган менче топтуг, саргылзымаар карактары-биле эви-

лең көргөш, сарымзык бажынын дүгүн аткаар эде суйбагы-
лааш, сииреш мага-бодунга арай хос, шугумналчак хүрөң
хөйлөнин хөрөөнчө чыпшыр туткаш, шүглү берген чаактар-
лыг, кызыл арын-шырайында, догжуур ышкаш, өндүр-чаа-
гай думчуунун кырынга солагай холунун ортаа-эргээн да-
гый салгаш, тарамык эрин, сегел салын сарбайтыр хүлүм-
зүрөөш, Кыргыз ирей чугаазын эгеледи эвеспе!

— Бир-тээ силер мени сонуургап келген болганыңарда,
че харын, чугаалаайн. Куш уялыг, кижин уктуг-дөстүг, улуг-
даа, биче-даа херектин эгези, салгал-чанчылдары турар
болгай. Дөрт чүс ажыг баш чылгылыг Герасим Василий азы
Кара-Сээн Мачыылай дээр кулдамык, чудурук бай орустар
чылгычызы, аңчы, сөөлзүредир, намчы, кызыл партизан
чүдүлгө-сүзүглелдиг, ажынчак — дөнгүрөш-дангыраш, дол-
даш-далдаш, серт-бурт аажылыг Кыргыз Сундуй деп сарыг
ашак биле аңаа дөмөйлээрге, уян, хөй ажы-төлү дээш, отка-
пашка дүшкү дег, кезээде-ле хөлзөп, дүвүрөп чоруур Түлүш
Дарыкай дээр тырың-кара кадайнын аразындан үнгөн ор-
тун оглу мен. Чежемейнин-даа донгун-ширийн болза, ачам-
нын кайгамчык ээлгир-дүүлгүрү-биле барып, дезип бар
чораан аътты шалбадааш, ээй төрөпчилеп эккээрин, черде
сөөртүнүп чораан аргамчыны кымчы бажы-биле карак чи-
веш аразында иле тыртып алырын, дүннөп хонган, тодуг
тогдукту, аъттын сыр-кара маңы-биле келгеш, черден көдүр-
лүр чай бербейн, урук баа-биле далбаарады шаап аарын
магадап ханмас турган мен. Ашактын уран аргазы-биле
тыртымнаан өдүрөкти урук ыяжы-биле домнай шаап алыры
менээ анаа чүвө турган. Кара-Сээн Мачыылай-биле ачам,
адыг биле черлик хаван ышкаш, хыйыр-кылчаң-даа болза,
от:

Өөк-ле-Туран черинейден
Өөскүп үнгөн хувискаалды,
Өөр-ле күзөөн араттарның
Өңүүү болган орус чонну.

Кара-Ыяштын черинейден
Хайнып үнгөн хувискаалды,
Камды күзөөн араттарның
Хазы болган орус чонну —

деп ырлаарынга ынак чораан. Бичин апканда, ол бодун,
«боо-монгу туткаш, ак орустар-биле аткылашпазымза-даа,
кызыл партизан Адыг-Түлүш Чүлдүмнүн суг акпас эжи,
холбаачызы турган мен» — дээр, Абаканның демир-орук ак-
сынга чедир Кызыл Шеригге аъттар чедиришкеш келгенин

«фронтуга чордум!»— деп чоргаарланып хөөрегилээр чораан. Ачавыс бистерни, ооң сөзү-биле алырга, «кызыл-кымыскаяктарны», эргеледип амдажытпаан. «Боттарыңар азыранчып өөрениңер, алыксак-чиксек, тыртым база чорбаңар. Кижилерден алырының орнунга, кижилерге берип чорууру дээр»— деп сургагылаар чораан.

Айтырыг менээ хамаарышкан төлээде, ачам, өг-бүлөм дугайы ам болгай аан.

Үжөн чылдар эгезинде, Бии-Хемниң Тарлаг эгс-чада школазынга үжүк караан дөңгүп-ле танып алыр билек, ол үеде нелтерээп «бир үжүк-бижиктиг кижини үш бижик билбес кижини өөрөдир!»— деп кыйгырыг ёзугаар, аадаң-сумка азынга, арбаңга ном-дептер айтып, аревэ үүрүнүн даргазы-даа апарган чоруп турдум. Боду чүве кылбас кижини өскө-терге үлөгер, баштын болуп шыдавас. Ынчан чаа-ла өзөк-телген сыын, чылгы, хой, чер ажилдыг «Өөк» күрэкономнун улуг кадарчызы Маады Сүрүңгө эштенчи чылгычы, дөртөн аътта андазын, илиир кошкан үсм-чергем оолдар-биле тараа, снген кылыр үүлө-хүлээлгелиг-даа турган мен. Харын ол бүгүнүн сылдаа-биле шору кежээ эр диртип, 1934 чылда болган ТАР-ның улустун 8 дугаар Улуг хуралынга аревэчин аныяктарның мурнундан төлээ болуп олурушканымны утпас мен. Ынчаарда мени хүрээлсн турган кижилерден боттары безин мөлдүк-калдык номчуур, бижиир, авыдайлашкан башкыларым — Дөңгүштей биле Комбу-Байыр Түлүштерни, кады тараа сноптай баглаар турган эжим, чоорту чолаачы, танкычы, эки турачы дайынчы четкен Сат Кызыл-Тасты. ыр-шоорга кирип, эрес-кайгал дирткен Маады Бакылдайны эки сактыр мен — дээрге:

— Охаай, Кыргыс, Бакылдай дээрзи кым боор?— деп сонуургадым. Кижим эмчийтир хүлүмзүрээш:

— Ол шаг-биле алырга, шымбай өрү депшилгелиг, арай эрттир хувискаалчаан эш-тир ийин — дээш, дараазында чүүлду чугаалады.

— Чүү болганыл дээр болза, күжүр Бакылдай ынчан Тарлагның Доора-Тей кырынга кызыл-булуң тургузар деп шийтирилээн кижидир.

— Чүгө ыяап-ла тей кырынга тудар чүвөл?— деп, ашактар айтырарга, оозу тургаш:

— Ынчанмайын канчаар. Кызыл-булуң дээрге кегээрел черидир. Ындыг болганда, бүгүдөгө ол бүгү-ле дөрт чүктөн көскү, эн-не дөлөм черге турар, а ооң иштин-даштын база-

ла кызыл тук, лозуннар-биле дерээн турар ужурлуг!— деп, ол угаадыр турган.

Ашактар оон-моон:

— Терен-не угаан-дыр!

— Баш-даа бар-ла-дыр!— дижип, кыжырып каттыржыр, а аныяктар ортузунга мындыг кожамык нептсерээн чүве-дир:

Кырган, чалыы кегээредир
Кызыл туктуг Доора-Тейни,
Кызыл-булуң чаяакчызы
Кызыл чаактыг Бакылдайны...

Каткымны шеглеп алгаш:

— Кызыл-булуң-биле чүү болганыл ыпчаш, Кыргыс? — дидим.

— Чүү болуп чүү боор. Бүткен-не болгай! Чүглэ бедик тей бажынга эвес, а ооң баарынга, оргу черге туткан чүве. Ам ооң орну-дүвү-даа чок, Маады Бакылдайнын боду-даа чок. Ынчалза-даа оортан бээр ол-ла Өөк, Тарлагдан, черлэ ыпчаш, бүгү кожуун кавызындан эвээш эвесс эртем-суюлдуг, алдар-сураглыг кижилер өзүп үнгөн, а районну ам арта-ла тараалаң-хадылан, орденниг Бии-Хем дижир апарган-дыр. Аңаа төрүттүнүп, доруккаш, тыва ниитилелдин база бир мурнакчы кезээнге чоруур аас-кежиктиг болган кижидир мен. Кайгал Бакылдайнын оштап чораан ожу хилис бар-бааны ол-дур ийин!— дээш, Кыргыс аыш-чем, аяк-сава эккеп салгаш, тоожуушкунун үргүлчүлээри-биле, катап-ла эптештир олуруп алды.

2. ҮЕ-ШАГНЫН ШЫЛГАЛДАЗЫ

Чаяакчы кнжи болуушкуннарын
соонга эвесс, а мурнунга чоруур ужурлуг.

А. А. Фадеев.

— Үжен чылдарны эргилдир Ойрот-Турага азы амгы Даг-Алтай хоорайга көдээ ажыл-агый техникумун «тергини» деп демдек-биле дооскаш, зоотехник тускай эртемниг апарганым мээң оон ыңайгы хуу-салымымга эргилделиг үе-чада болган деп бодум дугайты санап чоруур кижидир мен.

Эрттинмес шыргай арга-эзимниг, эгээртинмес аң-мең

байлактыг Тожуга баштай ажылдап чеде бергеш, ТАРН-ТК-ның доктаалынга даянып алгаш, иви малды организастыг кадатка киирерининг быдаргай, көшкүн, анныр ажыл-агыйлыг чонну сууржуң чуртталгаже шилчидерининг дугайында эгелекчи саналды үндүргеш, боттандырып кирипкен кижилернинг бирээзи турдум. Баштайгы удаада азырал иви тайга-тандыда чер-башка чашканналган аң-меңден шоолуг-ла ылгалбас, бир эвес кадат-хавыт чок болза, олар куудай дээр черлик ивилерге өөрлежиپ алгаш, оран-делегей одуртур кулуксуп читкилей берип болурун аңаа тура билген мен. Бодум сыын ажылдыг «Өөк» күрэкономунун оглу болгаш, иви мал меңээ элээн чоок, ол талазы-биле тожуларга «бак карак» болбайн, ажылдың уг-шиин шору билип, «бодунун кижизи» апарган турганымны чугаалап каар ужурлуг мен. Тожуга ажылдап, чурттап турган үемде иви мунгаш, хаак кеткеш, тайга-сын кезип, бойдустун каас чаражынга хандыкшаан мен. Ол душта Тоора-Хем, Ий, Сыстыг-Хем суурлар, оларнын чурттакчы чону-даа мээң караамга көзүлдүр-ле өзүп-көвүдеп турган чүве...

Дөргөн чылдар хаяалап орда, хуу-салым мени, ажыл-херек аайы-биле Барыын-Хемчик кожуунунга эккелген. Аңаа зоотехник эжим Түлүш Бүрбү-биле деннежип алгаш, Хөнден, Аяңгаты болгаш өске-даа арбан-сумуларга хойну тарып боозадырынынг эгезин салыр, МЧАЭ-лерни тургусчуп, оларнын ажылын эңмелеп-сескелээринге киржир үлүг-хуу меңээ база онаашкан. Ам бодап чоруурумга, ол бүгү Тывага колхоз-совхоз тургузуушкунунун баштайгы ора-сомазы, оралдажышкыны турган чүве-дир ийин. Кижининг бүгү назынында уттундурбас, ховар болуушкуннар база тургулаар. Чогум-на ынчан ТАРН-нынг хүрээленинге киргенимни ам дөргөн чыл ажа дүжүп чорда сактырга, онза тураскаалдыг болур-дур. Ону, чүнүң-даа мурнунда, кежигүнү болгаш оглу болуп чоруурум ленинчи партияга долузу-биле хамаарыштырар-дыр мен!

Фашистиг Германияга удур ССРЭ-нинг Ада-чурт дайынын кадыг-дошкун чылдары эгелеп турда, ТАР-нынг мал-чер яамызы мени Ыраккы Мөңгүн-Тайга кожуунунун зоотехниктинге томуйлаан. Улуг амыдыралче орук-суур бергелер, чөгенчиг, бирде каттырынчыг-даа ужураалдар кижиге тава-рышкылаар чүве чораан. Оларнын бирээзи мындыг. Ол күзүн сула эдериштирилгени өй-шаанда, шалыпкын чорудар бодаан аныяк, тенек сеткилим ыйнаан. Бо-ла Каргы

ништинге кадарчылыг бир коданга чадагай кажаа туттургаш, хойга кошкар салып, тудуп эдериштиерин оралдашкан мен. Мээң чүнү кылып турарымны хуу ажылдыг, хөй-ниитичи арат, ам-даа кожа-хелбээ чурттап, хөөрежип чоруурум Салчак Седин-оол эскерип кааш, элдепсинген, кочулаан-даа хевирлиг чедип келгеш:

— Хойт, Шөмбүл! Ол канчап турарың ол? Халыдар-халытазынга-даа, чаяанныг адыгуустар боттарының херээн билир эвес чүве бе моон, күжүрүм! Азы ажылды хол-биле бүдүрүп кылырының дуржулгазын көргүзүп турарың ол бе, оол?— деп мындыг. Чүү дээр аайын тыппайн, дылым ызырыпкан, моорады шаапкан чүве дег, кезек када дала берген тур мен... Мугулай, ыядынчыг, чаржынчыг-даа болган мен ийин — дээрге, чула-ла каттырдым.

А Кыргыз үргүлчүлевишаан:

— Ийет! Фронтуга дуза чедирер, тылды быжыглаар талазы-биле кожуун комизиниң кежигүнү кижиге болгаш, ССРЭ-же чорудар белек, кош аайлан, аалдан аалче арбан, суму кезий аъттыг сургакчылап хап тургаш, Кызыл Шериге аът-хөлүнүн, мал-маганының эң дээжилерин, акша-мөңгүнүнү, өскө-даа дузаламчыны харам чокка өргүп-сунуп тургулаан Каргының Саны-Шири биле Биче-оол, Мугурнуң Бурушкак биле Ойдуп, Мөген-Бүрөнниң Намзың биле Серээ ышкакш, он-он мурнакчы араттарның бедик медеделдиг үлегер-чижээниң херечизи болган мен. Көдээге ак хар-биле өңнөш кеттинген, хий-мор кирген оолдар, кыстарның ополчен кичээлин эрттиржип, арт-сын ажыр хаактыг походтап чоруп тургаш, эрес-шудургу аревэчи, хөй-ниитичи, ынчап чоруй, тыва эки турачыларының хүрээлеңинге киргеш, Ровно дээш тулчуушкунга амы-тынын берген, Хүрөң-Тайга оглу Иргит Маадыр-оол-биле өң-тала болган мен. Аревэ кожкомунуң ажылдакчызы ол эжимниң, ада-ызыгуурундан тура тараажылар чораан араттар — Саая Нүргүүлчү, Кара-Сал Хүрөң-оол, Иргит Докур база нам кожкомунуң секретары турган Түлүш Бегзи оларның изиг деткимчезинге ооргаланып алгаш, ам-даа мал чемин тарывышаан турар Кызыл-Шанчыг бугазын казып үндүрерин чонга саналдаан мен. Талалакчылар-даа, удурланыкчылар-даа бар болган.

— Зоотехник-агроном буганы үндүрүптөр болза, Каргыны суу дедир агар!

— Куруг сайдан оон арбай-сула өстүрүп аптарын бистер-ле көрээли!

— Канчап билир. Кыргыс аттыг буга, ооң дөзүңгө турас-каалы-даа туруптарын!

— А хупура! Тараа, сиген бар-чокта-даа, Мөңгүн-Тайга-ның чону, малы чыл ажып чораан!— суг-суг дишкилээи кыжырыг-хөрүмнээшкиннер, хоралыг чугаа-сооттар турза-даа, аш-куу чазын озук-хүүрек, кускун-хаай туткан кижилернин берге болгаш карак-кызыл күш-ажылының түнселлинде, Каргының суу Чеди-Тей шынаазынче чайлы берип, үр-даа болбаанда, баштайгы арбай кулактанып келген турар чүве ийин — дээш, кезек үзүктөлгөн соонда, Кыргыстың сактышкыны, оожум булак дег, тап-билээ шуудай берди.

— Тыва Советтиг апарган, улуг тиилелгениң бүдүүзү турда, эрги чугаада ышкаш, мурнуку дег, «тоткан черинге тос хонуп, аштаан черинге алды хонуп чоруур», чангыс бот-борзун эр эвес, өрегелиг өглүг, өремелиг шайлыг, алган кадайлыг, ажы-төлдүг-даа апарган турдум... Дайын сөөлүндеги катап тургузуушкунуң, Тывага коллективизацияның хайнышкыныг чылдары, оон бээр-даа эрткен үелер кижилерни организаастаар, удуртур ажылга мени шылгап, дадыктырган. Кызылдың ийи чыл хуусаалыг партия школазын чедишкинниг доосканым соонда, ангы-ангы чылдарда, партия меңээ районнуң көдээ ажыл-агый килдизиниң эргелекчизи, Мөңгүн-Тайгага, Тес-Хем райкүүскомнарның даргазы, партияның Өвүр райкомунун инструктору, Калинин (сөөлүредир «Чодураа»), «Малчын» колхозтарның баштаар чериниң даргазы, кезек үеде дүшкен Мөңгүн-Тайгага районуу катап тургусканда, ооң одалга пунктузунуң начальниги албан-хүлээлгелерни эдилеткен. Үстүнде адааным колхозтарның (ам совхозтарның) экономиказын болгаш тудуг-суурун хөгжүдеринге хөй күштү үндүргенимни сеткил ханышкын-биле сактып чоруур мен...

...Кижилер-биле ажылга удуртукчу кижиге бодунуң кызыл күжү-биле чаалап тып алганы чаагай мактал, үнелелди-даа эдилээр, чедир кылбайн азы көрбейн эртирипкени ышкындырыг, частырыг дээш чеме-халаны-даа дыннаар ужурга таваржыр. Чамдыкта частырыгны кижиге кижилерге экини кылыр дээш кылыштар, чамдыкта ону хандыр бодап көрбейн, буруу-кара сеткил-биле соора билип, өскээр ажыглаар-даа таварылгалар турар. Медерелдиг кижиге, ол чежемейиниң-даа хомуданчыг болза, ону бодундан чайладып, өскелерже чууй кагбайн, харысалганы мойнунга чүктеп-даа алыр боор чүве. «Чодураага» даргалап тургаш, колхозчулар эки

ажылдаан-на болгай, боттарының чартык чыл хуралынга аштанып-чемненгейлер-даа деп бодааш, баштаар чер-биле чөпшээрешкеш, бир бода согарын бадылап каан турган чүве... Сөөлүндө барып, колхоз даргазының айтышкыны-биле төрүүр инек чемге хереглээн дээр дугайында айтырыг, баштаар черниң кызыгаарындан ашкаш, райкомга четкен... Херектиң ужуру чүдел дээрге, ажылдап чораан черлеримге чүглө кижилерни эвес, харын малдың дээжилерин, өң-чүзүнүн безин эки таныыр турган болгаш, колхозтуң инек коданарының бирээзинге бо-ла эскерерим сувай кара хайнакты, чартык чыл хуралынга дөгөрери-биле бригадиринге айтып берзинзе кандыг чүвөл деп кадарчыга анаа сүмөлөп турган мен. Эндөг болуп, салчапкаш, өске орай боос кара хайнак эккеп сопкан болганнар. Ам канчаар боор, мал чемге хереглеттине берген. «Дарга ыяап-ла кара хайнак өлүрүнер» — дээн чүвө деп оюн-чылдак-биле херечилеп турар, маргыш чок өчүк база бар... Мээң ол алдагдалым биле холбашкан айтырыг шиитпирлесттинген соонда безин уржуктуг кара хайнак дугайында каткы-чугаа Теске үр-ле читпейн турган дижир чүве...

Аңаа дөмейлешкек таварылга манаа, одалга шугумунга ажылдап турумда, болган. Улуг хар кезек үедө орук-чирикти хөмө дүшкен. Хөмүр дээн кижиле эңмежок. Өскелерин мурнай хөртүктен канчап-чооп уштунуп алгаш, чедип келген кара чаңгыс «КамАЗ»-ты чурттакчыларга үлөп чоруп тур мен.

— Менээ, Кыргыс, менээ!..

— Бичии-ле манап көрүнер!..

— Менээ! — дээш, шенээмден ап, тырткылаары-даа бар.

— Адыр! Четтиге бээр силер! Кижиле үзе-чаза соп алдыңар! — дээш, долгандыр бүзээлээн кижилерге хая көрнүптер дээримге, кырган калдар ыт чедимден апкан, үсперлеп, дамдыктаан тур-ла! Ол таварылганы кижилер ийи янзы үнелээн:

— Ыт биле кижиле ылгавас! — дижип, химиренирлери-даа бар.

— Хая көрнүп алгаш, ажылдап турган кижиле чүнү көөр чүвөл, харын чоп ыдынар хай дивес силер? — деп, менээ болчурлары-даа бар. Чамдыктары анаа-ла хөк бодап, чиршөң дүжүр каттыржып кааннар. Кижилер, чон дээш мынчалдыр-ла ажылдап, чурттап келдим ийин — дээш, Кыргыс тоожуушкунунуң өске бир кезээнче кирипти.

3. АЖЫЛДАП ТУРАР КЫРГАН

...Кырыза-даа, күрүнөк бар,
Кымга-даа-ла чалынмас мен!

Амгы ырдан.

— Ам өг-бүлөдө ийи дорууга берген школачы уруглары
выстан ангыда, ирей биле кадай — ийи пенсионер ээ болуп
чор бис. Ажылга, амы-хууда чуртталгага үр үдө эш-денге
думчук чарып хуваажып келгеним не, чемзиг, шевер хол-
дуг эжим Сеңмит Мугур-Аксының амыдырал хандырылга
комбинадында ам-даа даараныкчылап ажылдавышаан. Бо-
дум база-ла электен «артык хырын» ээси болур хөңнүм
чок — бир албан черинде танныл-одакчы үүлө-чымыштыг
мен. Бистин аравыстан тудугжу, шериг албанныг эрлер,
дээди эртемниг кижиги эмчизи, садыг-наймаа ажылдакчызы,
сургуул кыстар — ажы-төлүвүстүн ажы-төлү — бүдүн салгал
өзүп үнгөн болдур ийин! — дээш, кижим ында бир өрөөлчө
киргеш, биче саадай бээр аразында, ооң дугайында чурт-
такчыларның мындыг чугаа-сооду сагыжымга кире дүштү:

— Суурда эң-не эртежи кижиги — Шөмбүл ашак.

— Чадаг кылашка аңаа кым-даа белен бырашпас.

— Кыргыс уруунун огулунга тарак, сүт садып алган, бар
чор.

— Ол хаваннары биле ажаанзырап, «месилдежиб» тур.

— Сундуевич Токаның, Пюрбюнүн... чогаалдарына
ынак.

— Ол Карповтун хөл-шыдыраа ойпун хайгаарап турар.

— Ирей бажында чок — школаже чалады берген... Кыс-
казы биле чугаалаарга, ам-даа доктаамал хөдөлүшкүндө —
ажылдап турар кырган-дыр ийин деп бодап оорар арамда,
ол чаа көк хөйлең-чүвүр солуй кеттинипкен, солгай талакы
колдуунда ном-дептер, чурук-хөрүк, өскө-даа саазын аймаа
кыза туткан, хөрээ сылдыс чайнаар чүвө, эзириниң шүүрге-
дели, хартыганың кашпагайы биле, бо ужугуп кирип келди.

— Па, танывайм бар частым! Кай баарынар ол, ирей?

— Ынчаш кежээ клубка аныктар чүвө чугаалап бер
дээн чүвө. Аңаа белен орбас болза, хоржок! — дээш, ол
шаннал-хавыязын шыңгырады-шонгурады сандайынга кээп
олура шаап алды. Ооң хөрөөндөн «1941—1945 чылдарда
Ада-чурттун Улуг дайынына күш-ажылчы шылгарал дээш»,
«Күш-ажылдың хоочуну», «Тирилгениң үжөн чылы», база

бир «Күш-ажылчы шылгарал дээш» деп медальдарны, кайы-зы-даа бирги чергениң альпинистиң ийи хөрек демдектерин, документилендерден — ТАР-ның Хүндүлел бижинин номчуп четтигиптим.

— Кежээге чедир ам-даа эрте ышкажыл. Альпинисчи демдектеринерниң төөгүзүн чугаалап берип көрүнерем! — деп оон диледим.

— Боларда бижип, көргүзүп каап, оваарыптыңар! — дээш, ол Ю. Промптовтуң «Азия дийтин төвүнде», Я. Кромнуң «Дош, дээр оранында» деп номнарын, турисчи лагерьлерде амыдыралды, дагларже үнүүшкүнү тырттырган чуруктары, өске-даа документиленери мурнумче идип берди. Оларны чүгүртү көргөш:

— Чок ыңар, киржикчи болгаш херечи — бодунар чугаалаңар. Кижиниң дириг сөзүн чүү-даа солуп шыдавас-ла болгай — дидим.

— Ийет! — дээн соопда, Кыргыстың хей-аьды көдүрлү берди.

— Бодум үемниң дөскөл чок аныяк кижилери-биле бир дөмей, хол биле бут бөмбүү, хаак биле чадаг чарыш, хүреш биле даг спорту — мээң амыдыралымның чарылбас орукташтары чораан. Ачамның аът-хөл, боо-моңгу-биле акташканы, бодумнуң чылгычы чорааным — бо-ла бүгү «максим» дээр станоктуг пулемет-биле часпас адарынга, кавалержи аът сургуулун эки шингээдип алырынга, алыс барып, курлавырда офицер атка чедир, менээ улуг салдарлыг болган. Хөл-шыдыраа оюну мени бүгү назынымда сонуургадып келген. Бежен чылдарның ортан үезинге чедир — Тес-Хемниң, 1968—1969 чылдарда бистиң районнуң «хан чок дайын» талазы-биле чемпиону турган мен — дээрге, ол үеде Мөңгүн-Тайганың күш-культура болгаш спорт чөвүлелиниң даргалары чораан Калдар-оол Чындын-оол, Хирлиг-оол Конгарның ат салганы макталга бижикирини анаа ора-ла көргөш, сагыш алындым:

— Ам шыдыраалап турар силер бе, ирей?

— Ында-хаая-ла: чамдыктарын удуп ап, чамдыктарыңга уттуруп, база бир чамдыктары-биле хайымнажып-даа турар-ла-дыр мен. Ам аныяктар-биле терлежири бергедеп бар чыдар. Чүгле районда эвес, харын республикада сурагжаан Калбак-оол Сотпа, Чойган Хертек, Сарыг-оол Ооржак, Татьяна Чанчып ышкаш шыдыраачылар-биле удаалажыры ам амыр эвес-тир. Оларның чүгле назы-хары аныяк эвес, харын мергежили хүнден хүнге өзүп кел чоруур. Өске-даа сонуур-

гактарның кайызын ол дээр ыңар! Олардан аңгы, арай элдептиг «шыдыраачыларны» база көргөн, билир мен. Чи-жээлээрге, бисте бир эш бар. Шыдырааны хөлдээри-биле кады-ла таакпызын кытсып, бурулаткаш, олуруптар. Таакпылаvas, мен ышкаш кижилерниң ужу-бажы аарып, дескинип, хөөн булгандырып келир.

— Чүге таакпылаар силер? Соксадыңар!— деп хоруурга, ол дүште-даа чок:

— Таакпы — угаан-бодал киирериниң, ыштап оргаш, удуп алырының бир аргазы, тактиказы-дыр!— деп ыят чокка медеглегилээр. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, удурланыкчызын хүндүлевес, культура чок ойнакчының «тактиказы», аажы-чаңы-дыр ийин ол — дээш, Кыргыз немеп кагды.— Борта холбаштыр тыва хүрештин мөгөйикчизи, ол дээш «саргып аарырынга» ынак кижилер болгаш, бисте Борис Доржу, Роман Дажы, Сергей Кула ышкаш, аваангыр, чараш хүрештиг аныяк кижилерниң өзүп кел чоруурунга амырап чоруур мен. Оон-биле кады, арга-мергежили, ат-сывы чаала билдинип кел чорааш, арага-дарыга алыскаш, чүглө хүрежирин ара каап, соксаткан эвес, харын мөге, спортчу ат-алдарын, арын-нүүрүн, мөзүзүн оскунган кижилерни база билир чораан мен. Черле ынчаш, арага биле таакпыда күш-культурага болгаш спортка чүүлдешки дег, бичии-даа чүве чок, харын совет спорттун болгаш спортчунун чаагай адынга, мөзү-чаңчылдарынга канчап-даа таарышпас, хоралыг чүүлдер-дир. Бир эвес мээң бо сактышкыным солун-сеткүүлге азы ном-дептерге кире бээр чүве болза дээш, аныяк өскенге бо бүгүнү сагындырар сорулга-биле, темадан элээн дашкаарлай бердим ышкаш. Ийет, даг спорту — альпинизм мээң чүдүлге-сүзүглелим болуп хевээр арткан!— дээш, Кыргыз догжуур ышкаш, кырлаң хаайынын кырынга солагай холунун ортаа-эргээн дагый салырга, мен оргаш:

— Шыяан ам!— дидим.

4. КАДЫН-БАЖЫ — МӨНГҮН-ТАЙГА

Бодум дагның баарында бол,
Бодал, чүрээм бажында чор.
Р. Г. Гамзатов.

Ойрот-Турага эрткен үш сургуул чылдар бойдустун боду бүткен черлик, дошкун чаражын — кадыр-берттерни, хат-

шуурганны, халыынны болгаш соокту-даа танып алырынга, оларның аак-айылын ажып эртеринге мени ижиктирип-чанчыктырган. Даг-Алтайының делгемнеринге төрүттүнген орус, казах, тыва... үжөн ажыг оолдар-кыстарның интернационалчы эп-найыралы бистерни крайның ыдык, бедик даа — далай ортузундан 4506 метр өрү чыдар Белуханын, алтайларны-биле, Кадын-Бажының шыпшыынга чедирген. Олчс эң-ше баштай, 1898 чылда, Томск университетинин профессору В. В. Сапожниковка баштаткан экспедиция, а мугур дөртен чыл эрткенде — 1938 чылдың сес ай эгезинде — ужар чүүл талазы-биле тускай эртемниг, Ойротка, ынчаарда күш-культура болгаш шериг херээн башкылап турган Ю. П. Щербаковка удурткан бистин бөлүүвүс үнгени ол болган. Ол хүннер мээң сагыжымдан балалып читпес. Ынчан совет девискээр — Хасан хөл районунче хенергедип халдаан япон аг-шеригни Кызыл Шеригниң Ыраккы Чөөн чүкке турган доктаамал кезектери хензиг када-ла чылча шапканы-биле бистин Белуханы ээлеп-чагырып алганывыс капсырлажы берген турганын сакты тыртып каайн.

Белухаже орук-суур күчүлүг Кадын хемнин капшалданган, чараш бойдус чурумалдыг, шапкын унун, Чуйунуң сурагжаан чазалгыг оруун, Чике-Таманың бедик арт-сынын, тайга-дагларның тандалай дээр өн-баазын чечектерин кырлады-сүстүрө таварып эрткен бис. Ады-сывы билдинмес, улуг-биче дагларга, ужар-саарыгларлыг хемчигештерге хүрээлеткен Кадын-Бажының шыпшыынга чедери ындыг-ла амыр эвес болган.

Кезе көржүр тандыыстың
Хевири моон дыка сүрлүг —
Аккыр мөнгүн оваадайлыг,
Албатылыг тоолда хаан-на! —

деп, шүлүкчүнүн-не бижээни ояар — хар, хорум көшкезинге таварты-базырты, кадыр энгимелерден андарлы-дүндерли, ханы дош тамыларынче кире-дүже чазып, хат-чаъска, караңгы-бораңга таваржы-таваржы, хар-менги кырынга хонуп-дүннөп чорааш, бедикти ээлеп-чагырып алганывысты сактырга, солун, бирде коргунчуг-даа. Белуханы штурмнаарынга ынчаарда Ойротка өөренип турган тыва сургуулдардан Эрзинниң Соян Казак, Тестин Чооду Чалбаа, Тандының Оюн Лаа-Хөө, Чаа-Хөлдүн Түлүш Базыр-оол, Улуг-Хемнин Тамара Норбу, Бии-Хемнин Кыргыс Шөмбүл — шупту алды кижиги киришкенивисти каксы чугаалап каайн.

Алтайнын бедии ажып тиилээниvistин соонда, Бүгү-эвилел Даргазы деп ат-биле бүгүдөгө сурагжаап, шылгарангай ленинчи большевик М. И. Калининниң кадайы болгаш өңүү — Екатерина Ивановнаын директорлап турганы, сс-рини даг агаарлыг Чсмал курортка дыштанып-селгүүстээр аас-кежиктиг болган бис. Чсмал — хары угда хемнин, суур-пуң, дыштанылга чериниң-даа ады. Ол дугайында алтай чогаалчы Павел Кучияктың мындыг шүлүү-даа бар:

Көгөрерген менги-доштан
Көшке-туруг ажыр шураан
Хаттан, куштап дүргөн Чсмал
Кадын хемче ужуп кирген...

Баштайгы альпинистчи сагыл четтиришишкинимниң кыска чурумалы бо-ла-дыр! — дээш, Кыргыз соксаш кыны бээрге:

— Ушкарганнай аалынга чедирер-ле болгай. Дараазын база улаптыңар, ирей, саарзык чүве сагышка анчыг! — деп, баштактандым.

— Ийст, ол-даа мүн болдур ам! — дээн соонда, Кыргыз-тың чугаазы катап-ла саамчый берди.

— Хенертен, 1946 чылдың сес айда, Тывага национал-хосталгалыг революциянын тиилээнинден бээр 25 чыл оюн ийи-үш-ле хонгаш байырлаар деп турда, Кызылдан мээң адымга мындыг телеграмма чедип келген:

«Альпинист эш Шөмбүл Силерге далаш-биле дыңнадырым болза, Тыва революциянын хүнүңс алдар болдуруп, Мөңгүн-Тайгаже үнери-биле, Москва экспедициязы даарта Мугур-Аксынче ужудуп үнүптер, ооң составында Силерни база киригеп, блеткепиңер, чединшкинниг болуруңарны күзсдим.

ТАО-пуң Күш-культура болгаш спорт
талазы-биле обкомунуң даргазы Горбунов».

Харысалга бедик, идегел-даа улуг. Амыр чүве бе ол? Өөрүп, сүрээдеп-даа тур мен. Ийи-үш-ле чыл мурунда божс — чүгле Тываның эвес, харын бүгү Чөөн Сибирьниң эн бедик даа — далай деңселинден 4030 метр өрү чыдар Мөңгүн-Тайгаже — бир эштиг үнерин база шенээн-не болгай мен. Ылчаарда бо күчүлүг Ак-Хайыраканнын (моолдар Мөңгүн-Тайганы шаанда ынчаар адаар турган чүве-дир) чогуң кайы талазындан чоокшулаарын билбес, даг техниказы — дош кержээ, хая шаанчаа, диштиг идик, коштунчур хендир, майгын-чаглак — чүү-даа чок болганывыстан база агаар кедергей бораңнап турганындан, бистин ол оралда-

жыышкынывыстан чүү-даа бүтпээн. Хейде-ле могап-турул-
кан, донган, аштаан чедип келиривиске, ол кавыга турган
залдарның хөрөнгилеп, сүт арагазы шурадып орган ашак-
тары бисти көргөш: «Ол-ла болгай! Оран ээзи силерни
харын-даа кудайже алаастап үндүрө бербейн, дедир сывыр-
тап чорудупканы чаяап болган-дыр! Ыдык оран-таңдыже
эдеск астып, хол-бут дап берип, ченгивес чоор, садараан
кулугурлар!» — деп кончуп, кочулап кааннар болбазыкпе!

Эрткен чүс чылдың төпчүзүндө, императоржу Орус геог-
рафия институтунун чингине кезигүүнү А. В. Адрианов,
арай сөөлзүредир, 1907 чылда, Алтайның дошталыышкын
үзүнүн шинчилескчизи, Белуханын баштайгы чагырыкчызы,
билривис ол-ла профессор В. В. Сапожников олар Мөң-
гүн-Тайганы чүглө бараанындан магадап көргөн боордан
башка, ынаар үнөр арга, сорулга-даа чок турган дээр дуга-
йында медээ аяп-чорукчуларның орук демдегледдеринде бар
чүвө болган.

Кажан Владимир Васильевич Никольскийге баштаткан
Москва экспедициязы-биле кады Тывадан бистер — турисчи-
хаакчы Түлүш Кунгаа, солун ажылдакчызы Виктор Сандак,
цех мастери Ондар Сундуй база мен Мөңгүн-Тайгаже «аът-
танып» үнүптер хүнүвүсте, чамдык араттар, харын-даа
ажылдакчы эштер безин: «Ча, Кыргыс-даа ам ыдык-бедик
оран-таңдывыстан амылыг ээн келбес деп барды ышкаш,
ооң-биле байырлажып чарлып алылыңар, оолдар!» — ди-
жиңи, ойну-шыны билдинмес үдөп чыдып калганнар чүвө...

Демин чугаалааным Кадын-Бажынче үнүүшкүңгө тава-
рышкапывыс-биле бир дөмей, агаар-бойдустун, орук-чирик-
тин шак-ла ындыг берге, дошкуң-ширини аажы-чаңы-биле,
Мөңгүн-Тайга бисти уткаан. Харын-даа дора чыгыы! Ынчан
шуут хар чаап, орукту дүвү-шуурган хөмө шаап, долгандыр
дуй ап келген.

Мырынай чүү-даа көзүлбестеп,
Артында-ла орай дүшкен,
Мылдыг өйдө бурунгаарлап,
Аткаарлап-даа болбас турган.

Берттин дөзүн ээн кагбаан —
Менги-биле быжыглап каан:
Чажыт, ажыт тиглер, хостар,
Чазар-ла бол, манап чыдар!

Хуулгаазын ак өртөмчөй — аал,
Кудай-шуглак, менги-дөжск,

Көшкөн, аккан шимээн бүрү —
Хөгжүмүвүс болу берген.

Илбектей хап, керттип, чүткүп,
Изин дошка арттырбышаан,
Идик дижи, кержек, шаанчак,
Ийи хол-бут демниг чорлар.

— деп бир-ле шүлүкте ышкаш, озал-ондактарны ажып эртип чорааш, Мөнгүн-Тайганың чүү-даа, кым-даа чедип, базып көрбээн, дуган чөвээ ышкаш, бөмбүрүк чырс-бажын ам-на чавыдактай шаап алдывыс! Ооң маңган ак тейинге ССРЭ-ниң күрүне тугун эң-не баштай киискидип үндүргөш, ажып-тиилээниivistиң ёзулалы кылдыр хол боозундан дааштааш-кын кылгаш, хүндүлүг даалганы күүсеткенивис дугайында партияның Тыва область комитединге, эш С. К. Токаның бодунга байырлал таварыштыр телеграмма-биле илеткээн бис! Ийи дугаар альпинисчи демдек хөрээмге ынчаар чаларап келген чүве — деп, Кыргыз баштактангаш, Мөнгүн-Тайгаже үнгөн дугайында № 700/29 шынзыдылга бижикти меңээ көргүстү. Номчуп танышкаш, сөөлгү кадыг картын андара тудуптарымга, ында быйыргын, кедергей чараш «академик-тернии» дээр хол үжүү-биле мынча деп бижээн болду: «Кү-зеливис чогуп бүткени бо-ла-дыр, Кыргыз! Байыр чедирип ор мен!— Никольский В. В., 1947 ч. март 3, Москва».

— Ийет!— дээш, Кыргыз уламчылады.— Оортан бээр, бо хүннерге чедир, чурттуң янзы-бүрү булуңнарындан келген туристер, республиканың «Демир-Сал», «Мөңгүлек» клубтарының кежигүннери тус черниң аныяктары болгаш школачылары мээң альпинисчи оруктарымны, арга-дуржулгамны сонуургап келири чанчыл болган. Даг үнүүшкүнү-биле холбашкан бүгү-ле билир чүүлдеримни оларга күзел-диим-биле чугаалап берип турар мен.

Даг спорту кижиден чүглө төрээн бойдуска ынакшыл, сонуургалды, аваангыр-сагынгыр, чиик-кашпагай, дидим-чүрекир чорукту эвес, харын айыыл-ондактыг ужуралдарны негеп, чамдыкта каража-когаралдарны-даа таварыштырып турар. Бодунуң ынак, бердинген албан-хүлээлгезин күүседип чорааш, хая-даштан андарлып, хар, хорум көшке-зинге таварткаш, амы-тынындан чарылган альпинистер — Владимир Райковскийни, Яков Кромну, бөгүнге чедир чурттавайн барган совет туризмниң хоочуннары, Мөнгүн-Тайгаже үнүүшкүн-биле холбашкан, хайыралыг эштерим — Владимир Никольскийни, Юрий Промптовту болгаш тыва чан-

гыс чер-чурттугларымны ханы хараадап, хүндүткел-биле сактып, ёзулап чоруур-дур мен.

Эжи В. Промптовтуң «Азия диптиң төвүнде» деп кайгамчык номун бодунуң шевергин, чогаадыкчы ёзу-биле тырттырган чуруктары-биле шимел-каастааш, Мөңгүн-Тайгажс үнүүшкүннү чүгле бистиң чуртувуска эвес, харын делегейге сурагжыткан, ам-даа чурттап, ажылдавышаан чоруур өнүүм — СЭТА-ның даштыкыда фото-корреспондентизи Валентин Соболевтиң бедик мергежил-биле тырттырган чуруктарын төп парлалгадан көргөш, чоргаарланыр-дыр мен.

Ам назы-хар мени дүжүп бээринче албадап, спорт-биле холдамнажыр арга бербейн-даа турар болза, «хоочун коктуг» дижири ышкаш, альпинизм-туризмге сонуургал черле өшпес, ону бодавайн, хайгааравайн баар болза, чуртталгам чөмдүк ышкаш сагындырар ийил. Эрткен чылын — Хан-Тенгриниң, бо чылын Эверестиниң булут, дээрде шаштыккап бедиктерин ээлеп-чагырып алган, аңгы-аңгы аймак-сөөк совет альпинистериниң чайынналчак тиилелгезин, бодум аңаа киришкен ышкаш, онза өөрүп уткаан мен.

Бөгүн бистиң хөй националдыг өндүр Эвилеливис төрүт-түнүп догуннаанындан бээр бодунуң төөгүлүг алдангы чылының эргинин арта базып, чырыткылыг чеден дугаар чылының девискээринче кирип бар чорда, кажан совет туризм, ооң иштинде альпинизм, улустарның интернационалчы эштежилгезиниң болгаш кады ажылдажылгазының будун, чардынмас кезээ апарганда, бо бүгүнү холбаштырып бодаарга дыка-ла ханы уткалыг-дыр! — дээш, Кыргыз солагай холу-биле блокнотка бир-ле чүве бижип, демдеглей бээр аразында, мен анаа дыңналдыр мынчаар шүлүктөп берип ор мен.

Кадыр-берттер чагыртка-ла,
Элчин-селчин чылдар шуушкан,
Эрткен истиң сому ам чок —
Хат ап, хар хөөп, суг чуп каапкан.

Ынчалзажок, хая-дашта
Каккан демир шаанчак изи
Кандыг-ла бир одаг соргаа
Ында-кайда чылдар магат.

Өндүр бедик шыпшыктардан
Өргөн, туктуң орун танып,
Ада-өгбө оруу-биле
Ажы-төлү чоруп орат!..

Бижиирин хенертен соксаткаш, кижим хоочун чаны-биле:
«Ийет!» — деп алырга, шыяата, ам бир солун чүвени чугаа-

лаар-ла эвеспе! — дээш, кичээни бердим. Ол ындыг болду-
даа!

5. УТТУНДУРБАС УЖУРАЖЫЛГА

...Эргим, солун Хем-Белдир!
Оглуңга чаа чүнү бараалгадыр сен?..
С. К. Тока.

— Душ, чаяан азы кежик дээр чүве бе? Чоокта чаа чүве. Найысылал ынчаш эгелээр наадымга уткуштур чайгы өң-баазын хевин кедипкен, ам болур байырлалга тускай чагып каан чүве дег, чеди айның алдын, мөнгүн саарылган даң хаяазында Улуг-Хем кыдыыңга сула шимчээшкин кылып базып тур мен.

— Экии, Шөмбүл! — дизе-ле, артымда, база-ла сугга эштип-чунуп турган хевирлиг, арны эртенги херелге хүлэрээрип кылая берген, шаандакы ойротчу эжим Сонам, холун мөндилежириңге белең кылдыр сунупкан, хүлүмзүрбүшаан, бо кел чор-ла!

— Экии, дарга, экии!.. Соян Соянович!

— Дарга-дурга, ович-авич-даа канчаар, эжим! Барааныңдан танып кааш, халып келдим. Даг-Алтайдан башкывыс келген, шымда барып ужуражылы!

— Башкылар-ла хөй турган болгай. Кайда! Кым?

— Щербаков... Юрий Петрович... Күш-культуржу аан. Наадым таварыштыр Тываның аалчызы болуп келген кижидир ийин. Тамара сугда доктааган. Че, дүрген!

— Адыр, далашпа даан! Чүү Тамара? Тамаралар-ла хөй болгай.

— Бо канчап барган кижиде боор! Түлүш Норбу аан. Ам Тамара Чаш-ооловна дээр ышкажыгай.

— Билир мен. Демин-не ынча дээр-ле болгай. Улуг дарга-бошка чораан кижини анаа-ла Тамара-Тумара дээрге канчап боор чүвөл? Ындыг-дыр. Че, чоруулу!

— Мана! Өршээп көр! Сээң бир баскан чериңни ийи базар кижидир мен! — диртизин-не, хем кыдыыңдан каш-ла базым черде орду ышкаш бажыңга, эжимни барык-ла төрөпчилей аарак, кирип келдим.

— Экии! Амыр-ла, Юрий Петрович, Тамара Чаш-ооловна, Кыргыс Дадааевич болгаш өскелер-даа... Ужуражышкын, шынап-ла тоол — дүште чүве дег, солун, хөглүг, оюн-баштак,

амгы дыл-биле чугаалаарга, эң-не бедик деңгелде чоруп тур. Оортан бээр дөртөн ажыг чыл эрткензивес — дүүн чаа ыш-каш сагындырар, башкывыс сезен хар девискээринде эвес, чаа-ла алданнаан ышкаш, шаандакы чокпак кара салы чок дээрден башка, чүлүттүнүп, бажын тевектей таартынып каапкан, салгын дег, чиик-чаагай хөөрөп олуруп-тур:

— Чүс катап дыңнаарының орнунга чангыс катап көрүп алтыры дээр! Чоруп чораан эвес, бо Тыва деп черинер, кай-гамчык-ла чараш, солун, бир-ле дываажак сагындырар, өк-тергесэ, бай-даа оран чүве-дир! Чер чери-биле, а кижилери оон-даа артык өзүп-болбаазыраан-дыр. Бетин чижээ, си-лер — дүүнү ойротчу сургуулдарым — бөгүн кымнар, кан-дыг кижилер болган-дыр силер, че?! Байкара Долчанмаа — Тываның Президенти, Тамара Норбу — коммунизм школа-зы — Профэвилелдериниң тергилекчи Даргазы, Соян Со-нам — билдилиг партия ажылдакчызы чедир депшин, даш-тыккага безин чоруп каапкылаан — хөй-ниининиң политиктиг ажылдакчылары дээрден өске, чүү дээр деп? Бо хүндүлээ-чел, магалыг өргээнин эр ээзи — Кыргыс Аракчаа парлалга, суртаал ажылының хоочуну, Николай Конгар — музей ди-ректору апарыш. Тываның коргунчуг, солун эрте-бурунгузу, чырыткылыг амгы болгаш келір үези-биле менн таныш-тырдылар. Илья Кызыл-оол — эртем кандидады чедип, дем-ги-ле Сонам-биле эмеглешип тургаш, республиканың хой ажылының төөгүзү — өөрседилге номун бижип каан, бо мээн холумда, арта-ла белеск, тураскаал кылдыр ат-сывындан бээр шыйып берген, көрбес силер бе?! Четтирдим! Тамба биле Сеглеңмей чогаалчылар апарган диштиңер бе? Хы! Солун-дур оо! Ойроттан силерни аъткарып үндүреривисте, зоотехниктериниң болгаш мал эмчилериниң дипломнарын бижип берген улус болгай бис. Арай бүзүрөнчиг эвес! А мал ажылың, зооветеринарияны кымнар кылып турган чүве ирги? Боттарының тускай эртеминге өскерликчи чорук эвес чүве бе бо? Ча, баштактандым. А Шөмбүл көдээден келген ышкажыл? База-ла кожуун, колхоз даргалап, Тыва-ның дээр баганалаан Мөңгүн-Тайгазын безин үнүп четти-гипкен, ам аныктар чагып-сурган, бөгүн Кызылда наадым-нап чоруп турар де? Ажырбас! Мен канчап Даг-Алтай хоо-райда ам-даа дагдыныкчы хевээр-дир мен! Шаанда Ойротка аъттыг, селеме-биле солагайлап шагар-оът кыргый шаап чоруп турда, эзир дег, эрес эр-ле болгай бо! «Дагыр эргек тала тыртар» — дижири ышкаш, бодум күш-культуржу киж

болгаш, спортчуларны кончуг хүндүлээр мен! Мен, бо-ла Тамара, сен Белуха талазы-биле чаңгыс хендир улузу-ла болгай бис але, Шөмбүл?! Эр хей!— дизе-даа, башкым мен-че карактарын кажарзымаар имирээрткеш, арай шүгүмчү-лелдиг көрдү:

— Хы! Арган деп чүвеңни але?! Чүнү чип чораан киж-и боор сен, күжүрүм?— деп мындыг.

— Кадын-Бажынга үндүр бисти аргызыр сывыртап каап-канынар соонда, семирин чай алынмаан мен ийин, башкы!— дээримге:

— Адыр, баштак баштак-биле болзун! Кайы сүүр ийик ол?— деп, кижим арай алдак-ондак олур. Мал эмчизи чораан Аракчаа, улуг каътташкактарлыг карактарының би-рээзин чивеш кылгаш, мээң кулаамче ээгий келгеш, тыва-лап сымыраны-дыр:

— Дүүн башкывысты арай биче-бача хүндүлөпкен улус бис... Ынчангаш...

— Белуханың ортаакы, эң-не бедик, ак кожагары-ла болгай, башкы!— деп сагындырдым.

Олче үнүп чораан кижиги болгаш:

— Шөмбүл шын чугаалай-дыр, Юрий Петрович!— деп, Тамара Норбу бадыткап кагды.

Шай-суксуннуг стол артынга сактыышкын, хөөрежиш-кин адакталып чорда, башкывыс туруп келгеш, кыска-даа бол, уттундурбас ужуражышкынны мындыг сөстөр-биле түннөп доосту:

— Бөгүн мында бистерни, шаандакы ойротчуларны — башкызын болгаш сургуулдарын — маңаа, Азияның төвүнге, болчап каан чүве дег, база катап ужураштырып келген бо кайгамчык хүннү болгаш шакты дээш хуу-салымга, улустар-ның ленинчи улуг найыралынга кажан-кезээде өөрүп четти-рип чоруулуңар, өнүктүрүм!

Кыргыс менээ көргүскен хамык саазын-документилерин ширээ кырындан көдүрүп ап, ам болур ужуражылгаже чо-руурунга белеткени бээрге, аңаа сөөлгү айтырымны сал-дым:

— Аныяктарга чүнү чугаалаар бодап алдынар, Кыргыс?

— Ийет!— дээш, ол чугаазын мынчаар төндүрдү.— Зоо-техник тускай эртем-мергежилдиг, аныяктарның дагдынык-чызы-даа кижиги болганымда, сагышта чүве-ле хөй. Ам, ылаң-гыя чуртта калбас Аыш-чем программазы чарлаттыңган, амыдыралда боттанып турда, аныяк өскөнниң аңаа кириер

үлүг-хуузу биче эвес болур ужурлуг. Ынчангаш оолдар-кыстарнын мээ-медерелинге мал ажылынга ынакшыл, хүндүткелди оттурар, кыпсыр, оларны олче хандыкшыдар, кыйгырар херек! А альпинизм, черле күш-дамыр кижизидилгезинин дугайын сагындыарым бодавыже, албан!

* * *

Солун, долу утка-шынарлыг, «көрбээн чүвези, көдүрбээн хөнээ-даа чок», улуг амыдырал-чуртталганың алдан алды бедик артын арта баскан, партияның, чоннуң айбызынга дөртөн ажыг чылдарда бады-шыпчы бараан болган, күш-ажылдың болгаш спорттуң хоочуну, баштайгы тыва альпинист Шөмбүл Сундуевич Кыргыстың эрткен, ам-даа үргүлчүлөп турар намдар-оруун эң кысказы-биле силерге таныштырарга мындыг-дыр, номчукчу!

Аңаа чаагай кадыкшылды, төлөптиг дышты, узун назынны, төрөөн Тывазы, ооң амгы болгаш келир салгалы дээш ам-даа буянның үүлө-херекти көзөп-йөрээгеш, ооң биле кады херим даштынче үнүп келдим. Кылаштап бар чорда көөрге, ооң хавактыг бөрт кеткен бажы бурунгаар үзегер, холу ледоруб — дош кержээ даянган ышкаш, өрү сундунчак, балдыры бедик дагже чүткүдүп үнүпкен дег, ишкээр шенектелчек болду. Ол бүгү ооң чөнүп-кыраанынын хаяазы бак демдээ эвес, күш-ажылчы, сорукур, топтун кижинин бүдүш-чаяяны деп чүве илден. «Чаа Тываны бүгүдеге эскертинер-эскертинмес-даа, бөдүүн, чүс-чүс, муң-муң шак-ла мындыг кижилер тургускан-на болгай!» деп ооң соондан бодап, үдей көрүп туруп калдым...

Куулар ОРГУ

ЧӨГЕНЧИГ ЧЭЭН

Динннеп аъттаныр үе чавыдап келген. Чылдын кады чоруур эжим-биле шагда-ла дугуржуп алган улус бис. Бүдүү белеткенип тур мен. Та кайын билип алган чүве ийик, чээним оол келгеш:

— Күжүр даай, диннээринде мени эдертип ап көрөм. Аът-хөлүң оъткарып, аыш-чемин белеткеп берип, одаг ээлеп чораай-ла мен. Мени черле аартыктава, даай. «Даай көргенде, чээн омак» дижир ышкажыгай — деп мындыг.

— Аван та чүү дээр. Динцнеп деп чүве оюнчук эвес, чер чоруур кижн күш-хүнезинниг, ок-чемзектиг, эзеңги теп чоруур болгай, оол. Анчы билет, керээ деп чүве база хсрек.

— Кажан чоруур силер ынчаш, даай?

— Дөрт-беш хонгаш.

Аътаныр деп дугурушкан хүнүвүсте даштын ыт ээрзес, эжим бо келди. Оон алыс чурту Өвүр. Бо хем чурттуг мээң чоок төрөлим уруг алган. Ынчангаш оон адын-даа адавас, анаа-ла хүреген дээр кижн мен. Узуну-ла кончуг кижн. Думчуу база бодунга чүүлдеш — бедик болгаш кыр-лайып бадн барган. Карактары ногаанзымаар. Оон үе-чер-гези баштак эрлер шагда-ла «Узун-Орус» деп шолалап алган. Оозу шуут ат болу берген. Боду-даа тоовас: «Узун-Орус» дээрге, «Оог» дээр. Танывас улус «Узун-Орус» деп кижн бар дээр, кайызы ирги?— деп айтырарга, «Мен мен ийин»— деп каар. Чогум ады — Он-оол. Шайлаары-ла кон-чуг кижн. Кээшпезин ораагаш, ксзек тыртып-тыртып, кан-дыг-бир чүвеге ыжын буруладыр сыртай салып кааш, аяк шайны төндүр аартаар. Оон база бирээни секпередир кудуп кааш, база-ла таакпылай бээр. Даштын аар-саар чүве кыла каапкаш, кирип кел-ле хөнекке баар. Оон ындыг чанын өөнүң ишти пат билир: сүттүг изиг шай хөнекке ыаап-ла белен турар. Оолдар: «Акыйнын шайлаары кежээ-ле-дир алс, угбай? — дээрге; «Ана амыр чүвени. Аксы куруг орап эвес»— дээш каттырып каар. А демгизи «кады-кыраанынче» көргөш, хүлүмзүрүүр.

Ажыл дээнде шуут тынын берген. Эр болгаш-ла чылгы-чылап эгелээн: «Чылгычы», «Шаап-Чоруур» деп аттарга база чединген. Чылгычылап шаап чорда, аьды бедик, боду узун болгаш кайы ырактан илден. Мал шалбалап, төрөп-чилеп турда, улус кайгаан. Ол хамаанчок кончуг дошкун эмдик малды чаны-биле эрттирип бээрге, киир каггаш, чадаг боду-ла хол башка тырыкылай соптар. Ол дээрге арга-дыр: халаан малдын ийн холу карак чивеш дээр аразында көдүр-лүп чорда, сыдымны шеле соптар чүве-дир. Ону билдилиг ажыглавас болза, талаар — окталган уу-биле мал ок кадал-гаш, мойнун сый дүжүптүп болур. Аътка чорда, ол кижн-ния эптинн чүү дээр силер! Черле элдеп кижн: чоржан малдар-чайгаар-ла ылгын апаар, чорук чоктары кылашкыр, харын саяктай-даа бээр-лс. Чылгычылаа-ла та чеже кулун-чаваа өстүрген кижн. Азыг диштиг бөрүлөр-биле атчып-сок-

чуп, ажырымчы оорлар-биле сүржүп пат-ла болган. Эрес, кезээзи дээш Москва база четкен. Уруглары эндерик. Олары шупту эртем-билиггилг. Хоорайдаазы хоорайда, совхоз-таазы совхозта ажылдап турар. Мындыг ада аас-кежиктиг, чоргаар болбайн канчаар!

Кижин шайлап ора:

— Эртежик чер дөгүп орар бис бе?— дидир.

— Че харын. Далашпа. Ам-даа шайлап ал. Хонуунда тап-билээ чедс бербеспе ону, хүрсен. Эзертенип алын адыр.

Иштикте кара-даа болза, сооксумаар. Тайгада хар шаг-да-ла чаапкан. Чугаалажып, кожа чортуп ор бис. Хенертен аъттарывыс сырбаш дээш хая көрнүр— соовуста боо чүктээн кижин шаап олур. Келзе-ле, чээним Север-оол. Бичежск дорала малы ана шал кара суг— буругайнын чоруур. Артыпчаа мүн-не шору.

— Силерни үнүптү дээрсе, куя бээр ирги мен бе дээш, кызыл-шырбайын чоруп ордум ышкажыл.

— Дүүрген мырыңай чап-чаа, кылаң чүве-дир ала, оол?— деп, чылгычы сонуургай-дыр.

— Айт-де, мээң бодумнуу-дур. Артында 32 дугаарлыг денер даа. Бо хемде мындыг чап-чаа боолуг кижин чок ийин. Авамнын пенсия акшазын чаннyp чыткаш, садып алдым. «Диинеп эккээр мен. Акша биске эндерли бээр. Эът-чагга ана ажаанзырай бээр бис, авай»— дээримге, харын-даа берди. Оон башка кайын бээр. Чээрбин ажыг холалыг мен. Чүү-даа болза бежин борбак октап алдым ала.

Иштимде Север-оолду аартыктап чорзумза-даа, чүве ыт-тавадым. Ам канчаар, чедип келген кижини, тайга-танды чүвезин хопталап харамнаныр эвес. Чээн чээн-не болгай. Черле ынчаш мөзүзү пат чүве: орта ажыл кылбас, үргүлчү шелипкен халаң чоруур. Таптыг эдержи кижизин мырыңай чок. Улустун чүү-хөөзүн бо-ла карак-ажыттапкан сураглыг боор. Херектиг болган боор, Север-оол дүжүп чыдып калды.

Кезек болганда, бо буруладыр шаап келди. Карак бо! Киживистиң арны кызып, карактары өлсө берип-тир. Бажын халаш кылгаш, ийинче сыккыргаш:

— Пенсиянын арты-биле дүүн боо «чуп», оолдар-биле таарыштырып турдум. Бичин чүве чораан, аптым ала. Силерге-даа бербедим. Хей, дыл бажынга баар! Канчаар силер, багай дуңмаңарны! Диинеп бар чыдар чүвени. Багай даа-йымны ай!..

Аъттар изи өрү чоктаан болду. Диинчилер-ле боор он. Ону көргөш, Тевеер-оол:

— Садараан-падараан! Бисти мурнап кааптары ол-дур. Бээр чоп тояап келгеннери ол, сектернин! Кургадып кааптары ол-дур, даай. Багай даайымны ай!

— Тайга-танды бар чыдар кижиге үен-даян чүве чулчуруп чорбас чоор, дунмам. Бо улус дээрге бистер ышкаш, чорук кылып, дииннеп бар чыдар улус-тур — деп, хүреген Тевеер-оолду чазамыктады.

— Па! Бо узун ашак, аксынче теве тепкен чүве дег, буздаа дивейн чораан чүве эвейикпе. Ам чоп кежээлей берди моозу. Өвүр чурттуг чүве дивежикпе. Бо мээң чуртум! Канчаар сен! Силерни кижиге билбес эвесс. Ырлап берейн:

Өвүр оглу кээргенчиг,
Өглер кезинир кээргенчиг...

Садараан-падараан! Оон ыңай утгупкан-дыр мен.

— Оваарнып, орталанып көр, оол! Чок болза эрте дээрс дедир ээвит! «Чээн оол эш болбас, чеп-кур баг болбас» деп чүве база бар болдур ийин моң — деп кылыктандым.

— Күжүр даайымны ай! Шын-шын. Ам-на эде ырлап берейн шүве:

Уран кыстар даараан ышкаш,
Угулза дег Хандагайты!

«Оош!» денер даан. Чыраа-саяк аъттар, чындыр-каралар ында чер дээн але? Совхозтуң хоюн маңаа эккээр болза, бистин бо Улуг-Ховувуска сынмас боор аа, акый? — дээш, Тевеер-оол чылгычыже көрдү. Оозу серте-даа чок, дыңнаваан кижиге бооп чор.

Ынчап чорувуста Көшкелик, Чаштыг-Хем, Элдиг-Хем шагда-ла соовуста калды. Орукту ол-бо ыңай-бээр кешкен ан изи эндерик. Бо хемде чүү чок дээр: сыын-мыйгак, элик-хүлбүс, дилги, бөрү, үс-алды, чекпе, койгун-тоолай...

Аъттар сирбейип, хаайлары эде-дир. Удуп чорааны ол боор, аьды былдай дүжерге, Тевеер-оол чаштай бер часты. Теве-Адар сынынче шиглей мажаалай мырынай чап-чаа матпайтып кеже берип-тир.

Даңгаар сарыг-сарыг шеттерлиг оймакка келдивис. Эжен бо! Үш элик бистин мурнувустан ыңай болгаш, дөө тура дүштүлөр. Ол аразында Тевеер-оол боозун сегирип ап чыдыр. Чылгычы сыгыра кааптарга, эликтер шывараш диди

— Хайыраан эътти! Ана сен эвес болза... Ана сен эвес болза, бирээ согунналы бээр чүве! Садараан-падараан! Баары аайлыг бе? Кырган улус сыыргактарын соруп орбас силер бе? Мындыг улус канчап тайгага чоруур чүвөл? Тан-ды мурнунга эът каап бээрге, ону дайнай албас — дээш, чээн-даа кежээлей-дир.

— Диинээр дээш, аъттандывыс. Аннаар дээш, эвес. Аткан-даа болзунза, бо хире черге дүүрге кайын дээр — деп чөвүн сөглөдим.

— Мээн боом дээрге өзен кежир, кедерезе хем кежир дээр. Көрүнер даан — дээн соонда, чык-ла диди.— Дөө мурнувуста төжекте бооладым. Кырында хары артында опаш диди. Дап-дал ортузундан өде берген боор. Садараан-падараан!

Шынап-ла төш тур. Чсже-даа топтап көөрүвүске, ок изи чогул.

— Садараан! Тараа-ок-биле боолапкан ышкаш-тыр мен. Ам-на адырам, чоп кончуг хоранныг чоор!— деп чорда, «Сокса!» деп хоруп кагдым.

Бүдүү бысканнап чаап келди. Белдедип чоруп ор бис. «Бөгүн Дыттыг-Хонашка чедип хонгаш, кезек дииней кааптар. Оон чүвениң аяны билдине бээр. Шала хирелиг болза Хаактыг, Чеди-Тейлер, Ашактыг, Куяктыгны эргип көөр. Оон кедерезе Узун-Кара-Сугну өрү алгаш, Сайлыг, Тарбаганныглааш, Аныякты куду чанып бады баар-дыр»— деп бодап чор мен.

Арыг кыдында ажыкта ийн аът оъткарып каан тур. Ээн черге черле ындыг — бисти сонуургаан боор: тевезиг кайгаан, кудуруктарын азып алган турлар. Ынаар ажытта ыш бурулай-дыр.

— Ол улуска душкаш, диин-даан кайы хире эвес, айтыра кааптайн шүве? Бо хемде мени билбес кижиге бар эвес, таныырым-даа чадавас. Болар-биле хөөрежи кааптар-дыр — дээш, Тевер-оол доора ээпти.

Дыттыг-Хонашка чедир ам-даа элээн. Дээр чүдереппе чоруп олур. Хат хадып, шуурганнаар чадавас дишкеш, эптиг черге доктаап алдывыс. Аъттарны оъткарып кааш, бир пашка шай, бирээзинге эът дүлүптүвүс. Шай аартап, эдьивис чаа-ла эзер деп олурувуста, Тевер-оол бо келди.

Чылгычы оргаш:

— Аыш-чем соой бээр. Баштай чөмөнсөй ал, дом. Аътты инчеш оъткарып албас бе ону — дээш, ээгилер биле кады үттүг-чарын каап берди.

— Бичин чүве шил дүвүңге чораан, өөрээш, аптым але. Сыккырым чүве-дир ийин. Эьдинернин чөгсичин аа? Ма-наа кижн хырны кайын дүптелир. Эьт эккелдим, улдуруп-тайн бе? Садараан-падараан! Баарымга одагда кым-даа чогул. Хой буду азып каан, аптым але. Ак кидис энчек чыткан, дап бергеш, соксап кагдым але — деп мындыг.

Бис ийи ана аңгадап-ла кагдывыс. Боостаже чүве ажар боор бе.

— А өршээ! Дедир чедирип-ле көр, оглукум! Ол дээрге чер-черинде улус-тур, бис ышкаш аан. Эш-өөрүмдөн аскаш, күш-хүнезиним, паш-багажа чок мынчалдым. Ам улузум тып алдым — даа дээй-ле сен. Дедир чедирип-ле көрөм, күжүр чээн — деп ээрештим. Кара шору болду.

— Мен-даа болза чедирип көрейп, дунмакым. Ужур-чөвүн чугаалаай-ла мен. Кижн деп чүве таан-даа арын-пүүлүг ыйнаан. Орта чоор бе, ол. Баткаш, кээйн — деп, Он-оол күжүр чанны-дыр. Дедир тепкеш, ыдын муңгаш, олур:

— Калчаараванар, ашактар! Силерге хамаан бе? Силер ийиниң аткан дининерге мени үлешке киржи бээр дээш бе? Чо-ок, мен бодум эндере кыра шаап аар мен, көөр силер. Боом-даа, бодум-даа кончуг. Харын менден дилени бердинер халак. Денге үлеш деп чүве чок эвеспе. Сөглээн сөс, керткен ыаш — ол-ла. Эртен эрте силерни мурнай тура халааш, сө шаап эккээр мен, ана, көөр-даа силер. Садараан-падараан! Анчыг кылынмаңар! Кижн нермесинге дээр чүве-дир! Удууйн дээш.

Удун чадап чыдыр мен. Эжим база-ла шимчеп, андар-лып-дүндерлип чыдыр. Тевсер-оол дем-не хаарыктай берген. Хат шоолуг билдирбес. Ол хирезинде ыаштар баштары, диг-риг чүве дег, човууртап, арга-эзим коогайнып тур. Талыгыр ыракта, сын кырында, бөрү улуй-дур. Үр-даа болбаанда чоокшулап келди ышкаш. Дужувуста чазыда дилги ээрип чоруй, чаккыра-дыр. Чүнү оштап турары ол? «Ха-ха-а! Үү-хүк!» дээрге, сырбаш дидим. «Ын-аа-ың-аа! Чи-ир, чи-ир! Ха-ха!..» Чииртим, анчыын бо үгүнүн деп бодап чыткаш, удуй берип-тир мен...

Он-оол чылгычы тура халааш, от сала берди.

— Шайдан иже тырткаш, эртежник кылаштап көөр-дүр — дидир.

Тевсер-оол ковайып келгеш, карактарын дүрбүп чоруй кеттишип алды. Оон ынай-бээр дилегзинип-ле тур. «Кайда

чоор?»-даа дээр. Хснертен бажынче халкан чүве дег сыр-
баш дээш:

— А халак! Халак-халак! Ат болдум, өлдүм-не! Боомну дүүнү куду одагда уттуп каапкан-дыр мен. Дытта чөлөп каан кижн мен. Канчаайн? Барып көрөм, күжүр даай! Демги ол... демги ол хой будун ап алгаш. Боозун бээр ирги бе? Кандыг деп бодаар силер?— деп бо.

— Ындыг чүдек чүве кылбас мен. Барыксаан кижн бодун бар даан — дидим.

— Чаңгыс акым! Чылгычы кежээ акым! Чүс тейлээн! Барып чаннып көрөм. Сеңээ бээрлер чадавас. Соонда чылгын-даа күзеттежип бергей-ле мен, акый — деп чылгычыдан ээршти.

— Ол улустун арнын көрүп шыдавас мен. Бодун-на барып көр. Харын сенн келзин дээш, аьш-чемин, арага-дарызын делген алган манап олур боор, эртежики чеде бер. Сээн-биле ынча дыка ылчыннажып чорбас мен — дээш «сыгыроктуунун» дайзаын ап, белеткени берди.

Тевер-оол ам-на карара өлүн, дылы агарып калган. Чүве чугаалаар дээш, безин чадап кагды. Хей-ле бажынче шаштынгылаар-даа.

«Ол боор, харын эки бооп-тур. Кончуг арын-нүүр чок, кара туразында чүвениң кара когую-дур» — деп хымы ханып турзумза-даа:

— Сээн-даа чөгенчинци, чээн. Ам канчаар сен, бодун бодунче суг куттунуп чоруур кижн-дир сен. Тоттур чемненип алгаш, эрте дээр чортуп чанывыт. Бадып чыда ол одагны дөмөй таварыыр сен ыйнаан. Олар-даа аңаа кайын турар. Улуг улус сөзүн дыннаваска, ындыг болбазыкпе. «Бак сагыш башка халдаар» деп сөс бар болгай, чээн — деп сургай аарак сөгледим.

Бажын халайтып алган, хая-даа көрүнмейн, хемни куду шошкудуп бадыпты. Чүнү бодап чор ирги? Кижн төлү болганда, миннип чор боор оң. «Тайып ужар, даянып турар». Тамыже таан-даа кайын тайып кире бээр. Оон чайлай бээр болгай аан ол.

Шүлүктөр

Степан САРЫГ-ООЛ

ЧУРТУМ БАЙЛАК

Тергинин байлак Хаан-Артта,
Эми хемде
Тере-Хөлүм тоолзуг чараш,
өктергей бай.
Ортузунда орду шивээ,
балгат турган,
Ол-даа канчаар тоолзуг чугаа,
төөгү дээли.

Оон эрткен тергинин ынаам
байлаа дендии,
Ортулуктар, хөлчүктөрдө — балык-байлаа.
Онча санчок куштар үнү
дүн, хүн дивес,
Ойтулааштап ойнаан ышкаш
чир-шон хөглүг!

Хуулгаазын далайзыг-даа
кайгай бээр сен:
Куулар, кастар, кара куштар,
өң-өң шилен.
«Куштар хааны мында-дыр!» деп
бодум көрдүм!
Кулаам, караам, харын чүрээм —
херечилер!

Азас хөлге азып барбайн,
сурап четтим.

Азарганчыг чараш байлак!
Азыраан мал иви, чары
 черлик ан-даа...
Ана хөл деп адаксааң кээр
 хөй хөл өөрлөш.

Ан, куш ында: ас, киш, адыг, чекпе,
 тооргу, булан...

Артык үүжө; чимис, кады
 ажаап төтпөс!

Аалдарның коданында
 өгдө, даштын,
Анчыларының одаг, турлаа,
 курут, хөмө.

Дөртөп-Белдир санчок хөмнөр:
 Ырбан, Севи
Төдү чыгып угбашкы бооп
 болчашкан дөг.

Оон куду ужарлар бооп,
 мөөп баткан
Онза мөгө! Чүьгү уунмас,
 черле төнмөс!

Бөг-Хөм аттыг дүпчок ишкир
 улуг сава!
Медээжок-ла ынак хөмө,
 эне хөмө!
Ону көрбээн чорумалдар
 дендин кайгааш —
Оран-чурттун онза каазын
 оваарбааны ол.

Бөргү мөнгүн, хөлдөр хээлиг
 торгу кеткен,
Мөнгүн-Тайга чурттуг төл мөң,
 оглу шын мөң.

Ачытыдан эгелээштин
 Чүглүг чедир
Ары, Өвүр чонум ынаа
 хөл-ле санчок!

Балык-биле тынныг үнүп,
 чылдар үдөп,

Малчын чон деп
алдаржаан бис.
Хиндиктиг-Хөл — хилинчек чок
аржаан арыг,
Кижилерниң ынаан каңнаан
буянның хөл.

Улуг эвес бичии хөлдүн
ортузунда
Угулзалыг дыттыг тейлер;
чазаг, күзег.
Мөңгүн-Тайга мойнун шимээн
Хиндиктиг-Хөл —
Мөндүн-чиндин балык ойнаан
дириг хөл ол.

Анаа чорааш, чонум танып,
оглу мен деп
Ага-дугаар поэманы
бижээн ийик мен.
«Ава» деп сөс, «ынаам» деп сөс
йөрээл болуп,
Анаа тода ырлаттынган,
черле магат.

Кызы чараш, оглу кайгал
Ондар, Куулар,
Кызыл-Тайга, Бора-Тайга
Хемчик уну —
Дагылгалыг аккыр Сүт-Хөл
улуг чуртум!
Дагын-дагын эргип ханмас
уран чонум...

Сүт-Хөл чүгле куулар эвес
хөй-хөй куштун,
Сүрлүг, хөглүг омак чоннуң
уя турлаа
Дыңнавааннар дыңназын дээш
чажыт чокка
Тывызыктап элдээртпейн-даа
чалап тур бис!

Усна-Хөлдү, Терс-Хөлдү
уткан диве:
Угундан-на ырлап өскөн
өгбөм чурту.
«Кызыгаар» деп эндээ танып,
өскелевес!
Кыдат цинге өргүвээн бис,
сөңневээн бис...

Чуртум чүглө ужу кыдыын
эргий уштум,
Чурумалдыг, хайымалдыг
хоорайларны
Чугаалавайн ырлаптар мен —
поэмалар,
Чугаалашкан хемнер үнү —
симфониялар.

Салим СҮРҮҢ-ООЛ

КАРА-ХӨЛГӨ АРТЫП КААЙН БЕ?

Кара-Хөлдүн хандыкшылдыг, чаражын аа!
Халак ыңай, мелегейни мени але.
Кастыым дүгү агаргыже, мынча бортка
Канчап маңаа келбейн чораан кижн боор мен.

Сүүр баштыг, кадыр-кашпал даглар көргөш,
Чүрээм чүгө хөлүндө-ле ырлай бээр чоор?
Алаш хемниң мээге чык дээр соок суун ишкеш,
Анаа хейде эзирип каар кандыг аай чоор?..

Тоол ыдып, билбээченнээн ажыы бар бе?
Төрээн чуртка ынакшылым күштүү ол-дур:
Чежемейниң ырак-даа бол, берге-даа бол,
Сенээ чуртум, Кара-Хөлүм, ынак-тыр мен.

Ынчангаштын адап-сурап сенээ келгеш,
Ырым төктүп, чүрек хөөрөп турбаан деп бе.
Өскөн, төрээн кавайым боор Агым ышкаш,
Өзүм-баарым кыймыңнадын келбээн деп бе.

Кара-Хөлдүн чуртташтыын аа! Қанчаптар чоор?..
Кадарчы-даа болгай-ла мен, канчап баар деп.
Кара-Хөлүм, азы сенээ артып каайн бе,
Кадай-кыстар таанда кайын сенде чок деп?

Александр ДАРЖАЙ

ДАҢ ХАЯАЗЫНЫҢ ШҮЛҮКТЕРИ

* * *

Аскыр дагаа медээ берин,
Алгыра-дыр. Оттуп келдим.
Даң бажы шара-хере,
Даглар бажы сарыг-шокар...
Кызыл оттуг улуг дээрбек
Қырлаң ажыр чуглуп үндү.
Сүвүр сиртке чула моңнааш,
Чүктер сана херелдерин
Черниң кырын чырытпышаан,
Челээштелдир чажа каапты.
Аткан данның херелинден
Арга-арыг — чиңгир ногаан,
Артыы хемнин суу — мөңгүн,
Амырак кыс чаагы — кызыл...
Дээрде хир чок — кааң аяс,
Дендин онза чырык чаагай.
Бөмбүрзек чер кезээ шагда
Мөңге тайбың турган-даа дег.

* * *

Өртемчейнин мөңгезинин дугайында
Өндүр бедик хөй-ле сөстөр сөглээр-дир бис.
Шак ол өйде изиг чайын, соок кыжын
Чанывыстан ыравайн, эгин кожа, өскээр көрбейн
Херээжен чон эриг чымчак карактары
Хей-аът кирип, үргүлчү-ле чылдып чоруур.
Қырывыстан Хүннүн чырык херелдери
Қырыгыже оруувусту чырыдып кээр.
Үрезинни Черже чажып, дүжүдүн ап,

Үүлевис бедик тудуп, амыдырал чоруур-даа бис.
Херээжен, Хүн, невис Чер — ыдыктыг үш
Кезээде-ле бисти кагбайн кады чорда,
Өртемчейге амыдырал-чуртталганың
Өлбес-читпес, тендиш дивес мөнгези ол.

* * *

Өйүндө сөглээн эки сөстөр
Өртемчейни дүндөн чарар
Өлчейлиг хүн херели дег,
Качыгдааннын шырай-арнын
Хаяаландыр чырыдыптар,
Эки сөстөр харам чокка
Эртенгиниң хаяазы дег
Саарлып турзун! Йөрээлим ол.

ДАЛ-ДУЪШТУҢ ШҮЛҮКТЕРИ

* * *

Ырмасынчыг,
Ышкамнанчыг.
Өрттендир чиир — изии дендии.
Өрге чылгаар хензиг өл чок.
Көжээ кижиг, базырыктар...
Хөг чок хову — дыка херии.
Көжүп шимчээн чүве-даа чок.
Ырма сынчыг,
Ышкамнанчыг.

* * *

Аскыр өөрү чылгызындан
Азып хиилээн кулунчактын
Үнүн шагжок өттүнгүлөп,
Үстүү дээрде дээлдиген
Кара-Хорум кырын дургаар
Кара чааскаан ужуп туру.
Каңмыл эстеп чуглуп тояан
Казыргылаан сарыг хову.
Көжээ кижиг өшкөн караан
Көрүп алган мунгаргай тур.

Бодаарымга, кырымда бо
Бойдус чаяан куш эвес,
Чингис-Хаанның хөлегези
Чииртим ужуп турар-даа дег.
Чалгыннарның хөлегези
Чалбак ховаа чуруттунуп,
Сагыжымга анчыы аажок
Саарзык бодал артырды ийин:
Сактырымга кижиге сөөгү
Шатта кизирт чыдар-даа дег...
Бөмбүрзек Чер, кырын дургаар
Бөгүнгө дээр чижин дилеп,
Чингис-Хаанның хөлегези
Чииртим ужуп дескинип тур.

* * *

Чиндиңневе ногаан шык.
Чиргилчиннеп ойнаан кудай.
Холдарындан четтинчипкеш,
Ховаганнар сүрүп маңнаан
Баштак хөглүг оол, уруг
Шыкче хандыр кире маңнаан
Барааны шуут чиде берди...
Чырык херел карактарым
Чылчырыктай шона берди.
Чиндиңневе ногаан шык.
Чиргилчиннеп ойнаан кудай.
Чиндиңневе ногаан шыкта
Чидир маңнаан оол, кысты
Бодап-сактып оарарымга,
Боттарывыс ышкакжыл бис.

* * *

Улуг изиг халыын айы,
Шөлээ болгаш сургуул өйү.
Уруум күзүн чедиге баар —
Шөлээн дыштыг басып тур мен.
Көдээ болгаш хоорай чону
Хөлзеп дүүрээн — шылгалдалар..
Иелерниң, адаларның
Ирейлерниң байгы сөзү:

«Институт канчап кирер?!»
Изиг ышкам июль айы.
Уруум күзүн чедиге баар,
Шөлөөн дыштыг базып тур мен.

КЫЗЫЛ-ХҮННҮҢ ШҮЛҮКТЕРИ

* * *

Кежээки хүн
Даглар ажып чанар душта,
Таан дыка ыржым апаар.
Бойдус-ие шулу боду
Бодангаштын турувуттар,
Даартагы хүн кандыг болур —
Даржык, хилег чалап кээр бе?
Аяк долу аас-кежиин
Амзадыр бе?.. Кежээки хүн
Даглар ажып чанар душта,
Таан ыржым апаар ийин.

* * *

Хертеш кырлаң кырын орта
Кежээки хүн саадай каапты.
Эртен эрте куш данда
Ээп чанар хуусаам келди.
Чорук-херек чогутканда,
Чоозажок, үргүлчү-ле
Чаңгыс-ла хүн,
Чаңгыс-ла хүн
Чедишпейн баар —
Черле ындыг.
Херелдерин чашканнапкаш,
Чеже манаар, өйлүг ыйнаан,
Кежээки хүн ажа берди.
Херек-чорук чамды бүтпээн,
Чаңгыс-ла хүн,
Чаңгыс-ла хүн чедишпеди.

* * *

Хемниц чалгы
Кырлаң-кырлаң.
Хендир кокпа
Дыйлаң-дыйлаң,

Чиижик куштар
Чи-риик-чи-риик.
Сурун сары
Сураг-сураг.
Чыраа-талдар
Шылырт-шылырт.
Хензиг чүрээ
Шимирт-шимирт.

ДҮННҮҢ ШҮЛҮКТЕРИ

* * *

Аът кулаа хачыланмас,
Аар дүмбей карангы дүн...
Бйгылакта көдээ суурнун
Ыт-кужу үнүн алчып,
Ыржым үреп ээрбестээн.
Өртемчейнин карангызы
Өйлүг чүве сойлуп чырыыр,
Ханы ынак ийи киж
Харылзаазы дүнче шилчээн —
Харын кончуг дүмбей ол-дур.

* * *

Өпей ырдан
Өртемчейге амыдырал
Өзектелип тывылган деп,
Өле баштыг шуваганчы
Даңазынга таакпы тип,
Таваар сөглөп олурду ийин.
Өндүр шын-дыр.

* * *

Дүнелерде душтук уруг
Дүвүренчиг дүштер дүжээр:
Сары оолак бир-ле кыстын
Чаагын суйбап ошкап турар...
Караа чаштыг уруг оттур —
Ханада шак эдип турар.

Сериин дүнө,
Сери кыры.
Айның чырыы
Аккыр хөрээң
Харамдыгып,
ошкап туру.
А мен бодум
Карак шиммейн
Ханы уйгуң
Кадагалап
ора хондум.
Сериин дүнө.
Сери кыры.

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ

СӨГЛЭЭР ДЭЭН МЕН

Хөлүгүр, соок көжээ эвес,
Дириг кижиги ышкажым чүл:
Хөглээр, ыглаар, хөрсктенир...
Тикчок көвей аажылыг мен.

Бодал чораан хиремде-ле
Эрийн ажа бергилээр мен.
«Болгаан!» диген топтуг чеме
Эгендирип, чавырыптар.

Халый берзе — күштүг-дүр мен,
Алгыжыптар дылдыг-дыр мен,
Аайыңга кире бээрим —
Кандыг чажыт эдилээн сен?

Өөрүшкүмге деңге өөрүп,
Кударалым хандыр билип,
Өйүн-чижээн чазары чок,
Хуулгаазын чүрээнде бе?

Ырай берген оруктарым,
Саадай берген хонуктарым —
Ырызындан, бодалындап
Чарылбайп чоруур-дур сен.

Назыда-даа буступ көрбээн,
Найыралдыг бүлөлөр хөй:
Быжыг доун, эртин дег,
Мындыг кыстар туттунар бе?

Аван, ачаң баарыңа
Черге чедир мөгөср мен.
Алдын дег кыс бергени дээш,
«Четтирдим!» деп сөглээр дээн мен.

ОЛАРЫМНЫ БОДААР-ДЫР МЕН

Авам, ачам ажыт киргеш, удаажыраан.
Ады-сывы чоорту-ла чидер чыгаан.
Ажы-төлдүң салгалыңа ында-хаая
Адаттынып, сагындырып келгилээр-дир.

Кулак салып, арга-сүмө алыр-даа дег,
Хууда мээң сагыжымдан олар үнмээн:
Чаактарымга тыныштары изиңнежип,
Салдыгар чок чөвүн сөглөп оргулаарзыг...

Чонум караан таарзындыр эки херек
Чогудуп кааш, оларымны бодап кээр мен:
«Күжүрлерим дириг чораан боорлары кай,
Күүседип каан улуг үүлөм көөрлери кай!..»

Чедир көрбээн чазыым барда, ынчан база
Сезинген дег, оларымны бодап кээр мен:
«Аак-кээктиг багай ёрам билбес кылдыр
Ажыт кире бергеннери чөптүг-даа боор...»

Авам, ачам аңгылангаш, удаажыраан.
Ады-сывы чоорту-ла ырапкан бол,
Кулак салып, сүмө алыр улузум дег,
Хууда мээң сагыжымда хевээр ийин.

САГЫШ АМЫР

Агаар чокта — амы-тын чок,
Амыдырал безин турбас.
Чартык шакта ызырнырдан,
Чаңгыс минут бергедедир.

Тараа, сугуун чугулазы
Дараалаштыр чыда калбас...
Бөмбүрзектин бейинг, чоргаар,
Мөңгө дирни оларда-дыр!

Боларны ам үргүлчү-ле
Бодаар туржук — дүжөвөс бис.
Чаңчыгышкын ындыг дөгөй,
Сагыш амыр боор-дур ийин.

Чуртталгавыс бодунда-даа
Эскет чокка чаштып чоруур.
Чугула дээн чөлөнгийштер
Эңмежок деп билинзе аар!

Бети кыды — уругларнын
Авазын-даа чижегле даан:
Ажыл-иштен ырмазырап,
Бергедеэнин көргөн сен бе?

Албанның-даа хүлээлгезин
Сагыш хандыр бүдүржүп каар.
Аал ижи төнмөс-батпас...
Чарбыктыг дег, ол-ла кылыр.

Күжүр эжи — сени мырай
Хүлгө-чамга дээспес чыгыы.
Уруг-дарыын бүдүү хай деп,
Уйгу-дыжын камгалаар-дыр...

Хөлегеге өртеп каан дег,
Көскү черже үнмезежок,
Ол дег херек кижилер чок,
Омак-сергээн күжү ында.

Боларны-даа үргүлчү-ле
Бодаар туржук — дүжевес бис.
Чанчыгышкын ындыг дөгөй,
Сагыш амыр боор-дур ийин.

КИЖИ ХӨННҮН ЧИШКЕ БЕРБЕС

Ааспыракка шоолуг бодал херегленмес,
Аксы-мырнын ажарга-ла болуп турар.
Дылын дамчый чүдек сөстөр, кара-сээк дег,
Дылдырады сынмарлажып үнүп турар.

Хензиг черден домак чазыын илип алгаш,
Хере-шөө хөрлээледи хөрүктөй бээр.
Байбан ааска эптежир-ле шаа-биле
Бажың куду, бажың чок-даа апарган боор!

Чаш төл ышкаш, бүзүрээчел хөөкүй кижиги
Яламыр чок чангыс сөстен сандарап боор.
Хоран дылдыг ындыгларга кижиги хөңнүн
Холгаарладып, чишке салып бербес херек.

■
Экер-оол КЕЧИЛ-ООЛ

ТЕС-ХЕМ ШҮЛҮКТЕРИ

Өөрлөш шүлүктөр

I. ОРУККА

Партияның мерген сөзүн
Малчыннарга тарадыр дээш
Эгин кожа чолаачызы,
Ээлдек чымчак дарга кыс-даа,
Эртемден эш, бижикчи-даа
Шиви-Кудуруу кайы сен дээш
Шивеннедип олурган бис.
Орук шала кыска-даа бол,
Оюн-баштак, ишчи чугаа
Аравыска, саарыг дег,

Ала-чайгаар төктүп чораан...
Ажылывыс аңгы-даа бол,
Алыс ужу катчып турар:
Билиивисти, күжүвүстү
Бистин чонга өргүүрү дег
Ындыг улуг кежик бар бе?
Ынчангаштын ырлаксаан мен.

II. СААНЧЫЛАР ӨГЛЕРИ

Ужар дигеш, чалгыннарын херип алган
Улуг ак-ак куу деп куштар сагындырар
Саанчылар өглери бо эзим эдээ
Чайлаг черде кажарарып көстүп келди.
Эртенгиниң саалдазы кидин түлүк.
Эткен хектер чарыштырган хоюг үнү
Саанчыларга аян тудуп турган ышкаш:
Салаалары ээлгир, дүрген; шырайлары
Чазык хөглүг; сагган сүдү терең хөл-ле.

III. ЭГИН КОЖА ОЛУРЗА ААР

Алдын хүннүң херелдери
Аяң шөлчө саарлып баткаш,
Орлан эрес саанчы кыстың
Олбуу кылдыр хуулган ышкаш,—
Чайлаг шыпкан сарыг чечек
Чалгып чыдар далай ышкаш.
Сүзери-даа, базары-даа
Чүрек саргыыр, харааданчыг.
Ынчалза-даа, шынын сөглээн,
Ылап чаңгыс күзелим бар:
Эрес саанчы олбуун орта
Эгин кожа орзумза аар.

IV. ЧАЙГАН АРЖЫЫЛ

Чайлаг черде
Чатты берген
Сагланнашкан
Сарыг чечек,

Саанчы кыста,
Чалгын ышкаш,
Чайган аржыыл:
«Чарлыыл»— дивээн.
«Чана бер!»— деп
Чаңчаваан-даа.
— Катап база
Халдып кел — деп,
Чайлагдыва
Чалап турар.
Чүрээм ынчаар
Чүмү-биле
Хүндүткелдиг
Хүлээп алган.
Ынчангаштын
Ында-хаая
Сарынналып,
Чайлыг сактып,
Улуг тынар
Ужурум ол.

V. САГЫЖЫМНЫ САЙМААРАТКАН

«Самагалдай сарыг чечээ...»
Салгын-хатка сагланнады.
Саанчы кыстың баскан караа
Сагыжымны саймааратты.

Алексей АРАПЧОР

ЫРЛАЖЫШТААЛ

Шаттын-шөлдүн шокар чечээн
Салгын тырта сагланнадыр
Адар даннын хаяазында
Аъттангаштын челзиптээли.

Хөрек, чүрек кыйбыннадыр
Хөглөп олур, ырлап олур.

Эзим-арга, хемнер-суглар
Эрээннелип, хөлбөңнезин.
Эдер хектин үнүн бодап,
Эдискилей бадырыптаал.

Хөрөк, чүрөк кыйбыннадыр
Хөглөп олур, халдып олур.

Сараланың аксын тыртпа,
Салгын-биле чаржып орзун.
Чаражыңның сөзүн утпа,
Чарыштырып ырлажыптаал.

Хөрөк, чүрөк кыйбыннадыр
Хөглөп олур, чаннап олур.

Алдын хөлдүн ангыр, казы
Аян тудуп үдөп берзин.
Аалдарында бисти манаан
Амыракка аян тудаал.

Хөрөк, чүрөк кыйбыннадыр
Хөглөп олур, сөглөп олур.

ХОВУ КЕЖИР ХАЛДЫП ҮНГЕН

Хоорун мунган эрес оолак
Хову кежир халдып үнген.
Чүрөк хөрээ дакпыжаан бе,
Чүзүн дилеп далашканыл?

Октаргайның сылдыстары
Орук дургаар чивеннээш-даа,
Оттуг көс дег сеткил девиин
Оожуктуруп шыдавааннар.

Кожагардан кызыл чаактыг
Хоюн харап, ырлап чораан.
Хөйнү бодап куюмнаан бе,
Хөлзөп дүүрөп кымны манаан?

Сыннар кыры туманналып,
Чывар тынып сырыннааш-даа,
Чалбыышталган чүрөк одун
Чавылдырып чадажып каан.

Чүрек уткуй чүрек чүткүп,
Чүгүрүктүн маңын мурнаан —
Өгбелерден ынакшылдын
Өшпес одун хойлапкан бе?

Биче-оол ДОЮНДУП

ФРОНТУЧУ АКЫМГА

Эрткен дайын уржуктары чоорту чидип,
Эвээш эвес чылдар шуужуп эрткен-даа бол,
Бажың сөөгүн чара шаапкан октун изи —
Балаттынмас сорбу болуп артып калган.

Шак ол сорбу шагда чидип экирзе-даа,
Сагыжыңда: частышкыннар, алгы-кышкы,
Уё-човуур, халак-түлек, ы-сыынын
Уттундурбас чыргазы сээ хинчек болган.

Чаалыг шөлге ынаныштыг өнүктөрин —
Чаъс октуг чепсектерин орнун орта
Маска, кадыр тайбың иштин чепсээн туткан
Малчын болуп маадыр ишче шымны бердин.

Тиилекчинин шаңналдарын хөрөөн орта
Дизе кадап, чайыннадып келчик сен чоп.
Тайбың чурттуң шаңналдары анаа немей
Дайынчыны маадыржыдып улам каастаан.

Чуртувустун чараш каазы — чырык хүнде
Чуртталгавыс байлак-шинин — тайбың иште.
Ажы-төлгө үлегерин көргүспүшаан,
Амыдырал дириг чечээн тарыжып чор сен.

СОЛДАТ ЧАГАА

Экии, экии, эргим сарыым!
Эки чурттап ор бис ыйнаан?
Төрөөн чуртта Тывавыста
Төөгүлүг чүү бооп тур, чээ?

Кады тараан ыяштарывыс
Кайы хире өзүп турлар?
Аваң-ачаң кырганныарың
Амыр-менди олурлар бе?

Малдап турар кодан малы
Бажы менди кыштады бе?
Чеже чаш мал өстүрүштүң,
Чеден, сезен азы чүс бе?

Харлыг баштыг бедик Саян
Харылзаавыс шаптыктавас.
Сагыш-сеткил хайныктырар
Чагаалардан чарыштырам.

Төрөөн чуртту камгалажыр
Төлөптиг деп санаттырып,
Солдат өөрүм аразында
Сорук-күжүм немежип чор.

Шүлүк-ырлар аравыска
Чүглүг куш дег ужуп турзун!
Чүрээңейде ынакшылың
Чүден артык быжыг чорзун!

Хүлээлгемни күүсеткештин,
Күжүрүм сээ чеде бээр мен.
Хүннээректээн Кызыл хоорай
Хүлээп алыр чериң болзун!

Артык ХОВАЛЫГ

* * *

Халак, хинчек кылыр эвес,
Кара кускун эдип турзун.
Каргыш салган бажын тутсун,
Катап бодун эргип келир.

Өрү октаан борбак дажың,
Өжешкен дег сеңээ дүжер,
Өске кижиги чажы база
Өөрлөштир сеңээ келир.

* * *

Уязынга кушкаш кончуг,
Уруг менээ черим кончуг.
Куюмналгаш аалым эргинир
Куш-биле дөмсөй-ле мен.
Алаактырып, аргалаан дег,
Алаак шыгы чаагым суйбаар..

Сылдысчыгаи

Олег СУВАКИН

АЯСТЫҢ УЖУРАЛДАРЫ

Бир-де катан
Биетер катан чорупкан бис.
Аяс база,
Аян биле Чечек база.
Угбашкылар,
Алышкылар, өнүк-тала
Уруглар хөй.
Улуг улус он шаа хире.
Удавайн
Улуг-Ойга келдивис он.
Чиндиншеве
Чингистерлинг кара суглар
Хажызында
Каттын хөйүң канчаар ону!
Аяс менден
Алаң кайгап айтыра-дыр:
— Кырган-ачай,
Кызыл-кызыл чинчилерин
Кызыг-кый чок
Кымнар мында дизип каан ол?
— Чинчи эвес,
Чиир кат дийин, кызыл-кат-тыр.
— Амданыпын
Ажыын але, кырган-ачай?
— Ажыг-даа бол,
Ажыктыг кат дийин, оглум.
Чигирлээштин
Чиир болза магалыг-ла!

Хайындыргаш,
Ханды база кылып аар бис.
Шак ол душта
Шагдыр ирей чугаалай-дыр:
— Улуг улус
Ыдык-Каътче үнээлиңер.
Уруглар маа
Ыравайн каттазыннар.
— Аза берзе,
Корга берзе, кайчаар силер?
— **Ажырбас** оң,
Кончук кады артып калзын.

* * *

Аяс биле
Аян ийи чарлыр эвес.
Хөглежип каап,
Хая-дашка тая-тая,
Хөөрежип каап,
Кара сугга дүже-дүже
Эжишкилер
Эрес кирип, чыып-ла чораан.
Чаза тутса
Кызыл-каттар чарлы-даа бээр,
Чандыр тутса
Кызаш кылдыр тоглай-даа бээр.
Хамык өөрү
Өрү шиглей чоктавыткан.
Бичии хуунун
Бир дем-биле долдургаштын,
Кайгал эрлер
Өскээр шиглей базыпканнар.
Озаңнарга
Олар дужуп келген иргин.
Ала-шокар
Амытан оон «сыйт-сыйт!» дигеш,
Сырадыва
Сыг-ла диген. Меңней бергеш,
Дезип чыда
Тептиккештин кээп дүшкеннер.
Аязы-даа
Эрнин дөңгө барып үскен.

Аяны-даа
 Эргээн аартыр барып ушкан.
 Хснертен-не
 Кедергей-ле каткы үнген.
 Көрнү берген —
 Хөглүг Чечек бо-ла турган.
 — Чүге келдин,
 Чүге бисти эдердин? — деп,
 Чемелээрге
 Чечек удур айтырып-тыр:
 — Хөөрүк көргөш,
 Хөлчөк коргуп, дестиңер аа?
 — Хөөрүк ол бе?
 — Хөктүүн але, билир эвес.
 Аян тура:
 — Тудуп аар-дыр, шымдаңар! — дээн.
 Аңаа Чечек:
 — Туттурбас — деп, харыы берген.
 Оозу шынап,
 Улам бедип үнө бергеш,
 Олардыва
 Удур көрүп, кыжыраан дег.
 «Сыйт-сыйт!» деп каап,
 Сыыладыр маңнагылап,
 Кудуруун-даа
 Куураңнадыр чайгангылаан.
 Чөвүн сөглээн
 Чечективе көрүп тура,
 Чөгенгештин
 «Че-че» дишкен. Ынчан Чечек:
 — Кончук акый
 Кончуй берзе, канчаар силер,
 Чанар-дыр — деп,
 Чарлык болган чүвөн иргин.
 — Сээңии шын-дыр,
 Чечек, бистер ыравас бис.
 — Чок-чок, оолдар,
 Чорбас болза кады баар мен.
 — Ындыг болза
 Ырлавыт че, өөрүвүс
 Ыраваан деп,
 Ылап билип алгайлар аан.

Чечек чүү боор,
Черле чазык, орлап уруг.
«Чуртувус байлак,
Чурумал дег чараш.
Ынчангаштын хөглүг мен,
Ынчангаштын ырлыг мен».
Эзим-арга
Өттүнгөн дег чангыланган.
Өөрү база
«Ээ-ээй!» дигип алгырышкан...
Оңгул-чингил
Озаңарны, шырыштарны
Оя-кыя
Ол-бо эртип чоруу ора,
Айыраң чараш
Алаак орта үнүп келген.
Чечектерни
Черле кижип көрүп ханмас.
Челээш-даа бол,
Чергележип черле четпес:
Сарыг-кызыл, ак-көк, хүрөң,
Салбактарлыг, өкпөң, айлаң,
Алдыннанчак, мөңгүннелчек,
Ана карак чылчырыктаар!
Ховаганнын хөйүн канчаар —
Черле мырай чүдөн чараш!
Хойбас, деспес, чалгын чайып,
Чечек баштап чөмнөп чоруур.
Өңнүктөр-даа шурап-дүжүп,
Өөрээнинден кускуннашкан.
Чоокта эзим
«Чоонган бис» дээш өттүнгүлээн.
Өөрү база
Өрү чооктан харыы берген.
Чечектерже
Чечек чүглө караш диген.
Артып калган
Аяс биле Аян чүү боор,
Хораан эвес.
Ховаганнап кирипкеннер.
Аян кый дээн:
— Аяс, Аяс, чүл бо, көрдөн?

Халып четкен,
Карак-ла бо, үпчү боду
Тенден бүткен
Деспес хургүл чүве чыткан.
Аяс тура:
— Анаа чүве шээжил — дээштин
Туразында
Тудуп аарнын кайзы чорда,
Шлштей каапкаш,
Шимчеп ынай болган иргин.
Аяс корткаш,
Алгырыпкан. Аян база
Девидээштин
Дезин ынай болган иргин.
Чечективе
Чергелештир кыйгы салган.
Чечек шөлде
Чечектер чыып халып турган.
Оолдар катап
Оозунга чедип келген.
- - Кандыг мындыг
Кара хөктүг амытан боор.
— Ындыг эвес
Ылап топтап көрээлем че.
Думчуу тандаш,
Дурту чолдак, бүкпүр болган.
Карактары
Кап-ла кара, чинчилер-ле.
Тудар холу,
Турар буду — кайызы-даа
Узун эвес,
Угулчак ак, дыргаа хензиг.
Өөз — даскыр,
Өлезимээр аккыр болган.
Кижээ черле
Хилинчээ чок хире боорга
Ам-на харын
Аяс биле Аян кээп-ле
Чарашсынып
Чаптай бергеш, тудуп алган.
Корткан ол бе,
Хораан ол бе, хенертеп-не

Хөлчок чыырлып,
Көнгүс борбак болу берген.
Тенчигежи
Дээрге чидиг — кадалгы дег.
Аяс тура:
— Кандыг эвес,
Каттан каап бээл, эжим — диген.
Аян дораан
Адыш иштин тө каап берген.
Дозуартыр
Топтап көрүп, кезек чыткан.
Ынчап чоруй
Ылап шенээр дээни ол боор,
Чыдыргаштын
Чылгап чоруй дайнай берген.
Аяс суглар
Амырааштын хөглөп үнгөн.
Оозу катап
Ол-ла черге дүрлү берген.
— Аажок кортук
Амытан-дыр, шимээргеves.
Аян тура:
— Аалга барып азыраал — дээн.
Аяс сөглээн:
— Авазындан чарып каарга.
Аштап өлгей,
Аргазынга чемин чемнен.
Анаа өссүн!
Аңаа Аян чөпшээрешкен.
Ынчан Чечек
Ырлавышаан халып келген.
«Черим каастаан чүзүн-баазын
Чечектерим чаражын көр».
— Оой эжен, оой,
Чараа-чечен, чараа-чечен!
Ону чүгө
Салбайн турар улус силер?
— Чараа-чечен?
— Чараа-чечен ол-дур ийин.
Чаражын көр,
Чаптанчыын көр, чаажын көрдөн.
Чечек ону
Черден оожум тудуп алгаш,

Эргеледип,
Эктин куду суйбагылааш:
— Чана бер — дээш,
Салывыткан. Оозу дораан
Өөрээн ышкаш,
Өпеңнедир чылбыртыпкан.
Чечек ынчан
Черле дөспөс чаны-биле:
— Хоорай чурттуг
Кортукпайлар, чоруур-дур — дээш,
Өөрүндүвө
Өөрүшкүлүг ыңай болган.
Аяс биле Аян база
А ооң соондан халчыпканнар...

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН

ТАНАА-ХЕРЕЛ

Шүлүктээн тоолдан эгелер

Б и р г и э г е

ЧАДЫР ӨГ

Шыяан ам, шаг шаанда
Шыпшың үе болуп турда!

Бурунгунун мурнунда,
Буянный шаг эктинде,
Эртегинин эртезинде,
Эңге тайбың турар шагда,
Ирт, серге мыйызы
Ирип дүжүп турар шагда,
Буга, шарының мыйызы
Буступ дүжүп турар шагда;

Тевениң чолдак кудуруу
Черге дөжөлип турар шагда.
Тениң дагыр мыйызы
Дээрге шаштыгып турар шагда,

Калбак чүвс ховурулгаш,
Хадып-эстеп турар шагда,
Борбак чүвс андарылгаш,
Боду чуглуп турар шагда;

Шара төрө бүдер шагда,
Чаа-чалбак турбаан шагда,
Сүт-Хөл шалбаа турар шагда,
Сүмбер-Уула тей турар шагда,
Ак-Хемниң бажын орта
Ашак, кадай чурттап чораан,
Чангыс оолдуг, хүрөң белиг,
Чангыс кыстыг чүвөн иргин.

Ак-Хемниң бажын орта
Ашак, кадай амыдырап,
Шаңда-биле тудун алган
Чадыр өөнгө чурттап чораан.
Аргазынче ашак үнгөш,
Айын, безин казар чораан.
Аалынга кадай арткаш,
Ажы-төлүн көрөр чораан.

Чадыр өгүң хонган черде
Чалар оттуң орну арткан.
Чаңгыс бени баглаан черде
Сааскан хонар чагы арткан.
Кырган улус чурттап-чурттап,
Кызыл-дустап чоруй барган.
Ажы-төлү чуртун ээлеп,
Амыдырап чоруй барган.

Ийиги эге

ҮШ ХАРЛЫГ ООЛДУҢ АРЫГЖЕ ҚИРГЕНИ

Шыяан ам, шаг шаанда
Шыпшың үс турар шагда!
Угун-дөзүн уктап кээрге,
Кызыл дилги кежи бөргү
Хырайланып төнүп калган
Ушпа кырган адалыг оол.

Алыс угуи сураи кээрге,
Авыралдыг Таңдызынга
Эртсениң-не шайын чажар
Эрге-чассыг авалыг оол.

Ашак, кадай чадыр өөнге
Амыр тайбың чурттап орган.
Бир-ле хүндүс адашкылар
Бир-ле чүве хөөрешкеннер.
Үш харлыг хензиг оглу
Үзсөңдир маннап келгеш,
Хуузунда мынча диген:
— Кулунчактап мунуи көрзе!

Адазы ашак оглуи чаптап,
Алаактырып мынча диген:
— Улуг хүрең бевис турда,
Ундарааш-даа канчаар, оглум.
Үш чылда боозааштын,
Үш чылда долгаткаштын,
Чылан үңгөп өдүп албас
Шыргай арыг ортузунда
Сарыг алаак иштиндиве
Чааскаан базып кире берген.
Ынчаар кажып чоруй баргаш,
Ында төрөөн чадавас боор.
Эр кулунну төрөөн болза,
Эки аъдың болур чадап.
Чаңгыс оолак — чурттуң ээзи,
Чаңгыс кулун — кодан сүзүү.

Күжүр оглу амыраандан
Чүрээ хөөрөп, мынча диген:
— Хүрең бениң кунну турза,
Чүнүң-биле тудуп аарыл?
Узун назын чүгүн чүктээн
Ушла кырган адазы ашак
Улуг кара аптаразын
Ужур бодап ажыдыпкаш,
Алдан кулаш узун дурттуг,
Алыс бажын аргып кагган
Чараш кара сыдымын

Чаңгыс оолга берген иргин.
Хензиг оолак белек алгаш.
Кедергейин амырааштын.
Арыгдыва сыдым туткаш.
Арлы хона берген иргин.
Чылан үңгеп өдүп албас
Шыргай арыг кежир баскаш,
Сарыг алаак иштиндиве
Чаштып чорааш, чеде бээрге,
Хүрөң бези төрүп алгаш,
Хүнге чыннып турар болган.
Эр кулун, хүрөң кулун
Эстеп-хадый маңнап турган.
Авазының мойнундан
Арта халып шурагылаар.
Дээлдигензиг киштегилээш.
Девиржидип турар болган.

Сыдымын ам дүрүп алгаш,
Чылбыртыннай кедеп четкөш.
Самнап турган кулунчакча
Шалба чайган чүвөн иргин.
Күжүр оолдун октаан сыдым
Хүрөң кулун мойнундува
Кире бээрге, дошкун чаннап,
Кизиреди сөөртү берген.

Аргалыктыг мойнунда
Аргаан сыдым кирген кулун
Хөөкүй оолду сөөртүп алгаш,
Хөмө-чаза дывылаарга,
Черниц довураа бурулааштын,
Дээрдиве үнүп турган.
Дээрде сылдыс хоорлуп чаштааш,
Черже тоглап дүжүп турган.

Суг чок черге дывылаарга,
Суглар сыстып келир болган.
Ээр сынга дывылаарга,
Элэзин бооп чуурлуп турган.
Эзим-аргаа кире бергеш,
Эмдик кулун дывылаарга.

Туразында турган ыяш
Турлуп чаштааш, чуурлуп турган.

Кыштың соогу болу бээрге,
Хыраазын хылырадыр,
Чайның изии болу бээрге,
Шалыңын чайтыладыр
Алдан хонук дургузунда
Амыр чокка дывылааштын,
Тозан хонук дургузунда
Доктаал чокка дывылааштын,
Аргалыктыг мойнуңда
Аргаан сыдым кирген кулун
Эвин-чөвүн илередип,
Эки сеткип чугаалап-тыр:

— Ээмниң чаңгыс оглу боорга,
Эр чаңгыс кижиге боорга,
Шаа баргаш, ээ боорун
Чадавас деп бодангаштын,
Арай сени хумагалап,
Аяар-аяар мөөп турдум.
Молдуруун сый октаптар дээш,
Бодум сени кээрге бердим.

Хүрең кулун хуртун боорга,
Күжүр оолак удур шаккан:
— Адамның эки малынын
Арай-ла чаш оглу боорга,
Шаа баргаш, аът боорун
Чадавас деп бодангаштын,
Арай сени хумагалап,
Аяар-аяар тыртып турдум.

Эмер кулун мынча диген:
— Аъдың-даа бооп шыдаар-дыр мен,
Ээм-даа бооп шыдаар-дыр сен.
Аъдың болуйн. Ээм бооп көр.
Атпаң оолак мынча диген:
— Аъдым-даа бооп шыдаар-дыр сен.
Ээң-даа бооп шыдаар-дыр мен.
Ээң болуйн. Аъдым бооп көр.

Хүрсн аътты хөмээштээштин,
Күжүр оолак мунар дээрге,
Оолактыва аъды көргөш,
Оожум сургап, мынча диген:
— Эмдик малды хөмээштепкөш,
Мунуп болбас чүве болгай.
Эзертөпкөш, чүгеннепкөш,
Мунуп болур чүве болгай.

Аъттын сөзүн тооп дыңнааш,
Аъдын оолак чедип алгаш,
Адазынын баглаажынга
Аъдын оолак баглап кааштын,
Адазынын өөнчс киргеш,
Адазындап айтырган-дыр:
— Эмдик малды чүнүн-биле
Эзертээр мен, чүгениээр мен?

Ушкүзгө

АДА-ИЕЗИНИН ОГЛУН ДЕРЭЭНИ

Шыяап ам, шаг шаанда
Шылшын үс турар шагда!

Изин базар оглун көргөш,
Ишти-хөңнү амырааштын,
Адазы ашак улуг кара
Аптаразын ажыткаштын,
Чүс лаң аар өртектиг,
Чүден артык камнап чораап
Хүмүш чүгенин ужулгаштын,
Хүлүмзүрөп орган иргин.

Чарылбас болзун дигештин,
Сапдан ыяш-биле чавылаап,
Бузулбас болзун дигештин,
Булан сөөгү-биле хыраалаап.
Дөртен сес колуннарлыг,
Дөртен сес шавылдырлыг,
Тос каът кудургалыг,
Дордум былгаар төрөпчилиг,

Кыцгыраңлап кангайган
Кызыл чуңгу эзерни
Кызыл дилги кежи бөрттүг
Кырган ашак уштувуткан.

Хөл дег болган көрүштүг
Хөлбсң кара чопагың,
Кара саар кадыг идиң,
Кара торгу кедер тоңуң,
Кара дордум курун база,
Карактарлыг, одагалыг
Кара киштиң кежи бөргүн
Катай-хаара уштуп келген.
Дөнен инектиң кежи-биле
Дөрбөлчиннен туруп өрөөн,
Хунап инектиң кежи-биле
Курбулчунап туруп өрөөн,
Алдып допурзак кымчызып
Адазы ашак уштуп берген.

Чеден теңиң мыйыстарың
Четчелештир бириктиргеш,
Шириң түрлүг көстүр кылдыр
Ширилеп каан, дозулап каан,
Үстүү сагында каастап тургаш,
Үжен улу сиилип кылган,
Алды сагында каастап тургаш,
Алдан улу сиилип кылган,
Кара дөнен кежи-биле
Кадыг кирижин кылып каан,
Кавыпдылап адар-тудар
Кара чазың уштуп берген.

Морзуктуг-Хемниң ыяжың
Боос беге деңнеп кылган,
Кырзалыг-Хемниң ыяжың
Кызыр беге деңнеп кылган,
Хаттаң чаглак, чаъстаң чаглак
Хая баары чердеп үнгөн
Кара-караң казылганнаң
Карты-биле казылганнаң;
Кажан шагдан кадыр-каскак

Хаяларга төрүттүнгөн
Кара эзир чүү-биле
Хадыр кылдыр чүглегилээн;

Чеден кара паштын шоюн
Четчелештир эзилдиргеш,
Сырыладыр каннап тургаш,
Чыккыладыр соктап кылган;
Чарт сөөкке деггештин,
Чамырылбас бүдүштүг,
Эңмек хаяа деггештин,
Эмирилбес бүдүштүг
Кайгамчыктыг согунун —
Каң хожуула огуң
Аптараның иштинден
Адазы ашак уштуп берген.

Шоодуглар болгаш баштактар

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ

МАНА, «ЛИРА»

Өөредилгениң бир сессиязы доозулган.

Чанып келгеш бажыңче эш-өөрүм чаладым. Келбишаан-на эш-өөр Москва дугайын хөөрөп көөрүн дилээн. Чугааны «Лирадан» эгелээр деп шиитпирледим. Таптыг-ла ол үеде кухнядан кадайым бакылап келген чүве.

— Москвага четкеш-ле, оолдар, Лирага четтим — деп чорумда, эргим эжим чем кылыр дээш кухняже кире берди.

Чугаа эгелээн, сула салыпкан оруп тур мен. Кадайым база бир көстүп кээр үеде чугаам мынчаар дынналган: «Лира чок болза, хоорай-суур билбес кижиге ат боор мен ыйнаан».

Эргим эжим аш-чемин столга салып турда, чугаа бичии үстү берген. Шупту олурупканывыста, чугаам уламчыладым: «Мындыг чүве-дир бо, оолдар, чажырбас мен. Лира чок болза аштап өлүр турган боор мен. Ынчангаш Лира дугайын сактып олурарым ол-дур ийин» — деп чорумда, кадайым үзе кирди:

— Шагдыр, ам болзун. Лирадан өске чугаалаар чүвөң чок чүве бе?!

— Чүгө чок боор, эргимим — дээш, улуг төрөөн чуртувустуң төвү, бистерге эн-не эргим Москваның аай-дедир чаптылган кудумчулары, парктары, музей-зоопарктары, спорт шөлдериге, театрлары кайы сен дээш каккаш чыдыпкан мен.

Чугаа орай доозулган. Эш-өөрнү үдөпкеш келиримге, кадайым хая көрнүп алган удаан чыдыр. Чанынга чүгле чыдып алырым билек, менче көрнүп келгеш айтыра-дыр:

— Шагдыр, сээң ол Лира-биле харылзаан ылап-ла быжыг чүве бе?

Ону дыңнааш, ам-на демин кадайымнын: «Лирадан өске чугаалаар чүвең чок чүве бе?»— дээнин сакты хонуп келдим. Каткым мыя бо келген. Оомну чажыраар дээш, хая көрүндүр аңдарлы бээрим билек, эргим эжим шүжүгейндир ыглай берди. Менээ демги Лира дугайында чугаамны чедир дыңнап четтикпээн эжим кээргенчиг болбайн канчаар. Дегийт аңдарлы бергеш, эргимимни чазыктыра бердим:

— Шеңне, бо канчап бардын! Лира дээрге Москвада Пушкин шөлүнүн мурнунда турар, Горький аттыг чечен-чогаал институтундан үш чүс ажыг метр черде турар, мээң чемненип турган кафем-дир. Хоорай билбес кижиге институт чанында болгаш, эптии хөлчок чүве. Лира дээрге кафе ады-дыр ийин.

Чүге-ле ийик, кезек ыт чок баргаш, үнүнүн шынгызы кончуг чугаалай-дыр!

— Чүге демин-не чугаалавадың ынчаш, кижини мунгарадып чүнүл?

Ам-на чүвениң ужур-чөвүн билгенинге өөрүп, эштеримниң Москвага чеде бергеш-ле «Лилага» баар болганын дыңнадып, эргимимге бис база оон амданныг чем чип чедер бис деп аазадым.

Мана, «Лира»!

ӨЛГҮЖЕ ӨӨРЕНИР

Чурттап турар суурувус бичежек. Дөрт чүс-ле хире аразында чурттакчылыг салбыр-дыр ийин. Бичии суурга эптиг чүве— кандыг-бир болуушкун болу бээрге, чонну чыыры амыр. Контора аштакчызы биле почтачы маңнашкан соонда таакпы тыртым чедер эвес, салбырывыска-ла өйлөп тургаш тудуп алганывыс клувувуска чыглы хонуп келир бис.

Оон-моон дарга-бошкалар, чогаалчылар, артистер, лектор сургакчы келирге азы боттарывыс хурал-суглаа кылырда, болур шагын безин айтырышпас, аштакчы Маңмааның, почтачы Янмааның үнүн манаар чаңчылдыг бис.

Бир-ле клубка «Культурлуг кижини деп кымыл?»— деп аттыг лекцияны культура ажылдакчылары организастан. Суурувус эмчизи илеткел кылгаш, эң ылаңгыя чурттакчы чон аразында бажың-балгадының арыг-шеверин сагывас

хирлиг-чамныг чурттап олурарлар барын, чамдык кижилер ай-айы-билс чунар-бажың эжинин безин ажыдып көрбээнинден эгелээш, суурувуска культурулуг амыдыралды тургузарынга чугула хемчеглерни алырын сүмелеп, негеп, солун чугааларны дыннакчыларынга чугаалап берген. Кымга, кымга, а эмчиге суурнуң байдалы илдең-не болгай. Неделя санында өг бүрүзүңге кире дүжөр улустарның бирээзи — бистин эмчивис.

Илеткелдин дээштиң ол ийикпе, чамдыктарывыс донгайып алган-даа олурары бар, чамдыктарывыс «шын-дыр», «шын-дыр» деп деткээни-даа бар бис.

Эмчинин чугаазынга хамаарышкан саналдар хөй болган. Эш-өөрнүн саналдарындан: чангыс суур чурттугларывыс суурунга культурулуг амыдырал тургузар дээш чүткүлдүүн, кижин бүрүзүнүн күзели чангыс болуп турарын билип алдывыс.

Хурал-суглаа болурга черле санал бербейн барбас Санчай дарган туруп келирге, улустун шимээни чидип, ыржым барган. Билір-ле болгай бис, Санчай дарган санал бере бергенде дорт, чедингир чижектерлиг болур: ижин-кара чок экини эки деп, бакты бак деп, каразын кара чартыынче, агын ак чартыынче чыскаап тургаш сөглээр ирей-ле болгай. Хары чеден чоокшулаза-даа, дөжү-масказын холдан салбаан, ажылдап-ла чыдар.

Мал чеми белеткелинге киришпээннерни: «Мен салбырывыс үүжезинге 10 тонна сигенин хүлээттим» — дээш, арагачы, тоянчыларны аттарын адаар (ооң арага-дары ишкенин кым-даа көрбээн), өөредилгези, чуруму багай ажы-төлдүг ада-иени: «Мен оглумнун оглунун кичээлинге олурушкаш билдим» — дээш, бодунун мөзүлүг амыдыралынга үндезилээш санал бээр ирей чүве. Арай-ла оозун хөөреди кааптары кончуг кижин.

Бо удаада ол база хөлүн-даа часпайн дүжүрүп тур.

— Аравыста, эң ылангыя назы дөгүй берген херээжен улуста чунар-бажыңче бажын суп көрбөстээн кижилер хөй бооп турар — дээш, дескиндир хойларын ончалаан малчын дег көргүледи. — Ындыг чорук — эргинин чыдып калган артышкыны, назын дөгээн улус харын аныяк өскөнгө үлгерин көргүзөр ужурлуг — дээш, бодунун үези кырганнарны салба-ла шүгүмчүледи.

Улустун хөй кезин чанчыл ёзугаар «шын-дыр, «шын-дыр» дишкен, кезек кижин донгая берген баштарын эгин кырында чая азып каан дег олурлар.

Санчай дарган шөлзэн олудунче олуруп бар чорда, ырымны эмчивис үрепкен:

— Санчай дарган, силер сөөлгү катап кажан чунар-бажыннаа силер?

Олуруп чыткан дарган тура дүшкеш, эмчизинче эргилдир көрнүп келди. Ооң девидээни илден, зал иштин эргий көргөш:

— Харын аан, эмчи, менден айтырыынар база шын-дыр. Черле ынчаш суурнуң ашактары чугаалажып турар-дыр, аныяк өскөндөн аңгы, улгады берген кадайлар чунар-бажын барбас деп. Менде чүү боор, ажылым ындыг кижидир мен, бөгүн чунуп аарымга-даа, эртен дөмей-ле кара хөө, маслалчар болур. Ам харын чунар-бажыннап эгелээр мен — депкеш, дегийт олур дүштү.

Клуб ишти ону дыңнааш чир-шоң барган. Санчай дарганның шүгүмчүлелинге өрүмнөдип турганнар кочулажып: «Санчайны эмчи ёзулуг-ла билзэн үзе шаапты, ам саналдаарын соксадыр боор»-даа дижип турдулар.

Өөрөнгөн чанын канчаар, өртеп каар эвес, баглап каар эвес, Санчай дарганның көскү карактары бирээни-ле көрүп каан боор, ооң биезги шүгүмчүлөлдиг үнү оон-даа чидигленген, ам мырыңай хөл хамаанчок, өдүрзөн часпастаан. Чүглө санал бээр мурнунда мындыг эге сөстүг апарган:

«Амыдыралга өлгүжө өөренир херек, эштер! Чунар-бажыннааш кел чыдырымда, азы чунар-бажынче чунуп бар чыдырымда мындыг чүвө болду...» дээш, эгелээр болу берген.

Санчай дарганны улус «саналдаар», «өттүр көөр», «өрүмнээр» дээш шолалавазы-ла чок, а ол суурнуң чонунга чагыын чагып чурттап чоруур: «Амыдыралга өлгүжө өөренир!»

Эдуард ДОНГАК

«АЖЫЛГЫР» УГБАЛАР

Директорнун хаалгазынын аксында азып каан электри коңгазы бо удаада узуну аажок эде каапты. Анаа эвес кыйгыртышкын-дыр деп чүрээм эндевейн барган.

— Ажылдакчыларны шуптузун чалап кел! Чангыс-даа

кижи арттырбас сен — деп, чүгле көстүп келирим билек даргам чугаалады.

Үргүлчү-ле будумайлап олурар, амдыы чылын пенсия-лаар угбайга бир дугаарында дыннаттым.

— Директор өрээли оранчок ырак. Аскак-бүскек бутка халалыын. Ам чанар дээш дыштанып олурган кижиге мен. Уё! Уё! — дээш, кадам шагынче көрдү. — Аныяк кижиге-дир сен, кызым! Мээң чүге херээмни дагын билип кел!

— Шуптузун келдирти. Чангыс-даа кижиге кагба диди, угбай. Чугула херек болгай аан.

Даргавыстың делгем өрээлинде салып каан сандайлар-ның чангызы-даа хос чок. Дарга чээрби шаа четпес ажыл-дакчыларын бүдүү ончалай шаап алган. Шуптузунун ажыл-дап олурар сандайларын ажыл шагы доозулгуже чедир ээлеп олурганынга дыка-ла сөзүңдү ханды ышкаш. Ол хөрөөн хөглүү аажок ажыдып алган:

— Силерни мында чыып алганым ужурду мындыг. Өөрүнчүг медээ эккелбээнимге буруум миннип каайн. Дыштаныр хүннерде хоорай чоогунун совхозунга дузалажыр улус-тур бис. Картошка ажаар. Биске үш га онаажып турар. Даарта куш даң бажында маңаа чыылган турар бис. Барып албас кижилерни баш удур тодарадып алыр-дыр бис. Кымнар барып шыдавазыл? Туруп келгеш чылдагаанын чугаалазын — дээш, даңзылыг саазынын көдүрүп келди. — Азы шупту чоруур болдувус бе? Кончуг эки-дир — деп, ыт чок олурган ажылдакчыларынче көргөш, ол хүлүмзүрө каапты.

Улуг экономист Қалзанмаа Частыповнаның арны хуула берген туруп келди:

— Молдурга Бораевич, кадыг ажыл кылып шыдавазымны билер болгай силер.

— Ийе! Ийе! Адыңарны ап кааптым. Уттуп алдым ышкажыл. Буруулуг болдум, Частыповна! — дээш, дарга даңзыны шыйыптарга, саазыны безин орлу берген.

— Мен эңир чылын шеф чорааш силерниң куду-чайыңарны үндүргөн болгай мен. Далып калдым чоп! — деп, улуг бухгалтер хүлүмзүрүүн харам чокка сы базыптарга, дарга база аңаа ыт-даа чок чөпшээрэжиң, даңзыдан оң адын ап каапкан.

Оон өске кижилер шупту чоруур болган. Будумайлаар угбай безин ажылдаан улуска чем кылып, поварлаар. Суббота, улуг-хүнде шеф баар кижилерниң ады кирген даңзыны дарга менээ ап берген.

— Секретарь бо таварылгада директорнун он холу боор чүве болгай, шефчилерниң бригадиринге сени сонгуп тур бис — деп мындыг.

Кежээге чедир шырбайгаш, каскан картошкавысты овааландыр чыыптывыс. Ажыл төнери билек чамдык кижилерни дачазынга чедирер апарган. Ынаар хаптывыс. Аңаа келгеш, кайгай бердим. Улуг экономист биле бухгалтерниң дачалары кожа чүве-дир. Олар дүжүртүп алганы кара-хөргүнүн дачазынче дажыглаан турлар. Улуг-ла чалгыак хүүректерни тудуп алгаш, довурак эжиң турда көөрге, эл үскен бугалардаа сагыжымга кирген. Артында чүвүрлерин безин дөңмек орту чедир дагдынып каапкан. Кедергей-даа ажылгыр угбайлар барды.

КЫМНЫ ШҮГҮМЧҮЛЭЭРИЛ?

Ыяш болбаазырадып кылыр фабриканың бир цегинин ийи ажылчыны чапсар аразында чугаалажы берип-тир.

— Дүгер! Сени бистиң дарга-бошкаларывыс дүкке-чамга дээспес-тирлер. А бо Шаңгыр-оолду чүге чер алыспазыл? Ажылдаары дээрге өлүр-баарын безин билбес кижидир.

— Сээң ооң шын. Мени көрден. Ажылдаан болуп элейнип турза-даа, шаңнал-макталдан дүшпес. Ында бир чажыт бар чүве.

— Чүү ындыг чажыдыл ол?— деп, бирээзи үзе кирген.

— Хамык ужура саналда. Шаңгыр-оолду кайгаар мен. Хуралга санал бергенде четпестерни салаа базып санап туруп бээр. Барып-барып мастерни, цех начальнигин шүгүмчүлээр кижиге ышкажыл. Мен ышкаш, бистиң аравыста ийи-чангыс арага-дары ижиңтер, ажыл үзүптер кижилер сойгалазар. Хамык херекти оларже чуу кагаш турар болзар эки.

— Мен бодаарымга, Шаңгыр-оол чүгле шынны чугаалаар кижиге. Мастерниң четпезин айтыптарга чүү канчап баар боор — деп, эки адырлыр хире эвес апарган.

— Ол чүнүл? Хем келдейип, чон чолдая бербезе-даа, ботка багай ышкажыл — деп, Дүгер база тоор хире эвес.

— Ча, ынчап, дээп чадап турбайн дорту-биле чугаала-выт, Дүгер!— деп, эки ам мырыңай чанныр чыгыс дилей берген. Оозу шөлээнин ажыглап, бодунун кажар аргазын бирден-бирээ чокка тө каап берген.

— Ам билип ал! Цехтин удуртулгазын шүгүмчүлөөн херек чок. Эрге-дужаал чок кижилерни изиг көс-биле кам-хайыра чок чидиртип турар. Боданганы ботка херек, эш. Ону хаайыңга керттип ал.

Кангы дараазында болур хуралды четтикпейн манап эгелээн. Аңаа кандыг шүгүмчүлөл кылырын, ону кымче углаарын баш удур бодап алган. Артында Дүгөр ышкаш ийн катап санал бээр деп быжыы-биле шиитпирлээн. Шангыроолга чагыын бээрин база утпаан.

АЧЫЖЫ РОМБИК

Бирги класстан эгелээш сести дооскуже чаңгыс партага олуруп келген эжим Чаңнаар-оолга бөгүн таварылга болуп ужуражы бердим.

— Хөөкүй Дүвүрөннигге барбаанымдан бээр дыка-ла үр апарды. Сураан дыңнаарымга Дүвүрөнниинде-ле хевээр дээр. Кандыг эртем-билиг чедип кааптың мон!— деп, амырмендивис шала-була солушканывыс соонда Чаңнаар суг салба чаңнап кирипти.

— Сестин сөөлүндө училищеге тудуг мергежили чедип алдым. Ам-даа колхозумда тудуг кылып чору-ла мен.

— Хупурай бер! Дүвүрөннигге дужап-баглап каан эвес. Өскээр өөренип, хоорайга чурттакас чөгөнчиини! Өлгүжеге чедир балды тудуп алгаш соктааттынып чоруур дээн бе? Мени көрден! Бир институтту шагда доостум. Ам бирээде база бот-өөредилге-биле өөренип тур мен— дээш, пиджыгында дээди өөрөдилге чери дооскан деп ылгавыр демдээнче айытты.

— Эр хей!— дээш, Чаңнаар-оолдун холун туттум.

— Мээн моомну чаңгыс сен-не чуушпаан боор сен. Та-ныш-көрүштерим менээ байыр чедирип шаанга киирген. Эжиңниң чедишикинин бир шилден чара шаапкаш чуулам— деп, кижим мындыг.

Дүвүрөннигнин кара суундан кадыргы холдап өскөн эжиниң ындыг чедишикининге канчап өөрүвес деп мен. Чымчак арага үзе кудуп турар черге кээп, чем чагыдып алгаш, бир-бир дашка чымчак арага чагыдып алдывыс. Дашкаларывыс чүглө божудуптарывыс билек, бистин үе-чергевис ийн кижки кирип келдилер. Чаңнаар-оол оларны көрүп кааш, хөрээнде хүрең-кызыл ромбигин дуй тудуп алды. Кирип келген ийн кижки бистин-биле мендилешкеш, чанывыска олурупкан.

— Шаандакы чангыс классчым. Дүвүрөң тайгазынын дүдүскектиг сыннарын теп өскөн кижиге — дээш, Чаннаар таныштарыңга тайылбырлаан. — Көдөөдөн келген эшке хоорай көргүзөйүн — деп немээш, ол чорупту. Мен база оон соо-биле үнүптүм.

— Кожаларым-дыр ийин — деп, кудумчуга үнүп келгеш, Чаннаар-оол чугаалады. Ол оң талакы колдуумдан чедипкеш, парк аксында пиво садыыңга эккелген. — Хөй-даа эвес-тен. Шөлөөн черге таптыг хөөрежили.

Ам канчаар, эштиң чагы-биле шиштөөн эътти-даа, пивону-даа чагыдыптым. Шил дашканың эринин ажыр хөөрөп турган көвүктү үрүпкеш, чаа-ла бир пакты ажырып чыдырымда, херээжен кижиниң үнү сүрлүг дыңналган. Чаннаар-оол артында серт диген.

— Бо канчап барган улус силер, дуңмам! Аалым иштиниң ромбигин силер ачылап алган болдуңар. Чыл чеде берди ышкажыл. Хоорайга келгеш, силерни тыппас кижиге-дир мен. Аалым иштин көргөш дезде бээр улус-тур силер. Эккелинер! — дээн соонда, херээжен кижиге эжимниң хөрөөндө хүн херелиңге кылаш кылдыр чайнап чоруур ромбигин боду-ла чеже берген. Ортузунда ноталар демдектери чуруктуг, хүрен-кызыл өңнүг ромбик. Ачыжы ромбик...

Василий МОНГУШ

ЧАРГЫ-ЧААЛЫ ҮНДҮРБЕЙН...

Хөлчүктүгге душчуп келгеш,
Көрбээченнеп эрте бердин.
Өске кысче чайлы бергеш,
Өскээр көрнү берген чордун.

Каар болза кааптар сен,
Халбактанып туттунмас мен.
— Хайыраан бот! Халак! — дээштиң
Каа-Хемче халывас мен.

Карала дээр аът болза
Кастай тырткаш, баглап алгай.
Газик дээр чычаан болза
Гараж туткаш, тургузуп каай.

Дугуй чокта «Волга» хоржок,
Турган черден шимчей албас.
Тура чокта душтук хоржок,
Туткан холу сула болур.

Чаргы-чаалы үндүрбейн
Чара базып чоруй бараал.
Болбайн барган күзелимнин
Боодал чечээ хадый берзин...

МИННИП АЛЗЫН!

Күнзеңмааның хүннүгжүзү таан-даа кончуг,
Күжүр ашаан бир-ле кижээ чыпшыра бээр.
Каржы дылы, карбаң холу Өлчей-оолду
Каш катап халактаткан — санаттынмас.

Хөөкүй Өлчей ыт читкен, кыймыш дивейн,
Хөлүйгештин кулаан кыскаш, олуруптар.
Барымдаа чок актыг черге карадаткаш,
Бажын барык калчанайтыр чулдуртуп каан.

Ээлчеглиг хүннээшкинни шыдап эрткеш,
Эртенинде күжүр Өлчей караш диген:
Дерзиг хемде даайы болур Делег сугже
Дезе бергеш, кадарчылап артып калган.

Хүннер эртип турза-турза бир ай ашкан.
Күнзеңмааның сагыжы шуут саарзыкталган.
Эргим ашаам суурда чедип келген боор дээш,
Эрткен-дүшкен улустардан айтыргылаан.

Контораның хаалгазын амыратпас,
Кара-Сал дээр директорга бо-ла келир:
— Өлчей-оглум сүрүп эккеп беринер!— дээш,
Өңөйндир тормоз чокка бадырыптар...

Демгизи шуут шыдап чадааш, херек кылып,
Дерзиг хемде Делег сугга четкеш келгеш:
— Барбас мен дээр кара шору кижидир он,
Баглап алгаш, эккеэр эрге менде чок — дээн.

Эдеришкен эргим эжин хүндүлөвейн
Эът оорлаан эник ышкаш эттеп соктап.
Хайыра чок куду көрүп бастып чорааш,
Кагдыртыпкан шорuzu ыйнаан — миннип алзын!

КАНЧААРЫМ ОЛ?

Аажок чараш чечектерлиг сава туткан
Аныяк кыс мурнумга бо базып орган.
Кыды-биле шала далаш эртип чыткаш,
Кылчаш дээрге танып кааптым: Оля болду.

Адын дыннаан, арнын көргөн боордан башка
Алыс ханы танывазым уруг чүве.
Чечээн туткаш, чурттап турар бажыңынга
Чедиржип кааш, байырлажып холум сундум.

— Аалга келгеш, куруг үнер эпчок болгай.
Ажк шайдан ижиптинер, киринер — дээш,
Часкы хүн дег хүлүмзүрээш, менче көөрге
Чаактарында сыртылааштар көстүп турган.

Макаронну, колбасаны, печеньени,
Вареньени, помидорну чооглап оргаш,
Хөнекте шай доозулгуже аравыста
Хөөрешкеш, намдарывыс коптардывыс:

— Алыс чуртум ырда кирген Мажалык ол,
Авам, ачам, акыларым ында хевээр.
Улуг угбам Омскиге сургуул дооскаш,
Улуг-Хемде өглүг-баштыг чурттап чоруур...

Он бир шакка чээрби минут четпейн турда
Оля-биле байырлашкаш, чорупкан мен.
Хаалгада квартира дугаарынче
Катап-катап топтап көрүп канчаарым ол?..

БИЕЭ ХЕВЭЭР

Сандай буду септеп оргаш,
Салаам чүзүн кыйыпкан мен.
Чанывыста инженер кыс
Шарып бергеш, чоруй барган.

Хоюг чымчак салаалары
Холумга шуут дегбези кай...
Чүсте балыг бүдс берген.
Чүрээм балыы бисэ хевээр.

Ону канчаар экиртирин
Ооржак кызы чааскаан билир...
Салаам база кыйып алгаш,
Шарыдар дээш баар чоор бе...

ЭНДЕГ

Чаап-даа турда тоовайн,
Чадаг-даа бол муңчулбайн
Чангыс-Хадың алаагында
Сарыым сугга баар чордум.

Хаттан, сооктан чалданмайн
Қатангылай кеттинипкеш,
Қарам эштиң аалыңга
Халдып чеде бээр турдум.

Қүдээлээн оол келген дээштиң
Хүндүлээри хөлчок улус:
Борбак хырным шаа-биле
Воджаны чооглап чордум.

Қудавысты дүжүрер дээн
Хуусаавыс чедип орда
Улай ишкеш, ужуп калгаш,
Улуг чудум көргүскен мен...

— Арагачы кижиг-биле
Амыдырал тутпас мен!— деп,
Бүтпейн барган ынакшылым
Бүрүнмаа мээ дорт сөглээн.

Дагны көрбейн эдээм астып,
Далажыпкан кончуумну але:
Электен-не куттунупкаш,
Эндеп алган кижиг болдум.

Аал кадып чурттай бергеш,
Ажы-төлден төрүп алгаш,
Ам кээп пактап турган болза
Ашаан кайын сывыртаар деп?..

Игорь ИРГИТ

**ПАГА БИЛЕ
АЙЛАҢ-КУШКАШ**

Айлаң-Кушкаш пага-биле
Аажок эптиг, таныш иргин.
«Аалдажып, үнүп-киржип,
Аралажып чоруулу»— деп,
Эжишкилер бир-ле катап
Элчиннер дег чалашканнар.

Аргазындан ужуп үнгеш,
Айлаң-Кушкаш тулаага кээп,
Пагазынга аалчы болуп,
Бажыңынга чеде берген.

Эжи аңаа хөлчок өөрүп,
«Эртип көр...»— деп, чалап чорда:
«Анчың-анчың! Үен-даян
Артистериң ыңай үндүр.
Эдеришкен эжи безин
Элдеп-эзин, ойлук чок!»— деп,
Пагажыктың кадайы-даа
Бар-ла шаанче көскөп үнгөн.

Эжишкилер кулак кызып,
Эдеришкеш ойлап үнгеш,
Айлаң-куштун уязынга
Аза-муна халчып келген.

«Чүдээн, чүдээн! Аа богда,
Чүү деп куртун сөөртүп келдин?

Ылчыргай көк чанагажын
Ыңай үндүр! Алгаш чор!— дээш,
Айлаң-Куштун алган эжи
Аалчыны сывыртапкан.

* * *

Кымдан кым-даа дора эвес.
Кым-даа кижээ өңнүк херек.
Кижиги бүрү чаңгыс бодун өрү көрзө
Кирер туржук, базар-баар чер кайын тыптыр.
Дөгеревис думчук борап, сенчиленип,
Дөрт-ле хана кулдары бооп артып каай бис.

АСПАН

Албан-дужаал чедип аар дээш
Аспан аажок шырбайыпкан.
Артык-дудуу сөс-даа этпес,
Артында-ла шураваस्ताан.

Оон эрткеш даргаларга
Оожум-топтуг чанын чаңнап,
Анаа-ла хей каттыргылап,
Авыяастап чаңнагылаар.

Дарга-бошка бүрүзүн-не
Таарыштыр мактагылаар.
Байыр-чыскаал санында-ла
Бажынынче чалагылаар.

Кызып тургаш амдыы аспан
«Кырындыва» үнө берген.
Аспанны ам Аспан дивес,
Адын безин адаарындан
Амытаннар коргуп, сестир,
Анаа-ла бир «ович» дээр.

МАКТАНЫКЧЫ КОЙГУН

Койгун бир хүн
Кожазынга чеде берген:
«Мээң арым эн-не улуг,
Мээң кокпам эн-не узун.
Мен дег чараш,
Мен дег дидим амытан чок!»

Кожа койгун чугаалап-тыр:
«Дилги сени дүүн кежээ
Дилеп, каргап, кончуп чоржук.
Кокпазынга кедээр-дир дээш,
Сээң арың иштиндиве
Сени хайып кире бержик».

Койгун аңаа ыды чидип,
Коргуп-сүртеп сымыранган:
«Орайтааны кончуг-дур, эш,
Оода сеңээ хонуп алыйн».

«Мажалык»

Василий ХОМУШКУ

ШАРЛАН

Кадыр каскак хөрээ черде
Казылганныг көшке кыдыын
Каастай үнген шарланнарны
Хүлүмзүрээн, уран-шевер
Күстүн холу суйбавыткаш,
Хүн дег өңчө хуулдурупкан.

Ээнзиргей эзимдиве
Эргий көрдүм — кударанчыын.
Өрт дег кыскан шарлан харын
«Өөрүшкүлүг, хөглүг бол» деп
Шыпшың шыпкан эзим кежир
Сымыранган ышкак болду.

Анатолий МОНГУШ

ТАЙБЫҢ КУШТАР

Чанымга кээп чалгыг кырлап, эштип-ойнап,
Чалгыннарын чада салып, силгиттиниң,
Чодураалыг эриктерже мөгейгилээн
Чоргаар алдын богаалыгнын чаражын аа!

Өдүрөктер чалгыгларга чайганырга,
Өпей ырны авам маңаа ырлаан болза!
Төрээн Хемчиим куштарынын чараштарын!
Дөрт-ле харлыг оолдарымга дөмөйлерин!

Оорлап ацнаан тэтчеглекчи оруун дуглап,
Оранымның байлак-каазын камгалаар мен.
Хостуг-шөлээн эштиңер-ле, тайбың куштар
Хомус ойнап, хөөмейим салып берейн.

Чаш-оол КУУЛАР

* * *

Кудай бүргеп, хүннүң караа көзүлбестээр —
Кудараксап, бодум «булут тырта бээр» мен.
Ынайымда бертип алган ооруум база
Ыстап-шылап, шугулум-даа хайныгыксаар.
«Багы арлып» кудай-дээрим чырып келир,
Баштак караан хүнүм менче баскылай бээр.
Могаттыңган чаштан мерген часкарлыр мен —
Бойдустуң бир төлү болгаш, ындыг мен бе?

Чоокта-даа, ыракта-даа бир-ле кижиги
«Чорткан-дыр» деп дамчыр чугаа дынналып кээр —
Төрөл чыды турар байтык, танывас бол,
Дөмей-ле мээ ажыг-шүжүг дээп эртер.
Оолду азы кысты ие божуп алыр,
Олчазынын дугайында медээ тараар.
Шуут-ла бодум кежним ышкаш, өөрүүр мен —
Чуртталгага ынак болгаш, ындыг мен бе?

Чүлдүм МОНГУШ

АЯН-ХЕМИМ

Чойган, шиви, пөштер болгаш
Чодураалар, каттар шыпкан
Чолдуг кежиң аразыңга
Чоргаар хөглөп өстүм, хемим.

Онмас чечээн, оѳдун сүзүп,
Оясталып, андаштанып,
Девээлерлиг шыктарыңга
Депкиленип өскөн оол мен.

Өскөн хемим, өлчей-кежим,
Өргүн чонум, силерлерге
Авамга дег чоргаарланып,
Алгап чор мен, Аян-Хемим.

Сергей КҮЖҮГЕТ

КЫЗЫЛ-КАДЫМ

Чаражымнын шырайында
Чаагынын долбаны дег,
Тайга сында мөнгө тудуш,
Таан чараш ынак кадым.

Эриннери кызылгыр кыс
Эргеленип, ошкаан ышкаш,
Төрөөн черим кежии болган,
Төнмес байлаа кызыл-кадым.

Судак суглар унун дургаар,
Судалынар чаңгыс хемде,
Борбак кызыл сыргалар дег,
Бойдус каазы ынак кадым.

Шевер-оол ООРЖАК

БИЧИИ ООЛ БОЛГАШ ДЭЭЛДИГЕН

Ынчан чайның башкы айы ортан чеде берген үе турган.
Өл-чаъс чаап; хемнер дажываанда чайлаанга чедип аар
дээш Арбактың аалы, совхозтуң өске хойжуларын мурнай
Час-Адыр бажынче көжүп үнүпкен. Чер ара ийи хонуп чо-
рааш, Бажын-Кескен тайга баарыңга чайлагга хонуп алган-
нар. Арбак ынчан сес харлыг турган. Ол хиреде оолдар

чайлагга барганда хой кадарар, эмдик молдургалар өөрөдип мунар, оон ынай балык-байлаң дээш олут орар эвес.

Час-Адыр бажының дамырак кара сугларынга ол үсде балыктын хөйүн, хөөрем кижиге болза кочал-биле узуп алыр деп чугаалап болур турган. Ээремнерде балыктар чемпей бергенде көөрге, пашта соолдурган тараа-ла.

Аалы чайлагга баргаш алды-чеде хоша бергенде, бир эртен Арбактын авазы инектерин саап доозупкаш:

— Бызааларыңны үстүү чайлагга чедирип каг, огдум. Көгүңүң үнгени хөлчөк чораан, оон ыравас олар — деп ай-былаан.

Арбак ол-ла чоруткаш, балыктаар деп шиипирлеп алган.

Хүн Бажын-Кескен тайганың кырындап хөөрөп үнгөш, Час-Адырның чаа-ла оыт-сигени, чечек-чимизи чечектелип орар чайлагларын, чайгы бойдушту эргеледип, чылыдып келген. Арбак бызааларын сүрүп алгаш, ында-мында чечек баштарынга хонгулаан ховаганнар сывыртап ойнап чорааш, ам-даа аал хонмаан чайлагга чедип келген. Бызаалар чайлаг оыдун үңгүй-ле бергеннер.

— Чаа, чарашпайларым, маңаа оыттап хүнзеңер — деп чугаалангаш, Арбак хемче чүгүрүп-ле кирген. Ээремче агын кирген кара суг белдиринге келген. Шак бо доңмас кара суг аксынга дунчулап кыштаан хөй балык суг дажываан болгаш, ам-даа чазылбааны ол боор оң. Балыктын хөйү ээрем дүвүнде сай көзүлбөс, кара булут дег оожум көжүп турган. Эрик дургаар эптиг чер тып алгаш, эл адаанче Арбак холун сугарга балыктын хөйү шуут чииртим, чудурук сынар черчөк чыгыы болган.

Улуг кадыргылар оон адыжынга сынмас боорга, шавагаларны уштуп октап эгелээн.

Шыырак дээн кадыргыларны Арбак суйбагылаарга чаажы кончуг болгулаан. Оон адыжын база-ла балык деп бодаары ыңдыг чүве ийикпе. Оол бир улуг кадыргының чакпазын өрү суйбааш танаандан айтыр салаазы-биле илбектепкен. Шалбалаткан молдурга дег дошкун, кончуг-даа шыырак кадыргыны ушта соп эккелгеш, ол-ла хевээр эрикче шураан. Арбактын ырыктааш чүвүрүнден бир-ле чүве сегирип алган ышкаш болган. Дадырт дээн соонда ону илбектепкен кургаг тал будуунга оолдун ырыктаажындан адыш оюу хире пөс үстүп чыдып калган. Оон кадында улуг улус чодазы дег чоон, сарала кадыргы кудурук чакпазы-биле оолдун арнын орта шавылаарга дажыпкан чүве-биле дөмөй карактары далып турган.

Арбак адыр тал сыйып алгаш, балыктарын аалга аппаар кылдыр дискеш, ол хаактын уштарын дүйе баглап каан. Балыкчынын кырында дээлдиген дескинип, аажок ыянгылыг кылдыр киштей каап чоруп турган.

— Мээң кадыргыларымга шоглава, дээлдиген!— дээш, Арбак дээрде кушче бичин чудуруу-биле кыжангаш, сугга сы тудуп алган орбак ырыктаажы биле балыктарын ажиттай шыва салып каан. Ам-даа каш кадыргы тудуп алыры-биле эл хозуп холдап кирипкен.

База бир шыырак кадыргыны танактапкаш, ковайып орда дээрден хат-шуурган хингейнип, сыгырып баткан дег болган. Көөрге оон кырыңче кара даш ок дег сыгайнып бадып орган. Арбак бажын холдары-биле дуй тудупкаш чыда дүшкен. Черге пет дээн дааш үнген соонда, шүүрге-дээн дээлдигенниң чалгыштарының даажып Арбак дыннап каан. Оол туруп келгеш өрү көргөн. Дээлдиген күштүг буттарында теп алган олчазын көөргөткензиг, Арбакты бир дескингеш кара эзимче углай, «дылдый хоок!», «дылдый хоок!»— кылдыр киштевишаан, ужуп бар чораан. Ынаар куу сыра бажында оон оолдарлыг уязы бар-ла болгай. Авазынга аппарып бээр дээн кадыргылары дээлдиген оолдарынга чемиш боорун, оон артык орбак-даа болза ырыктаажып балыктар-биле кады алзыпканын бодап келгеш, Арбак дыка хомудап, ыглай каапкан.

Хүн дүш ажып турган. Арбак балыктаарда ырыктааштан өске хеп кедер эвес. Ам чүгле исден төрээн үчүген чанагаш оол ээн чайлагда кылаштап турган.

Бызаалары шынап-ла ыраваан боорга Арбак эрткен чайын маңаа чайлаан малчынның өөнүң орнунга кылаштап келген. Кургаг пөштү чугаладыр чазап тургаш, дөрт өргөн кырында кылган ыяш орун турган. «Борта өөн тигер малчыл кончуг кажар кижидир. Ам көжүп келгеш өөн өглөп-терге удуур орну белен турар» деп оол магадаан. Соок сугдан балык холдааш шагзырай бергени ол ыйнаан, Арбак орун кырынга ойталап алгаш чыдарга хүн чылыының тааланчы кончуг, ону эргеледип, өпейлеп-ле келгензиг апарган.

Арбак удуй хона берген... Оон кырында дизиг долу балыктар болгаш чүвүрүн теп алган дээлдиген бо дескинип турган.

— Ырыктаажымны, октавыт, дээлдиген! Аалымче шалдан, чанагаш канчап чанар кижиди мен, авам кончултар.

Ырыктаажым октавыт, дээлдиген!— деп, Арбак кыйгырган. Дээлдинген чоргаар дескинип, дыйыладыр киштей каапкаш чугаалаан:

— Чаражынны, Арбак, эът-кежиң хүнге додуккан. Бопугур хүрең чаактыг оглун авазы кончуур боор бе? Эрес эрниң олчазы-биле бөгүн оолдарым тоттуруп алыр мен. Ырыктаажынны бодун кээп ап аар сен, оол!— дээш, дээлдиген көк дээрни хөлбеңнедир каттырбышаан, эзимче ужуп чоруй барган. Хоранныг кулугур боор дээш, Арбак дээлдигенниң соондан сүрүп маңнаар сагыштыг тура халааш уйгузундан оттуп келген. Ооң чанында чүөктүг шары четкен ашак кижи хидинсейндир каттырып турган.

— Ха, ха, ха! Хүнге дөгеленип чыттын бе? Чүвүрүн дүрген кет, дөө ол уруглар көрүп кааптар. Ынчангаш бо шарының бурундуундан тут, оол — деп, чаа көжүп келген хойжу дүште-даа чок айбыланып турган. Арбакта шары бурундуу тудар харык кайда боор! Бора аътта ушкаштыг, бодунуң үези уругларны көрүп каапкаш, ыаш орундан дүже халааш, шарыга ажытталбышаан хем эринде талдар аразынче дөзип бар чыткан.

— Чанагаш оолду! Оо, аа, шалдан оолду!— деп, уруглар кускуннажып-ла үнген. Арбак чаш хаактар аразынга четкеш олур дүшкеш, ыглапкан.

— Э-эй, Чойганмаа, Чодураа! Бо шарының бурундуун тудунар, чүөк дүжүрейн!— деп, хойжу кыйгырган. Арбак карааның чажын чоткулай каапкаш, харап көөрге уругларның бирээзи каттырар дээш аъдындан чайлып кээп дүшкеш, бирээзи тынын салыптарга оъттай берген аъттын челинден сирбектенипкен каттырып орган. «Эх, сени кулугурну канчаар эвес мен, дээлдиген!» деп кыжанмышаан, аалынче чаштына аарак чаныпкан. Арбак аалынга келгеш, өг артынга кедеп чедип келгеш, бедик сери кырында тип каан хой күзөттээр майгын иштинче кире халаан. Ооң удуур чеги бо-ла болгай. Идик-хевин кедип алгаш, Арбак кежээге дээр авазынга дузалажып, инек саарга бызаалар тыртып берип турган.

Эртенинде Арбак база-ла бызаалар сүрүп чорааш үстүү чайлагның чаа көжүп келген аалын оюп эрткеш, хемни адырыктарлыг сыык черлеп кежиң алгаш, дүүнгү дээрбечи дээлдигенниң уялыг сыразын дилеп чорупкан. Арбак ол уяны эрткен чылын-на база бо үеде көргөн. Оол удатпаанда чоон, куу сыраны тып алган. Хараача дег уя сыраның бакык бажында адырлар белдиринде турган. Арбак чүнү-даа

мурнай ырыктаажын көрүп каан. Дээлдиген балык-биле оолдарын чемгергеш, оларга херээ чок пөстү дүжүр октапканы ол ыйнаан. Уядан эстеп баткан ырыктааш, бедик эвес кургаг будукта халаңайнып турган.

Час-Адырның чоон кызыл дыдынын дөзүн шагда болган өрт хозалдыр чип каан. Ам ол чоон сыраның элөп чуктуг, өртең хозунга Арбак хире кижии анаа хостуг турар болган. «Дээрбечи дээлдиген! Кеземче деп чүве бо-ла болгай!»— дээш, сыра дөзүңгө кургаг будуктар чыып эгелээн. Ынчап турда дээлдиген ужуп чедип келгеш, айыыл диргелип келгенин эндевээни ол боор, ыянгылыг, кылдыр киштеп, дескинип-ле турган. Сыра бажында ийи дээлдиген оолдары шору өзүп келген чалгыннарын далбаннадып, авазындан чем эрөп алгыржып органнар. Арбак кургаг сыраны өрттөдиптерге ол бичии чаш куш оолдары черге хүл далганилдыр чылча кээп дүшкүлээрин бодап келгеш, честек-кат чечектелип турар аянга олуруп алгаш, боданы берген. Ак-көк, ыш чок аяс дээрде дээлдигенниң алгызы дыңналган. «Чүү болду бо, Арбак! Ырыктааш чүвүржүгөш дээш дээлдиген оолдарын кээргевезиң ол бе? Көрбөс сен бе, иезинден чем дилсп, алгыржып органнарын. Дээлдигенниң кижиге, бойдуска хоразы чүл, харын-даа өрге-күске узуткаар ажыктыг куш деп, ачам чугаалап органын уттупканым ол бе. Мен кижилерни, бүгү-ле амылыг бойдушту кээргевес дайзын эвес мен» деп, оол боданган. Оон караанга хоорай, суурларны, чаш ажы-төлдү авалары-биле кады өрттедип турар өлүрүкчүлөрлиг, дайынныг кинода коргунчуг болуушкун база көстүп келген. Ону сактыры безин коргунчуг... Чок, дээлдигеннер тайбың чурттазын! Олар база бойдуштуң төлдери-дир. Арбак чыып каан кургаг ыяштарын тоо-быдарадыр октапкаш, дят будуунда халаңайнып турган ырыктаажын дүжүр мергелеп алган.

Амыр, тайбың чурттаңар, дээлдигеннер. Ак-көк дээрге хостуг, чоргаар кылытып чорунар!— дээш, Арбак аалыңче ырлыг-шоорлуг чанып орган.

Олег Саган-оолдун 70 харлаанынга

Антон КАЛЗАП

ЧАА ОРУКТАРНЫҢ ИЗЕКЧИЗИ

Литератураның хөгжүлдөзү мурнуку чылдарның чогаадыкчы дуржулгазынга даяныр. Бурунгаар базым эстетиктиг чаңчылдарны (традицияларны) сайзырадып, чаа шынарлар-биле байыдып тургаш, кылдынар. Үнелиг чүвө бүрүзү чогаалдың дириг практиказынга уламчылап чурттап чоруур.

Тыва литератураның чаңчылдарының тургустунарынга ооң үндөзү лекчилериниң бирээзи Олег Карламович Саган-оолдун ролу улуг. Ол чүгүс эрткен он чылдарга эвес, а харын амгы үеге хамааржыр. Ооң дээрэ чогаалдары үе-шагның дүрген кылажындан бичии-даа чыда калбайн, кижизидикчи салдарын чедирбишаап, тыва литератураның моон соңгаар сайзыралынга өөредиглиг дуржулганы берип турар.

Чогаалчы төрөөн уран сөзүнге кандыг үлүг кииргенил, ооң номнары чаа салгалдарының чогаалчыларынга чүнү сагындырып турарыл?—деп айтырыглар сураглыг прозачы болгаш шиничиниң чеден харып демдеглеп турар үеде чайгаар үнүп келир.

Олег Саган-оолдун чогаадыкчы ажылының биске берип турар эң-не чугула түңнели болза ол бодунуң үезиниң байдалын, негелделерин эки билир шынчы оглу турган. Саган-оол амыдыралдың хөгжүлдөзүндөн көдүрүлгөн айтырыгларны изиг дарызы-биле медереп, оларның шиилтирлеттинеринге дузалаксаар изиг соругдал-биле чалгынналып чораап. Үс чогаалчылардан кандыг сөстү манап турарын эндевези Саган-оолдун литератор хуузу-биле кол шынары турган.

Ындыг шынар анаа-ла төрүмелинден тыптып келбээп, а чогаалчының чуртталгазының, кижизидилгезиниң үре-түңнели-дир. Саган-оол кара чажындан тура чонунуң аразынга чурттап, ажылдап чорааш, ооң сеткилин эки билген. Ол чорук эртем-билгилер-биле, марксистчи-ленинчи өөредиг-биле чепсегленген чогаалчының партийжи туружу-биле каттыш-

каш, анаа чалбак помчукчунуң мурнунга төлөптүг уран чогаалдарны тургузар арганы берген.

1941 чылда «Революстун херели» сеткүүлге Саган-оол «Ужуражышкын» деп бир дугаар чечен чугаазын парлаткан. Ук чогаалда сюжеттин шимчээшкени болза феодализм үезинде түрөп чорааш, чаа шагда чыргалдыг чуртталганы тыпкан араттарның дугайында кезек-кезек сактышкын-нарның удаалажып солужарында үнүп кээр. Автор маадырларның салым-толун төөгүңүң шынынга дүүштүр чурааш, хостуг Тываның арат чонунун сеткил-сагыжын, революстуг сорууп илереткен. «Ужуражышкын» социал-кижиликчи ужур-дузалыг, өй-шаанда бижиттинген чогаал болган.

Ийн чыл эрткенде — Ада-чурттуң Улуг дайынының дүшкүүрлүг үезинде баштай «Шын» солунга, ооң соонда тускай дептерге Саган-оолдун чаа чогаалы — «Тываның арат чонунуң мурнундан» деп очериги көстүп келгеш, помчукчуларның сонуургалын хайныктырган.

Чогаалчы бо удаада мырыпай чаа теманы көдүргөн. Ол совет улустуң массалыг патриотизмин, фронтуда болгаш тылда маадырлыг чоруктарың шуут бодунуң дириг херечи бооп көргенин ёзугаар, тодаргай барымдаларга даянып көргүскөн. «Тываның арат чонунуң мурнундан» деп уран публицисттик очерк утка-бодалы-биле дайынчы үениң негелде-теринге бүрүн харыылавышаан, ыпчаардагы прозада онзагай черин ээлеп эрткан.

Бир эвес чогаалчы партияның болгаш улустуң мурнунга ылап төлөптүг болуксаар болза, ол үргүлчү амыдыралдың эн-не хайымның төвүнге турар болгаш темаларны, идеяларны оон тып үндүрер ужурлуг, чүгле ыччан ооң чогаалдарыңа үениң изинг тыныжы сиңген турар — деп, Саган-оолдун бо чогаалының бөгүңгү кол түңнели мындыг.

Саган-оолдун чогаалчы намдарының хөй кезин совет Тывага эрткен. Чээрби беш чылдың иштинде ооң демир-үжүү янзы-бүрү жанрларлыг хөй чогаалдарны бижип үндүргөн. Эрги, чаа амыдыралдың бир-мөзүлөш чүүлдерин көргүскөн ук чогаалдарыңа Саган-оол бодун үс-шагның оккур хөгжүлдезинден чүгле чыда калбас эвес, а харын ооң тугунуң тудукчузу чогаалчы кылдыр бадыткаан. Ооң чогаалдарында амыдыралдың өй-шаа чедип келген айтырыглары тургустунган, чаа омур-хевирлер чуруттунуп, чаа утка-бодалдар илереттинген.

Дөргөңги, бежеңги чылдарда Саган-оолдун кол жанрлары чечен чугаа биле шин турган. Бо уран хевирлерден ол улустуң чуртталгазында, харылзааларында, медресинде депшилгелги өскерилгелерин шалыпкын чуруурунун болгаш чон-биле харылзааны дыңзыдарының таарымчалыг аргазын тыпкан.

«Найырал», «Сумудан келген оол», «Аржаан» ышкаш чечен чугаалар Тывага социалисттик чаартылгаларның чылдарында тыттып келген чүүлдерин көргүскөн. Тема, сюжет аайы-биле бот-боттарында ылгалдыг бо

үш чогаал амыдыралдың даартагы хунун, кедизин шийтпирлээр чүүл-дерни чогаадыкчы соруктуг бадыйткааны-биле дөмейлежип турар.

«Найыралдың» маадырлары орус, тыва ийи кижилер: бирээзи — ырак Мөңгүн-Тайгаже ажылдаары-биле бар чыдар Москвадан келген эмчи Мария Иванова; бирээзи — ол чер чурттуг аныяк малчын Адар-оол. Бо ийи кижилер дашты-биле аразы ырак-даа болза, сагыш-сеткили-биле чаңгыс.

Мария Иванова болза Тываның чонунга акы-дуңма совет улустун дузаламчызының дириг символу бооп турар. Ону, Сонгу болгаш Ыраккы Чөөн чүктүн, Сибирьниң улустарына совет эрге-чагырганың бирги чылдарындан бээр акы-дуңманың изиг төрөл холун сунуп, буянын чорук кылып кээп турган чүс-чүс орус кижилерни ышкаш, чурттап өскөн найысылал хоорайдан талыгыр ыракта Тывага, ооң бедик сыннар артында кыдыг булуңунга социалистиг Төрөөн чуртка ынакшыл, патриотчу күзел эдертпип келген.

Адар-оол ол дугайын сеткили-биле билгеш, эмчини эң-не чугула аалчы кылдыр хүндүлөп, анаа берге орукка болдунар-ла шупту дузаламчыны көргүзүп турар. Мария Иванова кады чорааны орук баштакчызының нүүрүндөн тываларның чаагай мөзүзүп танып билген. Дүүн чаа-ла аразы мун-мун километр ырак чораан, танышпас ийи кижилер бот-боттарын билчип, чоок өңүктөр апарган.

Саган-оолдун чечен чугаазын тыва прозаның чедиишкини деп, критика дораан демдеглээн. Анаа чөпсүнмес аргажок. Чылдар эрткени-биле чергелештир «Найыралдың» идея-эстетиктиг күжү улам дыңзаан дизе, частырыг болбас боор. Чүге ындыгыл дээрге, бо чогаалда ханы амыдыралчы дөстүг боттуг чүүлдү — совет Тывада кижилерниң национал харысзаазының акы-дуңмалышкы чоруун онзалап көргүскен.

«Сумудан келген оол» деп чечен чугаа база-ла чаартыкчы уткашынарлыг. Саган-оол бо удаада чогаалының темазы кылдыр амыдыралче чүгле эгелеп кирип турган чүвени шилип алган. Көдээден келген оол нарын техника-биле чепселгенген автосептелге заводунуң чийгине ажылчыны болу бээр. Ынчалза-даа танывазы чораан профессия белең чедип келбээн, мергежилдиг септекчи болгужеге чедир ол коллективизмниң, ажылчын чуртталганың болгаш чурумнуң ёзузунга чаңчыгарының шылгалдазын тудуп эрткен. «Сумудан келген оолга» тыва ажылчынын омур-хавири чогаалга мооң мурунда көстүп көрбээн талазы-биле аяктыгынган.

Ук чогаалдың парлаттынганындан бээр үжен беш чыл эрткен. Бо аразында ажылчын кижиге тураскааткан чогаалдар (оларның аразында Саган-оолдун бодунуу база) элээн көвүдээн. Ындыг турбуже ажылчын аңгы дугайында тема ам-даа ыракта чедир шийгээттинмээн. Ынчарга ажылчын аңгы республиканың экономикасында болгаш социал аяктыгтарында кол күш бооп өзүп келген. Ооң дугайында бедик шын ылым

чогаалдарның тургустунары бар турар уран дуржулганы, ылангыя совет тыва литературада ажылчын овор-хевирниң эгезин салган чогаалдың — «Сумудан келген оол» деп чечен чугааның дуржулганын өөренип көөрү-биле дорт хамаарылгалыг.

Үе-шагның дүрген кылажындан чыда калбайн, чоннуң амыдыралында чаа шынарларны изиг дарыызы-биле чурууру Саган-оолдун кол принциви турган дээрзин «Аржаан» деп чечен чугаа база бадыткаан. Социалисттик чаартылгалар болгаш медресел дугайында теманы ында ажылдап кылган. Кырган колхозчу Шагдыр амыдыралда чаа чүүлдерниң салдары-биле бүдүүлүк чаңчылдан адырлыр болгаш чаа билиглерге, бодалдарга, күзел-чүткүлдерге орук баштадып чурттап эгелээр.

Саган-оолдун чогаалдары ылап-ла амгы шагжы утка-шынарлыг болгаштын улустун сагыш-сеткили-биле быжыг доңашкан. Амыдыралдың хөгжүлдезинден чайгаар үнүп кээп турар проблемаларның, чөрүлдээлерниң ужур-утказын уран сөс-биле илередир дээш, ол чогаадыкчы дилээш-киннерин улам-на калбартып, күштелдирип турган.

Беженги чылдарның эгезинден сонгаар Саган-оолдун чогаал ажылынга шии жанры улуг черни ээлээн. «Чүткүл», «Бир көдээ Советте» деп шиилерге көдээ черде социалисттик тургузуушкуннун бир-мөзүлөш чүүлдерин изиг дарыызы-биле үлсгерлеп чураан. Үе-шагның идеяларын илереткен ол шиилерни хөгжүм-шин театрының тургусканы-биле көрүк-чүлөр сонуургап хүлээп алган.

«Чүткүл» биле «Бир көдээ Советте» деп шиилерниң төлөптиг маадырлары — колхозчу амыдырал дээш идепкейлиг демисселчи кижилер. Оларның күзел-соруу улустун сагыш-сеткилинге дүгжүп, бодунун үезиниң байдалы-биле каккылажып турган. Бо шиилерниң утка-бодалы амыдыралдан төрүттүнген. Чаа амыдыралга ынак чорук-биле кыптыгып турар аныяктарның овор-хевирлери оон мурнунда С. Сарыг-оолдун «Хомустун чугаазы» деп шүлүү биле «Эртинелиг» колхозта» деп тоожузууга, «Сумуда башкы» деп шиизинге көстүп келгени таварылга эвес.

А Саган-оол болза колхозчу амыдыралдың хуу араттарга үлсгерлиин, сорунза дег күштүүн бир янзы талазындан көргүскен. Оон маадырлары хуузунда ийикпе, азы чоок төрөл кижилери-биле чөрүлдээни ажып эрткеш, чүгле оон соонда чуртталгазының чаа оруун ажыдар. Чижээлээрге, «Адашкылар» деп шүлүктүн лириктиг маадыры — он тос харлыг уруг «чалбыышталган карактарын эде көрүп», адазынга ишти-хөңнүнүң хайныкканын мынчаар ажыдар:

Өшкен от дег, мынчап орган херээм чүү боор,
Өнүктерим сувуразы колхозта-дыр.
Өлчө мени киир тыртып туруп берди,
Оон өске оруум-даа чок — салам, ачай!

Адазы дораан харыылап шыдаваан, чүгле «адар даңы чырып белгенде» уруунга чөпшээрээр:

Човап оргаш канчаар ону, урукужуум,
Чоруп ораал, ындыг болзуп — кирип аалы.

«Чүткүлге» Саган-оол сагыжында ыравастан, шүлүктө дег, бир-мөзүлөш сюжетти делгередин ажыткап. Ынчалза-даа бо шни үстүндө омур-хевирлерни анаа-ла калбартып чураан чогаал эвес-тир. Ол боду тускайлаң уткалыг болбушаан, авторнуң чурукчу көрүжүнүң улам мер-гежэнин бадыткаан.

«Бир көдээ Советте», «Чүткүл» деп шиилерде, чамдык өске-даа чогаалдарда ышкаш, сагыш-сеткилди дамчыдар талазы-биле хоомай чүвселерниң бары шын. Ынчалза-даа олардан көрүкчүнүң мурнунга кол-лективизацияның изиг тыныжы-биле чурттап турган үеинң боттуг чүүл-дери, чидиг амыдыралчы айтырыглары тодарап келген.

1957 чылда Саган-оол «Оттуушкун» деп шииң-биле тыва литера-турада төөгү-революстуг теманың бир чадаже көдүрлүүшкүнүнүң эгезин салган. Ынчан Улуг Октябрының дөртөп чыл ою чогаадкчы интелли-генцияның кичээнгейин чурттуң революстуг эрткен үезинче база катап угландырганының үези турган. Саган-оол үс-шагның «социал чагыгы» медресеп билгеш, Тывага национал-хосталгалыг шимчээшкин дугайында теманы кымны-даа мурнай ажылдап кылган.

Оттуушкун» тыва литературага чаа орукту ажыткан. С. Пюрбю-нүң «Кызыл үер», В. Көк-оолдуң «Найырал» деп шиилери, К. Кудажы-ның «Уйгу чок Улуг-Хем» деп романы чергеллиг чогаалдарның төрүт-түнериниң баштайгы базым оларның бижиттинериниң ушчок мурнунда-ла Саган-оолдуң бо шиизинге кылдырган деп болур.

Ол ышкаш тыва прозага алдангы-чеденги чылдарда күштөлген доку-менталдыг угланышкынның эгелекчизин база-ла Саган-оолду деп са-наар херек. Алдар-сурагыг малчыннар, ажылчыннар дугайында улуг чогаалдарның шапкычызы «Баян-Таланың кижизи» деп тоожуну оон демир-үжүү бижээн. Ында Тываның алдарлыг хойжузу Ооржак Лоп-санчалтың омур-хевирин тургустунган. «Кежиктинг сылдыс» деп тоожунуң маадырлары база херек кырында бар кижилер.

«Баян-Таланың кижизи» биле «Кежиктинг сылдыс» мурнуку салгал-дарның чургталгазының аныктарга чүпүң-биле-даа солуттунмас үнезин ханы билгенниң түңнелинде чогааттыгылаан. Саган-оолдуң чаарткычы эгелээшкинин алдангы чылдарда С. Тока бодунун документалдыг проза-зы-биле («Ада көрбээнин оглу көөр», «Чоннун оглу», «Хайыраканчы-лар») бедик чадаже көдүргөн. Алдарлыг кижилер дугайында улуг про-заның традициязы бөгүн уламчылап турар.

Критик Г. Азовцев «Уран арга — чурукчунуң чалгыны» деп чүүлүңге («Тувинская правда», 1965) улуг темаларны, нарын характерлерни чечен чугааларга, тоожуларга көдүрүп турар хирезинде Саган-оолду романи жанрыңче кирбейн турар деп чемелеп шүгүмчүлээн. Шынап-ла номчукчулар С. Токаның «Араттың сөзү», С. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-

оолдун тоожузу», М. Кенин-Лопсанның «Улуг хемниц шапкыны» («Чүгүрүк Сарала») деп романның аякка ол өйдө О. Саган-оол нарын композициялык эпосче ам-даа кирбээн турган.

Чүгө ындыг болганы: азы чогаалчының уран дуржулгазы ам-даа чедишпээн турган бе, азы бодунуң шыдамырынга чедир бүзүрөвейи турган бе, азы дидинмейи турган бе — дээрзин ам чугаалаары берге. Кандыг-даа болза, алдангы чылдарның таптыг-ла ортузунга кири Саган-оолдун роман биживээниң чылдагаанын ооң эпиктиг дуржулгазының эвээжээнинде деп болбас. Чүгө дээрге чечен чугааларга, тоожуларга ол чечен сөстүң онзагай чурукчузу бооп быжыга берген. Оон башка ийи-ле чыл эрткенде ооң бирги романы — «Дөспөстөр» чырыкче үнөс турганы тодаргай.

Саган-оолга тыва романың ажыдыкчызы болур үлүг онаашпаан. Ынчалза-даа ол тыва романың эге суурун салышкан чогаалчыларның бирээзи бооп арткан. Бир эвес үстүндө адаан романпарының кайызында-даа тоожу стилиниң демдектери күштүг бооп турар болза, «Дөспөстөргө» Саган-оол романың чогаал төнчүзүндө быжыга берген хөй шугунуң композиция хевирини эн-не баштай долу ажыглан. Саган-оолдун романының литературлуг ужуру-дузасы моон-биле кызыгаарлапмас. Тока, Сарыг-оол, Кенин-Лопсан ырак, чоок төөгүлүг үелерин боттут барымдааларын, херек кырында турган кижилериниң овор-хевирлерин чуртаан. Оларның романы — документалдыг чогаалдар. «Херек кырында чурттан эрткен амыдырал көргүстүм» — деп, Кенин-Лопсан ынча дээн.

А «Дөспөстөр» болза ындыг эвес. Ооң маадырларының прототиптери бар болбайи аан. Ынчалза-даа ук роман авторнуң боттут амыдыралга үндөзүлгөн чогаадкычы сагыжындан төрүттүнгөн. Оон аягыда «Дөспөстөрниң» чөрүлдээзи болгаш проблематиказы ооң бижиттинген өйү-биле тудуш. Биргээр чугаалаарга, ону тема талазы-биле тыва романы бодунуң үезинче баштаан чогаал деп санаар херек. Саган-оол бодунуң романыга тыва авторларның дээн четтикпээни чөрүлдээлериниң болгаш айтырыгларның уран сайгарылгазын чоруткан. Ооң маадырлары — ажыл-херекке, чуртталгага, эрес, дөспөс чангы, улуг болгаш аныяк колхозчулар — хой ажылының уксаазын экижидер дээш демсезжил, хамааты хүлээлгезинге төлөптиг бооп турарлар. Ылангы Боражык биле Хеймер-оолдун удуртукчу-даа, ажыл-агыйжы-даа, кижиде-даа хуузу-биле бүдүжү бистиң үениң идеалдарыга дүгжүп турар.

Амгы шагы прозаның улуг жанрларына чуруурунче Саган-оолдун кайи хире сагыш салып турганын ооң «Төрөөн кижилер» деп сөөлгү романы база катап бадаткаан. Бо чогаалына ол биегн хевээр бөгүнгү амыдыралдың чүүлдерин болгаш идеяларын илередир дээш соруктуг ажылдаан. «Төрөөн кижилериниң» овор-хевирлеринде чогаалчының сеткил-сагыжы чымчак, акварельдиг өңнөр-биле, лириктиг хөөн-биле ажыттылган.

Романның кол маадыры — тудугжу оол. Ындыг-даа болза, автор кандыг-бир бүдүрүлгө проблемазын тургузар дивээн. Ооң сорулгазы арай бөдүүн — маадырның чоок улузу болгаш кады ажылдап, аргыжып чоруур эш-өөрү-биле — «төрээн кижилери»-биле харылзааларын көргүзөринде. Өскээр чугаалаарга, чогаалчы аныяк ажылчын кижиниң хууда амыдыралга сагыш-сеткилин колдадыр көргүскөн.

Аныяктар удур-дедир дузалажып, аразында деткижип, бодунда-даа, кыдыында-даа четпестерини эдип чурттаар херек деп, романдан мындыг моральдыг түннел үнүп кээп турар. Ол идеяны эпилогта дорту-биле чугаалаан: «Шуптувус дыка эптиг, найыралдыг, бот-боттарывыска дузалажып чурттап турар бис». Кол маадырның коллектив-биле эвинде, чоок кижилери-биле харылзаазында база ынакшылында сеткилди чылыдып, кижини бодандырып кээр уран хуулгаазын чүве-ле хөй. «Төрээн кижилерни» утка-бодалы-биле чүглө тыва-даа эвес, а харын черле Сибириниң национал литератураларында онзагай чогаал деп болур. Ону орус болгаш моол дылдарже очулдурганы таварылга эвес.

Саган-оолдун чогаадыкчы дилээшкиннериниң идея-темалыг уг-чининиң тодараарына литература дугайында партийжи документилер улуг рольду ойнаан. Ынчалза-даа ону кандыг-бир эренгей билиншкин азы айтышкын ёзугаар бижип чораан деп бодаар болза, оон шын эвес чүве турбас ийик. Чүге дээрге, ооң чогаалдары амыдыралдан дазылданган болгаш боттарының чаяакчызының чүрөөн дамчып өзүп үнгөн.

Тодаргай темаларны, окур-хевирлерни чогаалчы бодунун амыдыралчы дуржулгазының болгаш сеткилиниң айытканы-биле үлегерлээн. Ооң чогаалдары — боттун хууда уран көрүүшкүнүнүн төлдери. Чогаалга ак сеткилдин, шынчызын Саган-оолдун дараазында салгалдарның чогаалчыларына арттырган бир өөредиглиг дуржулгазы деп санаар херек.

Уран чогаал — хууда ажыдышкын. Чогаалчылар бир-мөзүлөш чүвेलерни көргүзүп, чангыс аймак темалар-биле (чижээлээрге, революция, коллективизация, дайын, тайбын, ынакшыл — дээш оон-даа ыңай) ажылдап-даа турар болза, оларның дугайында боттарының хуузуна көргөн, билгенин барымдаалап бижиир. Ындыг ажыдышкын чокта кандыг-даа чугула тема чогаалдыва хуулдуртунмас. Ёзулуг чогаал хуунун онзагай уран көрүүшкүнүндөн төртүтүнер.

Улан-Удэниң рабфагына, Иркутскиниң башкы институтунга өөренип тургаш бижээн шүлүктеринге-ле Саган-оолдун бир янзы чогаалчы көрүүшкүнү билдинип эгелээн деп болур. Гейнениң болгаш Лермонтовтун лириказының салдары-биле студент тыва оол авазына тураскааткан болгаш ынакшыл дугайында шүлүктерни бижээн турган¹.

¹ Ук шүлүктерниң эрге-чассыг сарынның турганын демдеглевишаан, оларны бижээн кыдырааштың билдинмес чылдагаан-биле читкенин А. А. Пальмбах, 1961 чыл үезинде ышкаш ийик, чогаалчыларның бир хуралына хараадал сагынганын дыңнаан кижилер утпаан боор.

Тыва шүлүк чүгле публицистиг, суртаалчы уг-шиглиг турган үеде — үжөнгү чылдарның орту өйүндө кижиниң бодунуң хуузу-биле холбашкан лирикаже сундулуг болганы Саган-оолдун поэзияга илередир бодалдарының ынчаарда-ла быжып келгени-биле тайылбырлаттынар.

«Бистиң төрөөн чуртувус» деп бир дугаар шүлүүн Саган-оол М. Ю. Лермонтовтуң «Төрөөн чурт» деп шүлүүнге өтгүнүг хевирлиг бижээн. Ынчалза-даа эгелеп турган шүлүкчү улуг орус шүлүкчүнүң уран хевирин (рефрен-биле доостур строфалар) үлегерлеп алган боордан башка, чиңгине бодунуң лириктиг бодалдарын илереткен. Саган-оол, өске шүлүкчүлөр ышкаш, чер-чуртунуң ажык-байлаан (аң-меңниг аргаларыгларын, одар-белчирилги, тараалаң хову-шөлдерин, эңме-тикчок мал-маганын) ырлаары-биле кызыгаарланмайн, хостуг, төрөөн Тывазының төөгүзүңге чоргааралын база дамчыткан.

Көрүп четпес ховуларында
Көжээ, хорум тураскаалдарлыг...
Кап үениң мурнунда
Казып каан бугаларлыг,
Хамык чүкче угланган
Кайгамчык узун оруктарлыг —
Бо болза мээң төрөөн чуртум,
Бистиң байлак чуртувус.

Ада-өгбелерниң арттырган тураскаалдарын төрөөн чурт дугайында патриотчу идеяның чугула кезин кылдыр ынчан-даа, соонда-даа шүлүктөөн кижичок. Бо дээрге Саган-оолдун поэктиг тывышкыны-дыр. Ынчангаш «Бистиң төрөөн чуртувусту» 1941 чылда парлаттырган «Ужур-ажышкын» деп чечен чугаа-биле кады Саган-оолдун чогадыкчы ажылының чаартыкчы утка-бодалдыг чоруун оштаан чогаал деп болур.

Чогаалчы хуузу-биле чоннуң амыдыралыңа шуут киржип, хайгаараттынып, ооң дугайында үргүлчү боданып чораанының түңнелинде Саган-оол литератураже кирбээн овор-хевирлерни көрүп тыпкаш, шүлүктөриниң, чечен чугааларының, тоожуларының, романның, шиилериниң маадырлары кылган. Бистиң сеткил-бодалывыстың кезик-чамдыы апарган ооң уран ажыдышкыннары онзагай чаазы-биле ылгалып турар.

Ылаңгыя «Дөспөстөр», «Төрөөн кижилер» деп романнарда Хураганмай биле Севилдин овор-хевирлерин чураанында Саган-оолдун чурукчу көрүжүнүң национал шынарлыгы тода билдинип турар. Хураганмай биле Севилдин кайызы-даа малчын өг-бүлөгө өскөн. Бо ийи уругнуң чаан хайы черге чуртталга хевирлээн. Көскүлөңнээш, кыйбың-сыйбың эвес, аалдың иштин-даштын ажылдарыңа кежээзин, топтуг, арыг сеткилдиг чоруун, мал-маганга эптиг, аянның онза чараш кылдыр чурааны болза чогаалчының хоочун тыва бүдүшке бердингениниң, национал характерни эки билип, чарашсынып чораанының ачызы-дыр.

Хураганмай биле Севилдин овор-хевирлери чүглө төрөлдөш социал ужур-уткалыг эвес, а харын дөмөйлөшпөс бот-бүдүштүг. Чогаалчының

хуу көрүүшкүпү ханы болгаш байлак турда, чүглс ынчан мындыг бедик уран түңиел чедип алдынар.

Чоннуң амыдыралы-биле быжыг доңнашкан, үе-шагынн айтырыгла-рынга харыы берген болгаш сагыш-сеткили чаагай чогаалчылар төөгүдөг аттынмас. Ындыг чогаалчыларга О. К. Сагаи-оол хамааржыр. Ол ном-чукчулары-биле кады чурттап чоруур.

Көк-оол ЧАМЫЯН

ЧОГААДЫКЧЫ ААС-КЕЖИК

Бодум хууда чечен чогаалга сундулаашкынымның эге чылдарында Олег Карламовичиниң боду-биле хөй катап ужуражыр, арга-сүмө айтырып, чоок таныжар аас-кежиктиң болган мен. Бежен чылдарның ортан үезинде Тес-Хемге башкылап тургаш, «Тываның аныяктары» солуннуң конкурзузунга «Ийн ужуражылга» деп чечен чугаа бижээн мен. Оом үшкү шаңналга четкеп. Ынчан ук солун ийн дылга үнүп тургап, ынчангаш орус дылче очулдурукчу тывылбаанындап парлаттыпмааны хараадан-чыг-даа болза, шаңнал алганым өөрүшкү, хөй-аъдымны дыка-ла хайныктырган. Солун чери чечен чугаамны машинага парлап берген. Институтка өөренип эгелеп турар чылымда оомну ап алгаш, Олег Карламовичке көргүзери-биле чоруптум.

Эжикти оожум соктай каапкаш, кирип орумда, чогаалчы столунда бижиттинген олур. Хол тутчуп менилештивис. Ол демир-үжүүн сала тыртып кааш, карааның шилин эде туткулап чоруй, кылаң кара шывыглыг эрги хевириниң диванынче айтып, олураарып диледи. Оон менче кезек көрүп ора, айтыра-дыр:

— Че, чүү дугайлыг чор силер, дунмам?

— Бир чечен чугаа эккелдим ийин, Олег Карламович. Силерге номчудуп алыр дээш— деп, арай сүрээдей аарак, үнүм сирлеш кыннып чугааладым.

Чогаалчы мээң саазыннарымны мурнунга салып алгаш, карааның шилин уштуп, чода бээр аразында, көрүп ор мен. Бажының суук дүктерини сонгаар дырап алган, делгем хаваанда шоолуг сытыглар безин көзүлбес, шевергиниң кончуг чугажак ак шырайлыг кижин болду.

Чечен чугаамның эгезин номчуй каапкаш, кайыып келгенимни, кайда ажылдап турарымны айтырып, ат-сывымны долзуу-биле бижип алгаш, карааның шилин кылаш кылдыр сонгаже көрүп, кезек боданы берди.

Ол аразында чечен чугаамның шаңналга четкенни, кажан, каш ду-гаарлыг солунга ол дугайын чарлаанын безин аңаа төөгүлей кааптым.

Оон-биле чогаалчыны кайгадыптар, азы бир янзы хөөн-биле номчузун дээн кепен сеткилим бооп чадавас. Ынчанмыже Олег Карламович ол бүзүрединги барык-ла кичээнге албайн, шөлөөп чугаалады:

— Ийе. Номчуп көрейин, дуңмам. Даарта үш шак үезинде чедир кээр аргаңар бар бе?— дей-дир.

— Четтирдим, Олег Карламович. Чедип келийн харын — дээш, өөрөөнмден байырлажырып безип утту каапкаш, үнө халаан болдум.

Башкы кижини болганымда үстүкү класстарга өөреникчилерим-биле «Арат чоннун мурнундан», «Найырал», «Сумудан келген оол», «Чүткүл» дээш өске-даа чогаалдарны та чеже катап номчуп, сайгарып келдивис ыйнаап! Чогаалдарны хөй катап сайгара-сайгара кээрге, авторнун бодалынын ханызы, хөй-хөй чажыттары кыр-кырынга ажыттышып кээр, оон тайлымындан башкынын соруу улам хайныгып, уругларга чогаалдың утказын чедирери-биле аяпнын номчуурундан эрткеш, мырыңай ши артизи дег, шимчээшкениннери-даа кылгылай бергилээр болгай. Чогаалдың сагыш-сеткиге дээжинин күжү ылап-ла ында. Чогаалчыны чүгле номнарындан таныыр тургаш, ам бодунга ужуражып, оон үнелиг сүмелерин алыры өөрүнчүг болбайн капчаар. Даартазында үш шак чедир арай боорда манап алгаш, Олег Карламовичинин кабиннинин эжинин база-ла соктадым.

Олег Карламович демир-үжүүн сала тыртып кааш, кылагар шывыгы диванынче айытты:

— Олуруңар, дуңмам.

Ол ам оожум туруп келди. Солагай холунун билээнден тудуп алгаш, камны кончуг ол-бо шимчээшкенин кылгылап, оожум кылаштаза-кылаштаза мырыңай мээң мурнумга келди. Кандыг өөренип турарымны, кайы чер чурттуумну, өг-бүлө байдалымны сонуграды. Харыылап-ла олур мен.

Кижим ам мырыңай мээң кыйыымга кээп кожа олуруп алды. Көөрүмге, хүрөң костюмунун, бора галстукту эштепир баглап алган хээлиг ак хөйлеңинин арыг деп чүвези аажок. Сарыг хөм майыктааштарының думчуктары кылаңайчып турар.

— Шаанда Тес-Хем ховулары дыка чээренип чер болгай. Кодан-коданы-биле хоор-сарыг аларган чоруур. Ам ховартаап деп чугаа бардыр. Ол шын бе, дуңмам?— деп, ол көнгүс манавааным айтырыг сала каапты.

— Аажок ховартаан. Ийи-чангыс-ла көстүр. Аъттыг, машиналыг төгчөкчүлөр кырып каапкан — деп шынын чугааладым.

— Ох, хайыраан аңны!— дээш, чогаалчы улуг тынды.— Кижини амытан чамдыкта бодунга-ла өштүг, мындыг чөгөнчиг болгай. Аң-меңни когун үзе узуткап каар деп чүвө бодун боолааны-биле дөмөй үүлгедиг ышкажыл. Тогдук база ховартап келген. Бирээзи-ле беш дагааны

солуур боор чүве. Ам чазак черинче хомудал бижиир деп бодап ор мен...

Мээң ал-ла сагыжым дүүнгү номчудуп каан чечен чугаамда болганда, чурттуң байлаанга хамаарыштыр чогаалчының хамааты хүлээл-гезиниң илерээшкенин ынчан чедир угаазылап шыдаваан болдум. Харып биргээр сеткип, Олег Карламович-даа мээң чогаалымны эки деп көрген-дир, ынчангаш мени безин тооп, чанымда кээп олуруп алган доора чүве дугайты хөөрөп ораны ол-дур деп далаш билгенимден айтыра кааптым.

— Номчудум-номчудум, дунмам — деп, чогаалчым улам оожумнап, боданы аарак харыылай-дыр.— Силерниң ол ажылыңар чечен чугаа бол-байн барып-тыр.

Ындыг харыы дыңнааш, иштимде бир-ле чүве сөктү берген ышкаш, халаш кылынды. Артында-ла куйгам адынайнып, салааларым шыгып келди. Хомудаанымдан үнүм безин шедиргеленип, арай доңгунзумаар айтырдым:

— Ынчаарга ам чүге шаңнап турганы ол чүве ирги?

— Шаңнаар-шаңнавазы редакцияның херээ-дир — деп, чогаалчы демги хевээр маажым харыылады.— Эки черлер бар-дыр. Уг-шиг база бар-дыр. Ынчалза-даа чогаал дүрүмүн ёзуугаар үзе-кезе үнелээри — мээң херээм болгай, дунмам. Чечен чугаа болбайн барып-тыр. Катап кичээн-гейлиг номчааш, өскээр чардыгып турар артык черлерни кызырып көрү-нер — дээш, Олег Карламович туруп барып, мээң саазыннарымны стол-дан алгаш, катап-ла чанымда келди. Арын санай кыдыгларында каран-даш-биле демдеглелдер кылып каан, оозун ужунче үндүр тайылбырлады. Дылындан эгелеп алгаш, тургузуг, сюжединге чедир даады чижектер-биле бадыткап угаатты. Чогаалдың чурумалдыг талазынга келгеш, А. С. Пушкинниң «Кавказ» деп шүлүүнден үш строфаны шээжи-биле чугаалай каапты.

— Көрөм че. Кайы хире онзагай, чараш, дириг кылдыр чураан-дыр! Чүгле хар-меңги, кадыр-каскак дугайы эвес, ажыл-ишчи кижилер, мал-маган, аң-мең, агым хемнер-даа өңнүг чурукта дег каракка көстүп келир — дээш, чогаалчым караанын шилин өттүр мээң изиргенип келген арнымче чазык көрүп, хүлүмзүрүй каапты. Мен база ала-чайгаар хүлүм-зүрүп кагдым. Оон бир холун мээң эктимге салгаш, немеди:

— Эки оралдажыр болзунза, ужур бар хире-дир, дунмам, бо удаада сүмөм бо-дур. Мээң бо демдеглелдеримни хереглевес болзунза, балааш-биле оожум аштап кааптар эвеспе — дээш, чечен чугаамны эгидип берди.

Чогаалчыга өөрүп четтиргенимниң плередиң, байырлашкаш үнүмзе-даа, хомудалым өжүп чадап, пат боорда оожургап алган мен.

Ай хире үе эрткен. Ол чазын Кызылдың кудумчуларынга хөй-ле ыяш тарып турган. Ыяш олуртуп, ону чайладыр суггаргаш, күзүн ёзу-луг терек кылдыр өстүргөн үлегерлиг школачы оол дугайында «Терек-

чигең» деп алды строфалыг шүлүк чогаадып алгаш, черле эки хире боорга, база-ла Олег Карламовичге чедире бердим.

Чангыс калбак кыдырааш саазында бижиң каан шүлүүмнү ол хүлээп алагаш, олурарыңче чалады. Диванга барып олутруп алдым. Номчу-ла олур. Катап-катап номчуң, боданың ораың эскерң ор мен.

— Темазы бар-дыр. Аяңнашкаа эки-ле-дир — дээш, Олег Карламович карааның шиллң уштуп салып кагды.— Идея чогу харааданчыг-дыр. Ыяш олурткан оол дугайында анаа-ла медээ апарган. Номчукчуңу бодандырыптар идея херек-тир. Ынчангаш шүлүк болбайн барып-тыр...

Орайтай бергенде, хөөң-не чок, шагзыргай чанып келдим. «Аскак хой ырап», чогаадыр ажыл-даа уттуңган мындыг. Бир-ле катап кудум-чуда тарымал ыяштар аразында курган калган ыяш көре тыртыш каа-рымга, сагымга бир-ле чүве чырыткылаш диди. Каш катап бержиң турган, «Теректер» деп шүлүк бижиң алдым. Мында демгн оглум бир, чалгаа оолдуң каапкан барган терзэң база суггарып чайлаан. Ол кан-чаарым ол ийик, өске чогаалчылар чок чүве дег, база-ла Олег Карла-мовичге чед бердим.

— О, эр хейни аарай! Эжиң амыратпайн кээп-ле тур харын. Кайы, ам, чүңү эккеддиң?— деп, чазык-чузук деп чүвези аажок, манагзаан аяң-ныг холуп суна-дыр.

Шүлүүмнү чангыс номчуң каапкан:

— Ма, ам «Сылдысчыгашка» апарып бер че — деп мындыг. Шүлүк дугайында чүңү-даа чугаалавайн уламчылады:— Ол-ла болгай, чүгле соруң-биле, чүгле ажыл-биле, кызымак хүрежиң тургаш чогаал бижиң болур. Хөй номчуур, эки өөренир херек. Проза бижириң кагбайн көөр сен. Сюжет тып билир хире чордуң. Кол-ла өзек ол болгай. Бистин совет рассказ бижекчилерн Сергей Антонов, Владимир Лидн оларны номчуң болур. Америк чогаалчы О'Генриң сюжеттери бир эки Классиктерни номчууру мырыңай албан. Номчуурда анаа номчукчу дег сыылады бербейн, өөрениң номчуур болгай.

Чогаалчым ам мурунузу дег эвес, «сен» деп бодунче чоокшуладып сургаарга, соруум хайныгың, өөрэңимден ооң чыпшыр чанында чоок-шулап келгеп болдум. Столда чыткан ыңдыг-даа дески эвес одуруглай бижэң саазыңче харай каапкан, айтырдым:

— Олег Карламович, бир-ле улуг чогаал бижиң турар-дыр силер але? Шаптыктап туруп бердип ышкаш.

— Ажырбас-ажырбас. Кээп тур харын. Бо — чогаал эвес, илеткед-дир ийиң. Тайбың талалакчыларың бүгү-тыва хуралыңга илеткел — дээш, катап-ла демир-үжүүн түдүп алды.

Үңгөн дораан уруглар солуну «Сылдысчыгашка» келдим. Редактору Олег Одербеевич Сувакпитке шүлүүмнү түдүстүм-на. Ол номчуң каап-кан, менче көөрү аажок. Мээң-биле каксы таныжылга кылды.

— Ажырбас шүлүк-ле-дир. Парлаар бис — дээш, ынаар салып алдың.

Ынчап ийн чогаалчының үнелели чаңгыс болду. Черле ынчаш, чогаал чогаал болза, ол дээш номчукчуларның хөөнү база дүүшкөк болур дээрзин ынчан билген мен.

Олег Саган-оол — бодунуң үезиниң дөскөлчөк ыраажызы, чер-чуртунуң, чонунуң амыдыралчы судалындан холун бичип-даа ыратпайн келген, ооң-биле бодунга алдар-сурагны чаалап ап шыдаан, ёзулуг улусчу чогаалчы. Ооң иштики күзел-сеткили, чүткүл, күженишкиннери чогаалдарында хандыланып арткан болгаш бөгүн номчукчуга өөредиг база дуржулга, эстетиктиг ханыышкын бооп чурттавышаан. Ол чогаалдарынга уран сөстүң күжү-биле тыва амыдыралдың оттуушкунундан, төөгүлүг эргилделериниң бүлүңгей истеринден эгелеп бөгүнгү каалама оруктарынга чедир бүзүрениң болгаш ылапты-биле бижип шыдаан. «Кежиктиг сылдыс» деп документалдыг үндезинге даянып бижээн, келир үеже чүткүл сиңиккен улуг эвес тоожуда мындыг сөстөр бар: «Бөргүндө кызыл сылдыстыг кижини чедип келгеш, өөренирин биске айтып берген. Ол сылдыс бистиң бүгү-ле амыдыралывыска уттундурбастап, чүгле менээ эвес, харын бүгү тыва улуска кежиктиг сылдыс болу берген». Мыа бөдүүн каш сөстү номчуп, боданы бээр болзувусса, чүгле өөредилге дугайы эвес, пайырал, интернационализм, патриотизм, угаан-медерелдин чырышыкы дээн ышкыш сагыш-сеткилдин бүгү-ле кайгамчык талаларының сайзыралы билдинип келир. «Кежиктиг сылдыс», «Баян-Таланың кижизи» деп тоожулар тыва дылга үнөр мурнунда Москвага «Детская литература» деп ном үндүрер орус дылга үнгени онзагай болуп турар. Бо тоожуларны орус дыл кырынга номчуп орага, дылының бөдүүн билдингири, ооң кадында фабулазының онзагайы, дүлгээзинини номчукчуу хаара тута бээр. Шынап-ла улуг Ленинниң ачы-хавыязы — кежиктиг сылдызы эвес болза, чаа амыдыралче чүткөөн үш анык оолдун база сөөлүндө Маадыр апарган яды кадарчының салым-хуузу, чедер оруу доскут караңгы арткай эртик. Уругларга бижиттинген-даа болза, улуг назылыг негелделиг номчукчу безин ук тоожуларны ханып, өөрүп номчуп турар.

«О. Саган-оолдун чечен чугаалары тыва проза чогаалының болгаш чечен чугаа жанрының тургустунарынга чаа базым болган» — деп, критик М. А. Хадаханэ чөптүү-биле демдеглээн. Найырал, ажылчын аңгы, колхозчу тургузуг, сууржулга дугайында чечен чугааларны үениң эн чидиг айтырыгларының чангыланышыкы болгаш харыылары деп үнелеп болур. «Төрөөн кижилер» деп романда «Шуптувус дыка эпиг, найыралдыг, бот-боттарывыска дузалажып турар бис. Бирээвиске кандыг-бир чүве таваржы бээрге, шуптувус сагыш човап, кичээнгей салыр» деп бижээн. Бүгү романның утказы мында доңнашкан. Шынап-ла авторнуң туружу совет кижиниң моральдыг мөзү-шынар дүрүмүнүң амыдыралга илерээшкени-биле ыяк дүүшкени ук романдан база илереп турар. Олег Саган-оолдун үлүүнге онаашкан база бир чогаадыкчы аас-кежик

болза, ооң амыдыралының чалымы назын-биле холбаазы, бодунга саягалды арттырып алыр дээн чүткүлү болур. Чогаалчының бодунга болгаш өскелерге негелделиг чоруунун буянын бөгүн кээп билип, көрүп, өөрүп четтиргенин сөглөп чоруурлар эвээш эвес.

Бодум хуумда Олег Карламовичиден чагыг-сүмө алган хүнүмдөн эгелеп хандыр боданып, чогаал бижиирин чиик эвес, аңаа баштай ботту белеткээр, өөренир ужурлуг деп билгеш, бижиirimни беш чыл ажыг үеде ара соксаткан мен. Институт соонда ам-на бир эки билирим, хойжунун ажыл-ижин, сеткиишкиннерин көргүскен «Күзел кырывас» деп чечен чугааны бижээш, «Шын» солунга парлаттым. Элээн үе эрткенде, рассказымны солундан шуут оя кезип алгаш, Олег Карламовичиге чедире бердим.

Чогаалчым мени дораан таний тыртып кагды.

— Аа, ийе-ийе. Номчаан мен, номчаан мен — дээш, мээң ат-сывымны-даа адады. Биеэги-ле кара диванынче чалааш, боду столундан туруп, чанымга кээп олуруп алды.

— Бо-ла халып кээр кижини болгай, чиде бээринге, кайгап турдум — деп, Олег Карламович далаш чок чугаалады. Номчаан болганда чечен чугаа дугайын чугаалаар ирги бе деп бодап органым ыңдыг эвес болду. Кайда чурттап, ажылдап турарымны айтыргаш, уламчылады:

— Черби бойдус, чурумалы байлак оран болгай. Шоолуг коңчак эвес чер-дир, дыштанылга бажыны тудуп көрзе деп бодаар мен ийип. Бажың чанынга өг тип каан турар суг болза, улам солун болур ийик. Иштиңге бижиир стол, сандайлыг аан — деп, эңис күзелин бичии-даа чажыт чокка чугаалааш, менче айтыра аарак көрдү.

— Баштайгы удаада оода ийи аал ишти дыштаныптар бажыңны тудуп ап болбайн канчаар — деп, чогаалчының бодалынга улажып, деткип кагдым.

Херээмни чугаалааш, чечен чугаамны уштуп сундум. Олег Карламович номчувайн-даа, стол хааржаанче суп алгаш, чугаалады:

— «Улуг-Хемге» парлаар бис...

Оон сонгаар аныяк чогаалчылар семинары, хуралдар болур санында чогаалчының холу-биле бижээн чалалганы үргүлчү алыр апарган мен. Бо-ла ужуражып, чугаалажыр апарган бис.

— Ам чүнү эккелдин? — деп, ыяап-ла айтырар. — Бижип уламчыла-уламчыла. Проза бижип турар кижини черле деткир бодалдыг мен.

Олег Карламович карандаш-биле демдегелселдер кылып, эдиг кылыры-биле эгидип берген чечен чугаазын сөөлүнде кээп катап номчуй бердим. Ооң бүгү саналдарын ам улам чөпсүнүп, харын-даа дыл талазы-биле эрбеннерни бодум-на тып, эдип, хоюглап тургаш, «Эртин» деп аттыг бичии тоожу бижээш, «Тываның аныяктарынга» парлаттым.

Эң-не кижизиг, эвилең болгаш негелделиг, бодунуң үезиниң төлөптиг хамаатызы, ёзулуг чончу болгаш партийжи чогаалчының ачы-буяны

ооң ажыл-үүлөзүнө мынчаар илереп чораан. Ол бүгү ооң өлүм чок чогаалдарына мөнгөзү-биле диринг чурттаар.

■

Алексей АРАПЧОР

САГЫШКА ЧЫРЫП ЧОРУУР

Чаңгыс үедө чурттап чораан кижилер бот-боттарына сагыш човап, дузалажыры, кандыг-даа болза, кижини кижн деп билирн ол. Кижилерге чоок чорааннарнын адын безин адантарга, сеткилге чырып келген ынкаш анаар. Сактырга-ла, каракка көстүп, каяа-ла бир ужуражып, чугаалажып чорааны сагындырып келир.

— Хомустан берейн, дыңнаар сен бе?— дээш, Олег Карламович костюмунун иштини карманындан демир-хомус уштуп келгеш, элтештир олурункаш, ойнап эгелей берди. Чүгө-лө чүө ийик, сагыжымга даңгаар эртеп, эзим эдээнде чылгы доскан, урук сөөрткөп чылгычынын сырын-налдыр сыгыртканы-даа, ооң соонда дагда кадарчы кыстың уян ыры-даа дыңналганзыг анаар. Уян хоюг аялгалардан хун херелинде амыдырал сагышка чуруттууну кээр.

— Чаа ам болзун, күзээр болзунза, соопда ойнап бергей мен — дээш, столундан шоколад конфеталар уштуп кээр.

Ооң соонда бодунун амыдыралындан таварылгалар-даа чугаалаар. Оозун кысказы-биле төндүрүп каар.

Мен ырак районга ажылдап турган болзумза-даа, чогаалчылар хуралдарына, чогаал сайгарылгаларына кээп турган мен. Олег Карламович чогаал бижирини оралдажып чоруурларны утпас чораан болгаш бо-ла келдирген турар. Кижн бүрүзү-биле албан херээ-биле-даа, эш-хуузу-биле-даа чугаалажырына ынак чораан. Ооң бир онзагай чүөзө — кижилерни ылгай көрбөзү. Москвадан келген чогаалчылар-биле аргалыг-ла болза, кижилерни ужураштырарын кызыдар чораан. Олег Карламовичнин дузаы-биле эвээш-даа бол мээп шүлүктерини Москва чогаалчылары очулдуруп, төп журналдарга безин парладып турган таварылгалар тургулаан.

Олег Карламович Саган-оолдун бир онза чаңчылы — кижини бодунга эш тыртыксаар кижн чораан. Бир катап ооң «Баян-Талааның кижизи» деп тоожузуна Туранның № 1 школазының үстүкү класстарының өөреникчилери болгаш башкылары помчулга конференциязы эрттирген. Анаа авторну чалап алганнар. Улуг школаңың ийги каъдында залда өөреникчилер, башкылар болгаш ажылчылар долдур олурупкан. Анда чогаалчыны орус өөреникчилер аажок кичээнгейлиг дыңнап, хөй-лө айтырыгларны салганнар. Боттук амыдыралдың маадыры — Тываның Совет

Эвилелинге каттыжар дугайында чоннуң дилээн Москвага барып, Кремльге чедирип чораан төлээлериниң бирээзи, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, апныяндан хөй-ниити ажылынга киржип чораан, соонда барып сураглыг малчын болган Ооржак Чываажыкович Лопсаңчаптың дугайында бижээни өөреникчилерни бодандырып, күш-ажылды болгаш ону кылып чоруур кижилерни хүндүлөп, оларны салгаарынга өөредиг болган. Ол ужуражылга чаңгыс-ла чогаалчыга кызыгаарлаттынмайн, тыва чогаалдың хөгжүлдезиниң дугайында солун таныдылга болган. Ынчангаш анаа айтырыглар хөй болган. Аңаа мени база кириштирген. Ийи уруг мээң «Эрги хонаш чанынга» деп шүлүүмнү болгаш «Хосталга дугайында араттың ыры» деп шүлүглелден элээн узун үзүндүлү орус дылга шээжи-биле чугааладылар. Ол дээрге Олег Карламовичиниң чүгле бодун эвес, эш-өөрүн безин чон мурунуга үндүрүп кээр аргазы турган. Тывага эң баштай тургустунган улуг школага ужуражылгага мени ылчаар кириштиргенин мээң культуруг амыдыралымга база бир өөредиг-лин болушкун болган.

Олег Карламович билгилг болгаш культуруг кижин чораан. Ол мээң-биле школага кижизидилге дугайында нарын айтырыгларны сайгара чугаалажып тургулаан. Чоннуң культуразын көдүрер дугайында дыка боданып, сагыш човап чораан кижилериниң бирээзи турган. Чамдыкта «...бо хоорайга өөренип, кижизиптинген кижин көдээде чамдык адапелериниң амыдырал-чуртталгазын, аажы-чаңып канчан көрүп билген ирги. Кээргээчел сеткилдиг ылап-ла-дыр» деп ооң-биле чугаалажып турган бодаар турган мен. Бажыңга келгенде, ооң бөдүүнү, чугаакыры бо-ла кижиниң кады төрөөн акызы ышкаш сагындырар турган.

Бир катап Кызылга келген мен.

— Сен чорууруңче дыка далашна, ажылыңга четтиге бээр сен. Културадан чыдып каарга, кайын боор. Виктор Көк-оолдуң «Самбажык» деп шиизин ыяап-ла көрүп ал. Ону бистин театрның хоочун болгаш аныяк артистерин боттары безин улуг сонуургал болгаш күзел-биле ойнап турарлар болдур ийин. Ону көрбейн чоруй баарга, кайын тааржыр — деп, Олег Карламович сүмеледи.

Ындыг янзылыг сүмелерин каш-даа катап дыңнап чораан мен. Ол эштериниң эки талаларын өскелерге өөредиг кылдыр чугаалаарынга ынак чораан. Эштериниң ажыл-амыдыралының дугайында база улуг сагыш салып чораан. Кажан мен Эрзинден чедип кээримге:

— Василий Эренчинге бо чоокта ужураштың бе, кады ам кандыгдыр? — деп үргүлчү айтырар турган...

Менээ Олег Карламовичиниң чугаалап чораанындан бодаарга, ол кижилерни кочулаар чорукка, чер-чурт тыртыжар чорукка шуут удур чораан кижин. Ооң эш-өөрнү ылгай көрбес паргыйжын шынары ында турган боор.

ТООЖУЛАР, ШИИЛЕР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

Салим Сүрүң-оол. Чинге-тараа	3
Өрелиг кижиги	6
Кызыл-Эник Кудажы. Дээрде кыс	10
Сереккей Күжүгет. Истелге	43
Кара-оол Маспык-оол. Чаш-оол ирей	59
Николай Ооржак. Бүзүрел	65
Молдурга Салчак. Кыргыздын тоожуушкуннары	70
Куулар Орзу. Чөгенчиг чээн	89

ШҮЛҮКТЕР

Степан Сарыг-оол. Чуртум байлак	96
Салим Сүрүң-оол. Кара-Хөлгө артын каайн бе?	99
Александр Даржай. Даң хаязынын шүлүктери	100
Дал дүйштүң шүлүктери	101
Кызыл-хүннүн шүлүктери	103
Дүннүн шүлүктери	104
Монгуш Өлчөй-оол. Сөглээр дээн мен	105
Оларымны бодаар-дыр мен	106
Сагыш амыр	107
Кижиги хөңнүн чийше бербес	108
Экер-оол Кечил-оол. Тес-Хем шүлүктери	—
1. Орукка	—
2. Саанчылар өгдери	109
3. Эгин кожа олурза аар	—
4. Чайган аржыыл	—
5. Сагымны саймаараткан	110
Алексей Арапчор. Ырлажыптаал	—
Хову кежир халдып үнгөн	111
Биче-оол Доюндуп. Фронтучу акымга	112
Солдат чагаа	—
Артык Ховалыг. «Халак хинчек кылыр эвес...»	113
«Уязынга кушкаш көңүг...»	114

СЫЛДЫСЧЫГАШ

Олег Сувакпит. Аястын ужуралдары	115
Монгуш Кенин-Лопсан. Танаа-Херел	121

ШООДУГЛАР БОЛГАШ БАШТАКТАР

<i>Кара-оол Натний-оол. Мана, «Лира»</i>	129
Өлгүжө өөренир	130
<i>Эдуард Донгак. «Ажылгыр»</i> угбалар	132
Кымны шүгүмчүлээрл?	134
Ачыжы ромбик	135
<i>Василий Монгуш. Чаргы-чаалы үндүрбейи</i>	136
Миннип алзын!	137
Канчаарым ол?	138
Биеэ хевээр	—
Эндег	139
<i>Игорь Иргит. Пага биле Айлаң-Кушкаш</i>	140
Аспан	141
Мактаныкчы Койгун	—

«МАЖАЛЫК»

<i>Василий Хомушку. Шарлан</i>	143
<i>Анатолий Монгуш. Тайбың куштар</i>	—
<i>Чаш-оол Куулар. «Кудай бүргөп, хүннүн караа көзүлбестээр...»</i>	144
<i>Чүлдүм Монгуш. Аян-Хемим</i>	—
<i>Сергей Күжүгет. Кызыл-кадым</i>	145
<i>Шевер-оол Ооржак. Бичин оол болгаш дээлдиген</i>	—

ОЛЕГ САГАН-ООЛДУҢ 70 ХАРЛААНЫНГА

<i>Антон Қалзан. Чаа оруктарнын изекчизи</i>	150
<i>Көк-оол Чамыяң. Чогаадыкчы аас-кежик</i>	158
<i>Алексей Арапчор. Сагышка чырып чоруур</i>	164

УЛУГ-ХЕМ, 52

На тувинском языке.

Редакторы издания

Э. Л. Донгак, О. Д. Байыр-оол.

На обложке работы художника

Г. Л. Торлука

Художественный редактор

М. Ч. Монгуш.

Технический редактор

А. А. Чернова.

Корректоры

Г. Н. Биче-оол, Х. Х. Сюрюн-оол.

Сдано в набор 3.01.83. Подписано к печати 4.02.83. ТС 00620. Формат 60×84¹/₁₆. Бумага тип. № 3. Печать высокая. Гарнитура литературная. Физ. печ. л. 10,5. Усл. печ. л. 9,8. Уч.-изд. л. 9,5. Усл. кр.-оттисков 10,03. Цена 65 коп. Тираж 5000 экз. Заказ 167. ТП 1983 г. Тувинское книжное издательство, 667000 г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57. Типография Управления по делам издательств, полиграфии и книжной торговли Совета Министров Тувинской АССР, 667000 г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

65 коп.

КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
УНДҮРЕР
ЧЕРИ